T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Hadis Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

NAMAZI TERK ETMENİN HÜKMÜ İLE İLGİLİ HADİSLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yunus HATİPOĞLU
14909003

Danışman
Prof. Dr. H. Musa BAĞCI

Diyarbakır 2018

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Hadis Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

NAMAZI TERK ETMENİN HÜKMÜ İLE İLGİLİ HADİSLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yunus HATİPOĞLU
14909003

Danışman
Prof. Dr. H. Musa BAĞCI

Diyarbakır 2018

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Namazı Terk Etmenin Hükmü İle İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

 Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

11/01/2018

Yunus HATİPOĞLU

KABUL VE ONAY

Yunus HATİPOĞLU tarafından hazırlanan "Namazı Terk Etmenin Hükmü İle İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi" adındaki çalışma, 11.01.2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalında **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. H. Musa BAĞCI (Başkan)

Doç. Dr. Mehmet BİLEN (Üye)

Yrd. Doç. Dr. Ali KARAKAŞ (Üye)

ÖNSÖZ

İnsanı yoktan var edip ona her türlü nimeti bahşeden yüce Allah (c.c), insanı var etme nedenini Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle ifade etmiştir: *"Ben cinleri ve insanları ancak bana ibâdet etsinler diye yarattım."*[1] İnsanı yaratma sebebini ibâdet olarak ifade eden Allah, kendisine nasıl ibâdet edileceğini, bu ibâdetlerin ne tür ibâdetler olduğunu ise gönderdiği elçiler/rasûller vasıtasıyla bildirmiştir.

Hz. Âdem'den (a.s) bu yana insanlığa gönderilmiş bütün elçilerin ve bilhassa son elçi olan Hz. Muhammed'in (s.a.v.) getirmiş oldukları mesajların tümünde bulunan müşterek ibâdet hiç şüphe yok ki namaz olmuştur. Zira Kur'ân-ı Kerîm, önceki peygamberlerin de namaz kıldıklarını,[2] bununla emrolunduklarını[3] ve bunu emrettiklerini[4] haber vermektedir.

Önceki ilâhî dînler olan Yâhudîlik ve Hıristiyanlıkta da İslâmiyet'teki gibi aynıyla bir namaz ibâdeti olmasa da en azından muhteva ve mahiyet olarak bir namaz ibâdetinin mevcut olduğunu söyleyebiliriz.[5] Öyleyse, namaz sadece İslâm dînine hâs olmayıp, gerek önceki peygamberlerde gerekse İslâm'dan önceki semâvî dînlerde bulunan müşterek bir ibâdettir.

İslâm'ın, ibâdetler içerisinde namaza atfettiği önem diğer ibâdetlere atfedilmemiştir. Namazın değeri, fazileti ve namaz kılanlara vaat edilen mükâfatlar gerek Kur'ân-ı Kerîm'de gerekse hadîslerde sıklıkla tekrar edilmektedir. Aynı

[1] Zâriyât, 51/56.
[2] İbrâhîm, 14/37.
[3] İbrâhîm, 14/40; Enbiyâ, 21/73.
[4] Lokmân, 31/17; Meryem, 19/54-55.
[5] Mehmet Efe, "İlâhî Dinlerde İbadet ve Namaz", Avrupa İslâm Üniversitesi, **İslâm Araştırmaları,** Yıl: 2, sy. 3, Mayıs 2009, s. 23-24; Fahri Kamili, **"İslâm Fıkhında Namaz İbadeti"** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Ensitüsü), Bursa, 2006, s. 23-29.

şekilde namazı kılmayanlara yönelik âyetler ve hadîslerde dünyevî ve uhrevî noktada şiddetli bir biçimde tehditler bulunmakta, bilhassa bazı hadîslerde namazı terk edenlerin kâfir veya müşrik olacakları bilgisi yer almaktadır.

Bu çalışmamızda namazı kılmayıp terk edenler için hadîs kaynaklarında geçen dünyevî ve uhrevî cezaları muhtevî hadîsleri değil, namazı terk edenler için sarahaten veya zımnen hüküm bildiren –kâfir veya müşrik- hadîsler senet ve metin yönünden ele alınarak incelemeye gayret sarf edilmiştir.

Bir giriş ve iki bölümden oluşan çalışmamızda giriş kısmında çalışmanın konusu, sınırları, önemi, amacı ve metodu hakkında bilgi verildikten sonra "Cahiliye Döneminde Namaz" başlığı altında namaz ibâdetinin İslam öncesi cahiliye toplumundaki durumuna temas edilirken, "Kur'ân'da Namaz" ve "Hadîslerde Namaz" başlıkları altında ise namaz ibâdetinin Kur'ân-ı Kerîm ve Hadislerde nasıl yer aldığına bakılmıştır.

Birinci bölümde hadîslerin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) aidiyetini belirlemek gayesiyle, önce hadîslerin geçtiği kaynaklar tespit edilmiş, hadîslerin rivâyet tarikleri sunulmuştur. Daha sonra hadîslerin sened ağı şema halinde verilmiş ve ardından sened tenkîdi yönüyle bu rivâyetlerin değerlendirilmesi yapılmıştır.

İkinci bölümde ise sened tenkîdine tabi tutulan hadîsler metin tenkîdi kriterleriyle incelemeye tabi tutulmuştur. Akabinde şârihlerin hadîsler hakkındaki yorumlarına yer verilmiş, ayrıca söz konusu hadîslerin diğer İslâmi ilimlerde nasıl anlaşıldığının ve yorumlandığının görülmesi açısından, hadîslerin İslâmi ilimlerdeki yorumlanma biçimine temas edilmiştir. Çalışmanın sonunda ulaşılan netice ise sonuç bölümünde ifade edilmiştir.

Bu arada tezin hazırlanması sürecinde bize yol gösteren ve gerekli yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. H. Musa BAĞCI'ya, yine tecrübe ve önerilerinden istifade ettiğim Doç. Dr. Mehmet BİLEN'e teşekkür etmeyi bir borç olarak görmekteyim.

Ayrıca tezin imlâ, edebî ve biçimsel açıdan düzenlenmesi için önemli uyarılarda bulunan değerli meslektaşım Dr. Abdurrahim KIZILŞEKER'e, ve görev

yaptığı camideki kütüphaneyi istifademize sunan kıymetli hocam Abdullah TOKUR'a şükranlarımı sunmayı bir vefa borcu olarak kabul etmekteyim.

Çalışmanın özelde hadîs alanında, genelde İslâmî ilimler sahasında araştırma yapacaklar için faydalı bir hizmet olmasını Yüce Mevla'dan niyaz ederim.

Gayret bizden, tevfîk Allah'tandır.

Yunus HATİPOĞLU

Diyarbakır 2018

ÖZET

İslâm, ibâdetler içinde namaza büyük bir önem atfetmiştir. Bunu gerek Kur'an-ı Kerim'de gerekse hadîslerde açık bir şekilde görebilmekteyiz. Hadîs kaynaklarında namazın önemi, fazileti ve namaz kılanlara vaat edilen mükâfatlardan bahsedilmekte, bunun yanında bilhassa bazı rivayetlerde saraheten veya zımnen namazı terk edenlerin kâfir veya müşrik olacakları bilgisi de yer almaktadır.

Hadîs alanında namazla alakalı birçok akademik çalışma yapılmakla birlikte, namazın terk edilmesi ile ilgili hadîsler hakkında bir çalışma yapılmadığı fark edilmiştir. Bunun üzerine birçok hadîs kaynağında yer alan, ayrıca namazın terk edilmesinin kişiyi dinden çıkaracağını savunan kimselerin de eserlerinde sıklıkla zikrettikleri dört hadîs, senet ve metin açısından değerlendirilmesi yapılmak üzere tezimizin konusu olarak belirlenmiştir.

Çalışmamız bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın konusu, sınırları, önemi, amacı ve metodu hakkında bilgi verildikten sonra namaz ibâdetinin İslam öncesi cahiliye dönemindeki durumu ile Kur'ân-ı Kerîm ve hadîslerde nasıl yer aldığına bakılmıştır.

Birinci bölümde hadîslerin geçtiği kaynaklar tespit edilerek, bu hadîsler senet tenkidine tabi tutulmuş, hadîslerin isnâdlarının genel itibariyle sahîh olduğu sonucuna varılmıştır. İkinci bölümde ise söz konusu hadîsler metin tenkidi kriterleri açısından değerlendirilmiş, şârihlerin hadîsler hakkındaki yorumlarına yer verilmiş, ayrıca hadîslerin İslâmî ilimlerdeki kullanılma biçimine de temas edilmiştir.

Sonuç olarak namazı terk etmek hakkındaki hadîslerin genel itibariyle isnâdlarının sahîh olduğu, metin tenkidi çerçevesinde yaptığımız değerlendirmeler

sonucunda ise bu hadislerde geçen küfür ifadelerinin, namazın farz oluşunu inkâr ederek terk etmek veya kişiyi dinden çıkarmayan amelî, mecazî ve nimet küfrü (nankörlük) şeklinde anlaşılması gerektiği kanaatine varılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Hadîs, Namaz, Namazı Terk Etmek, Küfür, Şirk

ABSTRACT

Islam has given a great importance to prayer in worships. We can see this clearly both in the Qur'an and in the Hadiths the Prophet Muhammed's sayings and deeds. In the sources of Hadiths, the importance of prayer, virtue and reward promised to those who perform are mentioned, besides this, especially in some narrations, directly and indirectly, those who leave the prayer will be disbelievers or polytheist is also available.

With many academic studies related to prayer in the field of Hadith, it is noticed that there is no study about the traditions related to the abandonment of the prayer. So, in many sources of Hadiths, also those who argue that the abandonment of prayer will make the person abjuration of religion have also been identified as the subject of the thesis to be evaluated in terms of four hadiths, notes and texts frequently mentioned in their works.

Our work consists of an introduction and two parts. In the introduction part, after giving information about the subject of this study, limits, importance, purpose and method, the status of prayer in the pre-Islamic period of ignorance and how the Holy Quran and hadiths took place were studied.

In the first chapter, the sources of the hadiths have been identified and these hadiths have been subjected. It has been concluded that the sources and names of the hadiths are generally authentic and valid. In the second chapter, the related hadiths were evaluated in terms of text criticism criteria, it is about interpretations of the hadiths of the commenters. Furthermore, the way the hadiths used in İslamic Sciences have been mentioned.

Consequently, the hadiths about the abandonment of prayer are generally authentic, as a result of our evaluations within the framework of text criticism, the expressions of disbelief in these hadiths should be understood as abandoning the duty of prayer by denying it or deeds, metaphorical and blessed disbelief (ungratefulness) which denies the necessity of prayer and leaves it out of the person.

Key Words

Hadiths, Prayer, Abandonment of Prayer, Disbelief, Polytheism

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ ..... **I**
ÖZET ..... **IV**
ABSTRACT ..... **VI**
İÇİNDEKİLER ..... **VIII**
KISALTMALAR ..... **XI**
GİRİŞ **1**
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE SINIRLARI **1**
2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ, AMACI VE METODU **2**
3. CÂHİLİYE DÖNEMİNDE NAMAZ **3**
4. KUR'ÂN'DA NAMAZ **5**
5. HADÎSLERDE NAMAZ **8**

BİRİNCİ BÖLÜM

HADÎSLERİN KAYNAK TESPİTİ VE İSNÂD TENKİDİ

1.1. BİRİNCİ HADÎS **10**
1.1.1. Hadîsin Kaynakları 10
1.1.2. Hadîsin Rivâyet Tarikleri ve Metinleri 10
1.2. İSNÂD TENKÎDİ YÖNÜNDEN RİVÂYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ **16**
1.2.1. Sened Ağı 17
1.2.2. Sened Tenkîdi 20
1.2.3. Birinci Hadîsin İsnâdlarının Değerlendirmesi 44
1.3. İKİNCİ HADÎS **45**
1.3.1. Hadîsin Kaynakları 45
1.3.2. Hadîsin Rivâyet Tarikleri ve Metinleri 45

1.4. İSNÂD TENKÎDİ YÖNÜNDEN RİVÂYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ 48
1.4.1. Sened Ağı 48
1.4.2. Sened Tenkîdi 50
1.4.3. İkinci Hadîsin İsnâdlarının Değerlendirmesi 57
1.5. ÜÇÜNCÜ HADÎS 57
1.5.1. Hadîsin Kaynakları 57
1.5.2. Hadîsin Rivâyet Tarikleri ve Metinleri 58
1.6. İSNÂD TENKÎDİ YÖNÜNDEN RİVÂYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ 60
1.6.1. Sened Ağı 60
1.6.2. Sened Tenkîdi 62
1.6.3. Üçüncü Hadîsin İsnâdlarının Değerlendirmesi 71
1.7. DÖRDÜNCÜ HADÎS 72
1.7.1. Hadîsin Kaynakları 72
1.7.2. Hadîsin Rivâyet Tarikleri ve Metinleri 72
1.8. İSNÂD TENKÎDİ YÖNÜNDEN RİVÂYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ 74
1.8.1. Sened Ağı 74
1.8.2. Sened Tenkîdi 75
1.8.3. Dördüncü Hadîsin İsnâdlarının Değerlendirmesi 77
1.9. HADÎSLERİN İSNÂDLARININ GENEL DEĞERLENDİRMESİ 77

İKİNCİ BÖLÜM

HADİSLERİN MUHTEVA TAHLİLİ

2.1. METİN TENKİDİ YÖNÜNDEN RİVÂYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ 78
2.1.1. Hadîslerin Dil Özellikleri Bağlamında Anlaşılması 78
2.1.2. Hadîslerin Metin İnşası 79
2.1.2.1. Birinci Hadîsin Metin İnşası 79
2.1.2.2. İkinci Hadîsin Metin İnşası 81
2.1.2.3. Üçüncü Hadîsin Metin İnşası 82
2.1.2.4. Dördüncü Hadîsin Metin İnşası 83

2.2. HADÎSLERİN KUR'ÂN'A ARZI 83
2.3. HADÎSLERİN DİĞER HADÎSLERLE BİRLİKTE ANLAŞILMASI 85
2.4. HADÎSLERİN KÜFÜR VE ŞİRK BAĞLAMINDA ANLAŞILMASI 88
2.4.1. Küfür 88
2.4.2. Şirk 93
2.4.3. Küfür -Şirk İlişkisi 96
2.5. ŞÂRİHLERİN HADÎSLER HAKKINDAKİ YORUMLARI 97
2.5.1. Namazı Kasten Terk Etmenin Küfür Olduğunu Söyleyen Şârihler 98
2.5.2. Namazı Kasten Terk Etmenin Küfür Olmadığını Söyleyen Şârihler 100
2.6. HADÎSLERİN İSLÂMÎ İLİMLERDE KULLANIMI 102
2.6.1. Hadîslerin Akâid ve Kelâm İlminde Kullanımı 102
2.6.1.1. İmân-Amel Münasebetinde Kullanımı 103
2.6.2. Hadîslerin Fıkıh İlminde Kullanımı 104
2.6.2.1. Hadîslerin Dört Mezhepte Kullanımı 104
2.6.2.1.1. Hanefî Mezhebi 104
2.6.2.1.2. Mâlikî Mezhebi 106
2.6.2.1.3. Şâfiî Mezhebi 106
2.6.2.1.4. Hanbelî Mezhebi 108
2.6.3. Hadîslerin Tefsîr İlminde Kullanımı 112
SONUÇ 117
KAYNAKÇA 122

KISALTMALAR

a.s.	Aleyhisselam
b.	Bin, İbn (oğlu/oğul)
bkz.	Bakınız
b.y.y.	Basım Yeri Yok
c.	Cild
c.c.	Celle Celâluhu
çev.	Çeviren, Tercüme Eden
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Hz.	Hazreti
h.	Hicri
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
Krş.	Karşılaştırınız
m.	Miladi
s.	Sayfa
ss.	Sayfa Sayısı
sy.	Sayı
s.a.v.	Sallalahu Aleyhi ve Sellem
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik Eden
t.y.	Tarih Yok
ö.	Ölüm Tarihi
v.dğr.	Ve Diğerleri
Yay.	Yayınları, Yayınevi
y.y.	Yer Yok

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE SINIRLARI

Araştırmamızın konusu namazı[6] terk etmenin hükmünü bildiren hadîsleri[7] değerlendirmektir. Namazı terk etmenin kişiyi "küfre veya şirke" düşüreceğini açıkça bildiren veya zımnen bu duruma delâlet eden hadîsler konumuzu oluşturacak, namazı terk etmenin dünyevi veya uhrevi cezasını belirten hadîsler ise değerlendirme kapsamına alınmayacaktır.

Bu çalışmamızda ele alacağımız hadîsler tespit edebildiğimiz kadarıyla dört tanedir. Hadîslerin ilki Câbir b. Abdillâh (ö. 78/697) ve Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12); ikincisi Büreyde b. el-Husayb (ö. 63/682-83 [?]); üçüncüsü Mu'az b. Cebel (ö. 17/638), Ümmü Eymen (ö. 24/645 [?]) ve Ebü'd-Derdâ (ö. 32/652 [?]); dördüncüsü de Abdullâh b. 'Amr b. el-'As (ö. 65/684-85) kanalıyla gelmektedir. Bu hadîsler en

---

[6] İslâm fıkhında namazlar genel olarak nafile ve farz diye ikiye ayrılmaktadır. Biz bu çalışmamızda farz namazları ele almaktayız. Yani başka bir ifadeyle 'farz namazı terk etmenin hükmü ile ilgili hadîsler' çalışmamızın konusunu oluşturacaktır.

[7] Bu tezimizde inceleyeceğimiz hadîsler dışında kaynaklarda namazı terk etmenin hükmünü bildiren başka rivâyetler de mevcuttur. Bunlar, tabiûndan Abdullah b. Şakîk'in, *"Rasulullah (s.a.v.)'in ashabı namazın terki dışında hiçbir amelin terkini küfür olarak görmezlerdi"* meâlindeki rivâyeti ile sahabeden Hz. Ömer'in, *"Namazı terk edenin İslâm'dan nasibi yoktur",* Hz. Ali'nin, *"Namaz kılmayan kimse kâfirdir"*, İbn Mes'ud'un, *"Namazı terk etmek küfürdür"* ve Ebû Derdâ'nın, *"Namazı olmayanın İmânı yoktur"* şeklindeki rivâyetleridir. Ancak, bu rivâyetler hakkında müstakil bir çalışma yapıldığından tez çalışmamızın araştırılacak rivâyetleri kapsamına alınmamıştır. Bu rivâyetlerin ele alındığı çalışma için bkz. Adnan b. Abdülkâdir, **Namaz Kılmayanı Tekfir Eden Görüşün İcma İddiası ve Abdullah b. Şakîk Rivâyeti,** (çev. Ahmet İyibildiren), Ümmülkura Yay., İstanbul, 2013. Yine zahiren olmasa da dolaylı olarak namazı terk edenin küfrüne yol açtığı söylenen *"İkindiyi terk edenin ameli boşa gitmiştir"* şeklinde bir rivâyet daha bulunmaktadır. Fakat bu rivâyet de bir yüksek lisans tezinde incelenmiş olduğundan çalışmamızın kapsamına alınmamıştır. Söz konusu hadîsin incelendiği tez için bkz. Ramazan Şahin, **İmân Küfür ve Nifâka Taalluk Eden Amellerle İlgili Hadîslerin İncelenmesi (Sahîh-i Buhârî Özelinde),** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya, 2011, s. 35-37.

eski hadîs kaynakları olarak kabul edilen Ma‘mer b. Râşid’in (ö. 153/770) el-Câmi’i, Mâlik b. Enes’in (ö. 179/795) el-Muvatta’sı ve Rebî‘ b. Habîb’in (ö. 180/796 [?]) el-Câmiu’s-Sahîh’inde geçmemekle beraber, h. III. asırda oluşan Kutûb-i Sitte başta olmak üzere Kutûb-i Sitte öncesi ve sonrası birçok hadîs kaynağında geçmektedir.

Araştırmamızın temel konusu bu hadîsleri hem isnâd hem de metin açısından incelenmektir. Hadîsleri isnâd ve metin açısından değerlendirirken başvuracağımız kaynaklar da Kutûb-i Sitteyle beraber ondan önce vücud bulmuş hadîs kaynakları olacaktır. Yani hadîsleri tahrîc, tahlil ve tenkîd edeceğimiz kaynaklar Musannef, müsned, mu’cem ve sünen türündeki hicri III. asrın hadîs kaynakları olarak sınırlandırılacaktır. Çünkü h. III. asır hadîs edebiyatının altın çağı olup hemen hemen en önemli eserler bu çağda telif edilmiş ve sonraki asırlarda yazılan hadîs kitaplarına da bu eserler en önemli ilham kaynağı olmuştur.

Söz konusu hadîsleri değerlendirirken referans olarak kullanacağımız hadîs kaynakları şunlar olacaktır: İbnu’l-Ca‘d (ö. 230/844), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve el-Bezzâr’ın (ö. 292/904) *Müsned*'leri; Abdurrezzâk'ın (ö. 211/827) ve İbn Ebî Şeybe’nin (ö. 235/849), *Musannef*'leri; Müslim'in (ö. 261/874) *Sahîh*'i; Dârimî (ö. 255/869), İbn Mâce (ö. 273/887), Ebû Dâvud (ö. 275/888), Tirmizî (ö. 279/892) ve Nesâî’nin (ö. 303/915) *Sünen*'leri.

2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ, AMACI VE METODU

Halkının % 99’unun İslâm dînine mensup olduğu ülkemizde[8] kendini Müslüman olarak tanımlayanların çoğunun düzenli olarak beş vakit namaz kılmadıklarını,[9] kendini dindar olarak görenlerin bile her zaman Cuma namazlarını kılmadıklarını[10] öğrenmekteyiz. Oysa çalışmamızın konusunu teşkil eden hadîsleri lâfzî olarak esas aldığımız zaman şu anda kendîne Müslüman’ım hatta dindarım diyen belki milyonlarca kişinin aslında İslâm dairesi dışına çıktığından haberi bile yoktur. Çünkü tezimizin konusunu oluşturan hadîsler kişinin namazı terk ettiği halde küfre veya şirke düştüğünü yani İslâm dîninden çıktığını ifade etmektedir. İslâm

[8] Diyanet İşleri Başkanlığı, **Türkiye’de Dîni Hayat Araştırması,** Ankara, 2014, s. 4.
[9] Diyanet İşleri Başkanlığı, **Türkiye’de Dîni Hayat Araştırması,** s. 43.
[10] Diyanet İşleri Başkanlığı, **Türkiye’de Dîni Hayat Araştırması,** s. 53.

fıkhındaki kaynaklara kısaca bir göz atıldığı takdirde mezkûr hadîslerin esas alınarak namaz kılmayanın kâfir olacağı ve öldürülmesi gerektiğini ifade eden görüşlerin varlığı rahatlıkla görülebilecektir. Bu bakımdan çalışma konumuz sıradan bir konu olmayıp kişinin hem dünyasına hem de ahiretine taalluk etmektedir. Haliyle bu da bize konumuzun ne denli öneme haiz olduğunu göstermektedir.

Diğer taraftan namazı terk etmenin hükmü ile ilgili hadîsleri isnâd ve metin açısından değerlendirip hadîslerin sıhhati noktasında bir hükme varmaya çalışmak ve hadîsleri doğru bir şekilde anlamaya çalışmak da tezimizin amacını oluşturmaktadır.

Bu çalışmada takip edeceğimiz metot ise sırasıyla şöyledir: Öncelikle söz konusu hadîslerin geçtiği kaynaklar tesbit edilip hadîslerin tahrîci yapılacak, sonra hadîslerin tüm rivâyet tariklerinin senedleri ortaya konup, rivâyet metinleri verilecektir. Akabinde senedlerin şemaları verilip, sened tenkidine geçilecek senedde yer alan sahâbe dışındaki tüm râvîler tabakat ve teracim, cerh ve ta'dîl kaynaklarından yararlanılarak değerlendirmeye tabi tutulacak ve tüm bu işlemlerin sonunda isnâdların genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Bunun akabinde hadîslerin yorumlanması ve muhteva analizi yapılmaya çalışılacaktır. Burada da şöyle bir yöntem izlenilecektir: Evvela metin tenkîdi yönüyle hadîsler değerlendirilmeye tabi tutulacaktır. Bu şekilde hadîslerin sağlıklı bir şekilde anlaşılması temin edilmiş olacaktır. Ardından şârihlerin mezkûr hadîsler hakkındaki yorumlarına yer verilecek, şârihlerin hadîslerden neler anladıkları, hadîsleri nasıl yorumladıkları noktasında fikir sahibi olunacaktır. Son olarak hadîslerin İslâmi ilimlerde yorumlanma biçimine temas edilip hadîslerin Akâid ve Kelâm, Fıkıh ve Tefsîr gibi diğer alanlarda ne şekilde kullanılıp yorumlandığı görülmüş olacaktır.

3. CÂHİLİYE DÖNEMİNDE NAMAZ

Farsça'dan Türkçeye geçmiş bir kelime olan namaz, Farsça'da "tâzim için eğilmek, kulluk, ibadet" anlamlarına gelmektedir.[11] Namazın Arapça'daki karşılığı

[11] M. Kamil Yaşaroğlu, "Namaz", **DİA,** TDV Yay., Ankara 2006, c. 32, s. 350.

ise salât'tır. Salât, sözlükte "dua, tebrik ve övmek"[12] gibi manalara gelmekte, dini bir terim olarak ise "tekbir" ile başlayıp "selâm" ile son bulan, belirli hareket ve sözlerden oluşan bedenî bir ibadeti ifade etmektedir.[13]

Bazı oryantalistler "salât" kelimesinin İslâmiyet'ten önce bilinmediğini,[14] meşhur oryantalist Goldziher (ö. 1340/1921) da "salât" teriminin Arapça olmayıp, Hıristiyanlıktan alınma bir kelime oluşunu delil göstererek, namaz ibadetinin cahiliye döneminde mevcut olmadığını ileri sürmüştür.[15]

Ancak İslâmî kaynaklarda Hz. İbrâhîm'in tebliğ ettiği tevhîd dinine tabi olup Hanîf olarak isimlendirilen Ebû Zer el-Gıfârî (ö. 32/653) ve Zeyd b. Amr b. Nüfeyl (ö. m. 606) gibi kimselerin câhiliye döneminde Kâ'be'ye yönelerek namaz kıldıkları haber verilmekte,[16] yine Hz. Muhammed'in (s.a.v.) de kendisine nübüvvet verilmeden önce Hira mağarasına gittiği, orada dua ve ibâdetle meşgul olduğu bilinmektedir.[17]

Bununla beraber İslâmiyet öncesi müşrik Arap toplumunda muayyen bir namaz şeklinin varlığı da bilinmemektedir.[18] Ancak Kur'an-ı Kerim'de yer alan, *"Onların, Kâ'be'nin yanındaki namazları, ıslık çalıp el çırpmaktan başka bir şey değildir"*[19] meâlindeki âyet, câhiliye dönemi müşriklerinde bir tür namaz ibâdetinin var olduğunu göstermektedir.

---

[12] Ebü'l-Kasım Hüseyn b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb el-İsfehânî, **Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân,** thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Dımeşk, 1430/2009, s. 490-491.

[13] Yaşaroğlu, "Namaz", **DİA,** c. 32, s. 350.

[14] Cevâd Alî, **Cahiliye'den İslam'a İbadet Tarihi**, (çev. Muammer Bayraktutar), Ankara Okulu Yay., Ankara, 2015, s. 17

[15] M. Said Hatiboğlu, Batıdaki Hadis Çalışmaları Üzerine, **İslâmî Araştırmalar,** c. 6, sy. 2, 1992, s. 108.

[16] Ebû'l Hüseyin Müslim b.Hâccâc el-Kuşeyrî, **Sahîhu Muslim,** I-V, thk. Muhammed Fuâd Abdulbaki, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, y.y., 1412/1991, **Fezâilu's-Sahâbe**, 132, c. 4, s. 1920; Cevâd Alî, **el-Mufassal fî Târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm,** I-X, b.y.y., y.y., 1413/1993, c. 6, s. 473-475.

[17] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, **el-Câmiu's-Sahîh,** I-IX, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Dâru Tavku'n-Necât, y.y., t.y., **Bed'ül-vahy,** 1, c. 1, s. 7; Ebu'l-Fidâ' İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr el-Kureşî, **es-Siretu'n-Nebeviyye,** I-IV, thk. Mustafa Abdulvâhid, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1396/1976, c. 1, s. 390; Krş. Sadreddin Gümüş, **"Kur'an'da Namazın Asr-ı Saadet'teki Yorumu İle Zaman İçinde Meydana Gelen Değişiklikler ve Sapmalar",** Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami, Tartışmalı İlmi Toplantı, İstanbul, 2009, s. 54.

[18] Yaşaroğlu, "Namaz", **DİA,** c. 32, s. 351.

[19] Enfâl, 8/35.

Nitekim İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) aktardığına göre İbn Ömer (ö. 73/692), ıslık çalarak müşriklerin tavafta ıslık çalmalarını, sonra da yanağını eğerek ellerini çırpıp onların el çırpmalarını anlatmış, başka bir rivâyette de müşriklerin Kâ'be'yi sola doğru tavaf ettiklerini, yanaklarını yere koyup el çırpıp, ıslık çaldıklarını nakletmiştir.[20] Bu bilgiler ışığında müşriklerin namazının, içerisinde bazı hareketleri barındıran ve secdesi olan bir namaz olduğunu söyleyebiliriz.

Ancak müşriklerin özellikle Hz. Peygamber (s.a.v.) ve mü'minler ibâdet ederken ıslık çalıp el çırparak Kâ'be'nin çevresinde dolaşmaya başlamaları, onların ibadetlerinin aslında kendileri de ibâdet ediyormuş görüntüsü vererek mü'minlerin ibâdetlerini engellemekten ibaret olduğu şeklinde yorumlanmıştır.[21]

Netice olarak diyebiliriz ki, kaynaklarda Hanîf inancına sahip kimselerin namaz kıldıklarının nakledilmesi, yine müşrikler için de Kur'an-ı Kerîm'in *"Onların, Kâ'be'nin yanındaki namazları ıslık çalıp el çırpmaktan başka bir şey değildir"*[22] şeklindeki ifadesi, İslâm öncesi câhiliye toplumunda –şekil ve mahiyeti tam olarak bilinmese de- bir namaz ibâdetinin mevcudiyetini ortaya koymaktadır.

4. KUR'ÂN'DA NAMAZ

Kur'ân-ı Kerim'de namazı ifade etmek üzere birçok kelime bulunmaktadır. Bunların başlıcaları şunlardır: Kıyâm,[23] rükû,[24] secde,[25] tesbîh,[26] zikir,[27] imân[28] ve salât[29]. Bu kelimeler içerisinde ise en fazla kullanılan kelime hiç kuşkusuz "salât"tır. Salât kelimesi ve türevleri Kur'ân'da sözlük[30] ve terim[31] anlamında doksan dokuz yerde geçmektedir.[32]

---

[20] İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm,** I-VIII, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selame, Dâru't-Tayyibe, Suûdiyye, 1420/1999, c. 4, s. 52.
[21] Komisyon, **Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir,** I-V, Ankara, 2007, c. 2, s. 688; Yaşaroğlu, "Namaz", **DİA,** c. 32, s. 351.
[22] Enfâl, 8/35.
[23] Bakara, 2/238; Müzzemmil, 73/2, 20.
[24] Bakara, 2/43, 125; Âl-i İmrân, 3/43; Hâc, 22/26, 77; Fetih, 48/29; Murselât, 77/48.
[25] Bakara, 2/125; Âl-i İmrân, 3/43; Hâc, 22/26, 77; Alak, 96/19.
[26] Tâhâ, 20/130; Kâf, 50/39-40; Tûr, 52/48-49; İnsân, 76/26; Rûm, 30/17.
[27] Bakara, 2/239.
[28] Bakara, 2/143.
[29] Mesela bkz. Bakara, 2/3,43; Mâide, 5/12,55,106; Müminûn, 23/2.
[30] Mesela bkz. Tevbe, 9/103.
[31] Mesela bkz. Bakara, 2/3,43,177, 238,277; Nisâ, 4/43,103;Hûd, 11/114.
[32] M. Kamil Yaşaroğlu, "Namaz", **DİA,** c. 32, s. 350.

Kur'ân'da Müslümanların yapmaları gereken ibâdetler içerisinde en fazla zikredilen ibâdet, namaz olmuştur.[33] Kur'ân-ı Kerîm'de namazla ilgili âyet-i kerîmelere baktığımız zaman, namazın farziyyetini[34], namaz kılmayı emreden birçok âyetin olduğunu,[35] namaz kılmadan evvel abdest; eğer cünüplük durumu var ise gusül; su bulunmaması halinde ise teyemmüm alınması gerektiğini,[36] kılınacak namazın vakitlerinin bulunduğunu,[37] yine namaza dair bazı hükümleri ihtiva eden, söz gelimi yolculukta[38] ve savaş esnasında[39] namazın nasıl kılınacağını, sarhoşken namaza yaklaşılmaması gerektiğini[40] ifade eden âyetlerin var olduğunu görmekteyiz. Namaz kılanlar için, *"O namazı kılanlar, zekâtı verenler, Allah'a ve ahiret gününe inananlar var ya; işte onlara pek yakında büyük bir mükâfat vereceğiz"*[41] meâlinde mükâfat vaat eden, yine başka âyeti kerimelerde de bu mükâfatın bizzat cennet olacağını müjdeleyen,[42] namazlarını kıldıkları halde bunu ciddiye almayanların sert bir şekilde kınandıklarını,[43] namazı terk edenler için de *"Onlardan sonra, namazı zayi eden, şehvet ve dünyevî tutkularının peşine düşen bir nesil geldi. Onlar bu tutumlarından ötürü büyük bir azaba çarptırılacaklardır"*[44] meâlinde açıkça bir azabın varlığını hatta bu azabın başka bir ayette cehenneme girmek[45] şeklinde olduğunu görmekteyiz. Ancak, namazı terk edenler için dünyevi bir hüküm -kâfir, müşrik- bildiren, bir ayete de rastlamamaktayız.

Kur'ân-ı Kerîm'de namazla ilgili âyetler elbette bu kadarla sınırlı değildir. Kur'ân, önceki peygamberlerden bahsederken bu peygamberlerin de namaz kıldıklarını,[46] namaz kılmakla emrolunduklarını,[47] namaz kılmayı emrettiklerini,[48]

---

[33] Bkz. Muhammed Fûâd Abdülbâkî, **el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1431/2010, s. 645-646; Ayrıca Namaz ibadetini Oruç, Zekât ve Hâc ibadetleriyle karşılaştırmak için bkz**.** Oruç s. 647; Zekât, 577-578; Hâc, s. 436-437.
[34] Nisâ, 4/103.
[35] Mesela bkz. Bakara, 2/110; Bakara, 2/43; İbrâhîm, 14/31.
[36] Mâide, 5/6; Nisâ, 4/43.
[37] Rûm, 30/17-18; Kâf, 50/39; İsrâ, 17/78; Hûd, 11/114.
[38] Nisâ, 4/101.
[39] Nisâ, 4/102.
[40] Nisâ, 4/43.
[41] Nisâ, 4/162; Aynı şekilde başka ayetlerde de mükâfat vaat edilmektedir. Mesela bkz. A'râf, 7/170; Ra'd, 13/22; Bakara, 2/277; Enfâl, 8/2-4.
[42] Mâide, 5/12; Meâric, 70/33
[43] Maûn, 107/4-5.
[44] Meryem, 19/59.
[45] Müddessir, 74/40-47.
[46] İbrâhîm, 14/37.
[47] İbrâhîm, 14/40; Enbiyâ, 21/73.

münâfıklardan bahsederken de onların namaza kalktıkları zaman, isteksizce kalktıklarını[49] ve namaza ancak üşenerek geldiklerini,[50] bizlere haber vermekte, mü'minlerin vasıflarının anlatıldığı Mü'minûn sûresinin ilk âyetlerinde ise mü'minlerin namazlarında huşû içinde olduklarını[51] ve namazlarını kılmaya devam ettiklerini[52] sârih bir şekilde belirtmektedir.

Ayrıca namazın, hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyan[53] bir fonksiyona sahip olup, mü'minler için kurtuluşa erişme,[54] merhamet görme[55] ve Allah'tan yardım dileme[56] için vesile kılındığını, yine insanın apaçık düşmanı olan şeytanın da mü'minleri Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak istediğini[57] Kur'ân'ın açık beyânıyla görmekteyiz.

Kur'ân'da namaz ibâdeti hakkında şüphesiz daha birçok âyet bulunmaktadır. Fakat hem konumuzun uzayıp dağılmaması, hem de bu başlık altındaki amacımızın namazla ilgili her âyeti buraya almak olmaması sebebiyle namaz ibâdetiyle ilgili yukarıda yer verdiğimiz âyetlerle yetiniyoruz.

Namaz ibâdetiyle ilgili yukarıda yer verdiğimiz âyetlerden hareketle Kur'ân'ın namazla ilgili bizlere çizdiği tabloyu ve vermek istediği mesajı özetle şöyle ifade edebiliriz: Kur'ân'ın bizlere anlattığı namaz; Yüce Allah tarafından kullarına farz kılınan, vakitleri belirlenen, kılınması emredilen, kılınmadan önce gerekli temizliğin yapılması için abdest ve gusül şartı getirilen, yolculuk ve savaş esnasında nasıl kılınacağı belirtilen, kılan için mükâfat, kılmayan için ise ahirette ceza vaat edilen, insanı kötülükten alıkoyan, kurtuluşa erme, merhamet görme ve Allah'tan yardım dilemek için vesile kılınmış olan, insanoğlunun apaçık düşmanı olan şeytan tarafından da kılınmaması için uğraş verilen bir ibâdettir.

---

[48] Lokmân, 31/17; Meryem, 19/54-55.
[49] Nisâ, 4/142.
[50] Tevbe, 9/54.
[51] Mü'minûn, 23/2.
[52] Mü'minûn, 23/9.
[53] Ankebût, 29/45.
[54] Hâc, 22/77.
[55] Nûr, 24/56.
[56] Bakara, 2/45.
[57] Mâide, 5/91.

5. HADÎSLERDE NAMAZ

Namaz ibâdeti Kur'an-ı Kerîm'de olduğu gibi hadîs kaynaklarında da çokça yer almış, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) en fazla ehemmiyet verdiği ibâdet olmuştur. O, namazı "gözümün nuru"[58] şeklinde tarif etmiş, rabbine karşı şükrün bir göstergesi olarak geceleri ayakları şişinceye dek namaz kılmış,[59] vefatına yakın son anlarında bile namaza dikkat etmeyi[60] vasiyet etmekten geri durmayarak, namazın ne denli mühim bir ibadet olduğunu vurgulamıştır.

Hadîs kaynaklarında namazla ilgili rivayetlere baktığımızda namazın İslaâm'ın direği[61] ve beş ana esasından biri olarak zikredildiğini,[62] günde beş vakit namaz kılan kimsenin günahlarının bağışlanacağını,[63] Allah katında amellerin en sevimlisinin vaktinde kılınan namaz olduğunu,[64] cemaatle namaz kılmanın teşvik edildiğini,[65] yine çokça namaz kılmanın kişiyi cennete götüren,[66] hatta bununda ötesinde Hz. Peygamber'le (s.a.v.) cennette arkadaş kılacak[67] bir amel olduğunu ve kulun rabbine en yakın olduğu halin secdede bulunduğu hal[68] olduğunu görmekteyiz.

Öte yandan uyuyarak ya da unutarak namazını kılmayanların hatırladıkları zaman namazlarını kılmaları,[69] beş vakit namaz kılmayanlar için ise Allah'ın herhangi bir sözü olmadığı dilerse azab edeceği, dilerse de bu kimseleri cennete

---

[58] Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Ali en-Nesâî, **Sünenu'n-Nesâî, (Hafız Celâleddîn Suyûtî'nin Şerhi ve İmâm Sindî'nin Haşiyesiyle birlikte)** I-IX, thk. Abdulfettah Ebû Ğudde, Mektebetü'l-Matbuati'l- İslâmiyye, Haleb, 1414/1994, **İşretu'n-Nisâ**, 1, c. 7, s. 61.

[59] Buhârî, **Rikâk**, 20, c. 8, s. 99; Müslim, **Münâfikîn,** 81 c. 4, s. 2172.

[60] Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, **Sünenu İbn Mâce,** , I-II, thk. Muhammed Fuad Abdulbaki, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, y.y., t.y., **Vesâya**, 1, c. 2, s. 900-901.

[61] Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, **Müsnedü'l İmâm Ahmed b. Hanbel,** I-L, thk. Şuayb el- Arnavûd v.dğr., Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1416/1995, c. 36, s. 345; Muhammed b. Îsâ b. Serve et-Tirmizî, **el-Câmiu's-Sahîh Sünenu't-Tirmizî,** I-V, thk. Ahmed Muhammed Şâkir v.dğr., b.y.y., y.y., t.y, **İmân,** 8, c. 5, s. 12.

[62] Buhârî, **İmân**, 2, c. 1, s. 11; Müslim, **İmân,** 19-22, c. 1, s. 45.

[63] Müslim**, Mesâcid,** 283, c. 1, s. 462-463; Tirmizî, **Emsâl**, 5, c. 5, s. 151.

[64] Buhârî**, Mevakiti's-Salât,** 5, c. 1, s. 112.

[65] Buhârî, **Ezân,** 30, c. 1, s. 131; Müslim, **Mesâcid**, 249, c. 1, s. 450; Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî, **Sünenu Ebî Dâvûd**, I-IV, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamît, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrût, t.y., **Salât,** 47, c. 1, s. 150.

[66] Müslim, **Salât,** 225, c. 1, s. 353; Tirmizî, **Ebvâbu's-Salât,** 286, c. 2, s. 230-231.

[67] Müslim, **Salât,** 226, c. 1, s. 353.

[68] Müslim, **Salât,** 215, c. 1, s. 350.

[69] Tirmizî, **Ebvâbu's-Salât**, 130, c. 1, s. 334; Nesaî, **Mevakît**, 53, c. 1, s. 294.

koyacağı[70] ve kulun kıyâmette ilk sorguya çekileceği amelinin namaz olacağı eğer farz namazları eksik ise nafile namazlarla bu eksikliklerinin tamamlanacağı haber verilmektedir.[71]

Şüphesiz namaz hakkında vârid olmuş hadîsler bu kadarla sınırlı değildir. Ancak hem konunun uzayıp dağılmaması, hem de tespit ettiğimiz hadîslerin genel manada namaz ibâdetinin hadîslerde nasıl yer aldığını yeterli ölçüde yansıttığını düşündüğümüzden bu kadarıyla iktifa ediyoruz.

[70] Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Esbehî, **el-Muvatta',** I-II, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrût, 1406/1985, **Salâtu'l-Leyl,** 14, c. 1, s. 123; Ahmed b. Hanbel, **Müsned,** c. 37, s. 393; Ebû Dâvûd, **Vitr,** 2, c. 2, s. 62; Nesâî, **Salât,** 6, c. 1, s. 230.

[71] İbn Mâce, **İkâme,** 202, c. 1, s. 458; Tirmizî, **Ebvâbu's-Salât,** 305, c. 2, s. 269-270; Nesâî, **Salât**, 9, c. 1, s. 233.

BİRİNCİ BÖLÜM
HADÎSLERİN KAYNAK TESPİTİ VE İSNÂD TENKİDİ

1.1. BİRİNCİ HADÎS

1.1.1. Hadîsin Kaynakları

Namazı terk etmenin hükmü ile ilgili hadîslerden ilki ve bu çalışmamızda Birinci Hadîs olarak değerlendireceğimiz hadîs, Câbir b. Abdillâh (ö. 78/697) ve Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) kanalıyla bizlere ulaşmaktadır. Söz konusu hadîs birçok hadîs kaynağında geçmekle beraber çalışmamızın giriş kısmında belirttiğimiz üzere hadîsleri değerlendireceğimiz eserler h. III. asırda vücut bulmuş hadîs kaynaklarıdır. Yani Kutub'i Sitte ve öncesinde müellef olan cami', musannef, müsned, mu'cem ve sünen türü eserler gerek birinci hadîsimiz için gerekse diğer hadîsler için çalışmamızda temel kaynaklarımız olacaktır.

1.1.2. Hadîsin Rivâyet Tarikleri ve Metinleri

İlk ele alacağımız hadîsimiz hadîsleri değerlendireceğimiz kaynaklarımız arasındaki en eski eser olan Abdurrezzâk'ın (ö. 211/827) *el-Musannef*'i başta olmak üzere İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef*'inde, İbnu'l-Ca'd (ö. 230/844) ve Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'lerinde, Dârimî'nin (ö. 255/869) *Sünen*'inde, Müslim'in (ö. 261/874) *Sahîh*'inde, İbn Mâce (ö. 273/887), Ebû Dâvud (ö. 275/889), Tirmizî (ö. 279/892) ve Nesâî'nin (ö. 303/915) *Sünen*'lerinde yer almaktadır. Bu eserlerde söz konusu edeceğimiz hadîsin bütün rivâyet tarikleri tespit edilerek, ortak metne ulaşılmaya çalışılacak, bununla birlikte rivâyetin farklı tariklerindeki lafız farklılıkları da ortaya konulacaktır.

Hem birinci hadîsimiz hem de diğer hadîslerimizin geçtiği bu kaynaklardaki rivâyet tariklerini ele alma şeklimiz müelliflerin vefat yılları esas alınarak kronolojik olacaktır. Böylece süreç içerisinde hadîsin metninde ya da manasında bir değişiklik olup olmadığı da görülecektir.

Birinci hadîsimizin kaynaklarda geçen rivâyet tariklerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Abdurrezzâk'ın (ö. 211/827) *el-Musannef*'inde yer alan rivâyetler:

a) عَبْدُ الرَّزَّاقِ عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ قَتَادَةَ، أَنَّ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَيْسَ بَيْنَ أَحَدِكُمْ وَبَيْنَ أَنْ يَكْفُرَ إِلَّا أَنْ يَدَعَ صَلَاةً مَكْتُوبَةً

Abdurrezzâk > Ma'mer > Katâde > **Câbir b. Abdillâh** İsnâdıyla nakledilen rivâyete göre Nebî (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Sizden birinin küfürle arasında ancak farz bir namazı terk etmesi vardır."*[72]

b) عَبْدُ الرَّزَّاقِ عَنْ عُمَرَ بْنِ زَيْدٍ قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا الزُّبَيْرِ يُحَدِّثُ أَنَّهُ سَمِعَ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَا بَيْنَ الْعَبْدِ وَبَيْنَ الشِّرْكِ إِلَّا أَنْ يَتْرُكَ الصَّلَاةَ»

Abdurrezzâk > Ömer b. Zeyd > Ebû'z-Zübeyr > **Câbir b. Abdillâh** İsnâdıyla nakledilen rivâyete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Kişi ile Şirk arasında ancak namazı terk etmek vardır."*[73]

c) عَبْدُ الرَّزَّاقِ عَنِ الثَّوْرِيِّ، عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ، عَنْ جَابِرٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «تَرْكُ الصَّلَاةِ شِرْكٌ»

[72] Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî, **el-Musannef,** I-XII, thk. Habîburrahman el-ʿAzamî, Mektebetu'l-İslâmî, Beyrût, 1403, c. 3, s. 124.
[73] Abdurrezzâk b. Hemmâm, **el-Musannef,** c. 3, s. 124.

Abdurrezzâk > Sevrî > Ebû'z-Zübeyr > **Câbir b. Abdillâh** İsnâdıyla nakledilen rivâyete göre Nebî (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Namazı terk etmek şirktir."*[74]

2. İbn Ca'd'ın (ö. 230/844) *Müsned*'inde,

وَبِإِسْنَادِهِ عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ قَالَ: سَأَلْتُ جَابِرًا أَوْ سَأَلَهُ رَجُلٌ: «أَكُنْتُمْ تَعُدُّونَ الذَّنْبَ شِرْكًا؟» قَالَ: " لَا، وَسُئِلَ: «مَا بَيْنَ الْعَبْدِ وَالْكُفْرِ؟» ، فَقَالَ: «تَرْكُ الصَّلَاةِ»

Ebû'z-Zübeyr İsnâdıyla gelen rivâyete göre, *"Ebû'z-Zübeyr dedi ki: ben veya bir adam Câbir'e siz günahı şirk sayar mısınız? Diye sordu. Oda hayır dedi. Sonra ona kişi ile küfür arasında ne vardır? Diye sorulunca "namazı terk etmek" dedi.*[75]

3. İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef*'inde,

حَدَّثَنَا وَكِيعٌ ، عَنْ سُفْيَانَ ، عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ ، عَنْ جَابِرٍ ، قَالَ : قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : بَيْنَ الْعَبْدِ وَبَيْنَ الْكُفْرِ تَرْكُ الصَّلاةِ

Vekî' > Süfyân > Ebû'z-Zübeyr > **Câbir b. Abdillâh** İsnâdıyla nakledilen rivâyete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Kişi ile küfür arasında namazı terk etmek vardır."*[76]

4. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'inde, yer alan rivâyetler:

a) حَدَّثَنَا مُعَاوِيَةُ بْنُ عَمْرٍو، حَدَّثَنَا أَبُو إِسْحَاقَ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي سُفْيَانَ، عَن جَابِرٍ، قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: " بَيْنَ الْعَبْدِ وَبَيْنَ الْكُفْرِ – أَوِ الشِّرْكِ – تَرْكُ الصَّلَاةِ "

[74] Abdurrezzâk b. Hemmâm, **el-Musannef,** c. 3, s. 125.
[75] Ebû'l-Hasan Ali b. Ca'd, **Müsned,** thk. Âmir Ahmed Haydar, Müessesetu Nâdir, Beyrût, 1990/1410, s. 385.
[76] Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe, **el-Musannef,** I-XXVI, thk. Muhammed Avvâme, Dâru'l-Kıble, Suûdiyye, 1427/2006, c. 15, s. 611-612.

Muâviye b. Amr > Ebû ishak > A'meş > Ebû Süfyân > **Câbir** İsnâdıyla nakledilen rivâyete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Kişi ile küfür veya şirk arasında namazı terk etmek vardır."*[77]

b) حَدَّثَنَا سُرَيْجٌ، حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي الزِّنَادِ، عَنْ مُوسَى بْنِ عُقْبَةَ، عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ، عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللهِ، قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: " بَيْنَ الرَّجُلِ، وَبَيْنَ الشِّرْكِ – أَوِ الْكُفْرِ – تَرْكُ الصَّلَاةِ "

Sûreyc > İbn Ebû Zinâd > Mûsâ b. Ukbe > Ebû'z-Zübeyr > **Câbir b. Abdillâh** İsnâdıyla nakledilen rivâyete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Kişi ile şirk veya küfür arasında namazı terk etmek vardır."*[78]

5. Dârimî (ö. 255/869) *Sünen*'inde,

أَخْبَرَنَا أَبُو عَاصِمٍ، عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ، حَدَّثَنَا أَبُو الزُّبَيْرِ، أَنَّهُ: سَمِعَ جَابِرًا، يَقُولُ: – أَوْ قَالَ جَابِرٌ – قَالَ: رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَيْسَ بَيْنَ الْعَبْدِ وَبَيْنَ الشِّرْكِ أَوْ بَيْنَ الْكُفْرِ إِلَّا تَرْكُ الصَّلَاةِ»

Ebû Âsım > İbn Cureyc > Ebû'z-Zübeyr > **Câbir** İsnâdıyla nakledilen rivâyete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "*Kişi ile şirk veya küfür arasında ancak namazı terk etmek vardır."*[79]

6. Müslim'in (ö. 261/874) *Sahîh*'inde, yer alan rivâyetler:

a) حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ يَحْيَى التَّمِيمِيُّ، وَعُثْمَانُ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ، كِلَاهُمَا عَنْ جَرِيرٍ، قَالَ يَحْيَى: أَخْبَرَنَا جَرِيرٌ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي سُفْيَانَ، قَالَ: سَمِعْتُ جَابِرًا، يَقُولُ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «إِنَّ بَيْنَ الرَّجُلِ وَبَيْنَ الشِّرْكِ وَالْكُفْرِ تَرْكَ الصَّلَاةِ»

[77] Ahmed b. Hanbel, **Müsned,** c. 23, s. 228.
[78] Ahmed b. Hanbel, **Müsned,** c. 23, s. 365.
[79] Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdurrahmân b. el-Fadl b. Behrâm ed-Dârimî, **Müsnedü'd-Dârimî el-Ma'rûf bi Süneni'd-Dârimî**, I-IV, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî, Dâru'l-Muğnî, Suûdiyye, 1421/2000, c. 2, s. 785.

[Yahyâ b. Yahyâ et-Temîmî + Osmân b. Ebî şeybe] > Cerîr > A‘meş > Ebû Süfyân > **Câbir** İsnâdıyla nakledilen rivâyete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *“Şüphesiz ki, Kişi ile şirk ve küfür arasında namazı terk etmek vardır.”*[80]

b) حَدَّثَنَا أَبُو غَسَّانَ الْمِسْمَعِيُّ، حَدَّثَنَا الضَّحَّاكُ بْنُ مَخْلَدٍ، عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي أَبُو الزُّبَيْرِ، أَنَّهُ سَمِعَ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللهِ يَقُولُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «بَيْنَ الرَّجُلِ وَبَيْنَ الشِّرْكِ وَالْكُفْرِ تَرْكُ الصَّلَاةِ»

Ebû Ğassân el-Mismaî > Dahhâk b. Mahled > İbn Cureyc > Ebû’z-Zübeyr > **Câbir b. Abdillâh** İsnâdıyla nakledilen rivâyete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: ”*Kişi ile şirk ve küfür arasında namazı terk etmek vardır.”*[81]

7. İbn Mâce’nin (ö. 273/887) *Sünen*’inde yer alan rivâyetler:

a) حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ: حَدَّثَنَا وَكِيعٌ قَالَ: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ، عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «بَيْنَ الْعَبْدِ وَبَيْنَ الْكُفْرِ تَرْكُ الصَّلَاةِ»

Alî b. Muhammed > Vekî‘ > Süfyân > Ebû’z-Zübeyr > **Câbir b. Abdillâh** İsnâdıyla nakledilen rivâyete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: ”*Kişi ile küfür arasında namazı terk etmek vardır.”*[82]

b) حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ إِبْرَاهِيمَ الدِّمَشْقِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ قَالَ: حَدَّثَنَا الْأَوْزَاعِيُّ، عَنْ عَمْرِو بْنِ سَعْدٍ، عَنْ يَزِيدَ الرَّقَاشِيِّ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «لَيْسَ بَيْنَ الْعَبْدِ وَالشِّرْكِ إِلَّا تَرْكُ الصَّلَاةِ، فَإِذَا تَرَكَهَا فَقَدْ أَشْرَكَ»

[80] Müslim, **İmân,** 134, c. 1, s. 88.
[81] Müslim, **İmân,** 134, c. 1, s. 88.
[82] İbn Mâce, **İkâme,** 77, c. 1, s. 342.

Abdurrahmân b. İbrâhîm ed-Dimeşkî > Velîd b. Muslim > el-Evzâî > Amr b. Sa‘d > Yezid er-Rakkâşî > **Enes b. Mâlik** İsnâdıyla nakledilen rivâyete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: ”*Kişi ile şirk arasında ancak namazın terki vardır. Namazı terk ettiğinde muhakkak ki şirke düşmüş olur.”*[83]

8. Ebû Dâvud'un (ö. 275/888) *Sünen*'inde,

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ، حَدَّثَنَا وَكِيعٌ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ، عَنْ جَابِرٍ، قَالَ:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «بَيْنَ الْعَبْدِ، وَبَيْنَ الْكُفْرِ تَرْكُ الصَّلَاةِ»

Ahmed b. Hanbel > Vekî‘ > Süfyân > Ebû'z-Zübeyr > **Câbir** İsnâdıyla nakledilen rivâyete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: ”*Kişi ile küfür arasında namazı terk etmek vardır.”*[84]

9. et-Tirmizî'nin (ö. 279/892) *Sünen*/*Cami*'inde yer alan rivâyetler:

a) حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ قَالَ: حَدَّثَنَا جَرِيرٌ، وَأَبُو مُعَاوِيَةَ، عَنْ الأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي سُفْيَانَ، عَنْ جَابِرٍ، أَنَّ

النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «بَيْنَ الكُفْرِ وَالإِيمَانِ تَرْكُ الصَّلَاةِ»

Kuteybe > [Cerîr + Ebû Muâviye] > A‘meş > Ebû Süfyân > **Câbir** İsnâdıyla nakledilen rivâyete göre Nebî (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: ”*Küfür ile imân arasında namazı terk etmek vardır.”*[85]

b) حَدَّثَنَا هَنَّادٌ قَالَ: حَدَّثَنَا أَسْبَاطُ بْنُ مُحَمَّدٍ، عَنِ الأَعْمَشِ، بِهَذَا الإِسْنَادِ نَحْوَهُ، وَقَالَ: «بَيْنَ العَبْدِ

وَبَيْنَ الشِّرْكِ أَوِ الكُفْرِ تَرْكُ الصَّلَاةِ»

Hennâd > Esbât b. Muhammed > A‘meş > Ebû Süfyân > **Câbir** İsnâdıyla nakledilen rivâyete göre Nebî (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *”Kişi ile şirk veya küfür arasında namazı terk etmek vardır.”*[86]

[83] İbn Mâce, **İkâme,** 77, c. 1, s. 342.
[84] Ebû Dâvûd, **Sünnet,** 15, c. 4, s. 219.
[85] Tirmizî, **İmân,** 9, c. 5, s. 13.

c) حَدَّثَنَا هَنَّادٌ قَالَ: حَدَّثَنَا وَكِيعٌ، عَنْ سُفْيَانَ، عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ، عَنْ جَابِرٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «بَيْنَ العَبْدِ وَبَيْنَ الكُفْرِ تَرْكُ الصَّلَاةِ»

Hennâd > Veki‘ > Süfyân > Ebû’z-Zübeyr > **Câbir** İsnâdıyla nakledilen rivâyete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: ”*Kişi ile küfür arasında namazı terk etmek vardır.”*[87]

10. en-Nesâî (ö. 303/915) *Sünen*’inde,

أَخْبَرَنَا أَحْمَدُ بْنُ حَرْبٍ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ رَبِيعَةَ، عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ، عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ، عَنْ جَابِرٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَيْسَ بَيْنَ الْعَبْدِ وَبَيْنَ الْكُفْرِ إِلَّا تَرْكُ الصَّلَاةِ»

Ahmed b. Harb > Muhammed b. Rebîa > İbn Cureyc > Ebû’z-Zübeyr > **Câbir** İsnâdıyla nakledilen rivâyete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: ”*Kişi ile küfür arasında ancak namazı terk etmek vardır.”*[88]

1.2. İSNÂD TENKÎDİ YÖNÜNDEN RİVÂYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Söz konusu birinci hadîsimiz ve geriye kalan üç hadîsimizin de isnâd tenkîdîni yaparken öncelikle hadîsin sened ağı şematize edilecek, daha sonra isnâdlarda yer alan râvîlerin vefat tarihleri, hoca-talebe ilişkileri, cerh ve ta‘dîl imâmlarının râvîler hakkındaki değerlendirmeleri tespit edilip bir bütün olarak değerlendirilecek ve ona göre sened hakkında bir hükme varılacaktır. Her bir sened hakkında yapılacak bütün bu işlemlerin nihâyetinde hadîsin tüm İsnâdları hakkında genel bir sıhhat değerlendirmesi de yapılacaktır. Sahâbe hakkında genel yaklaşım

[86] Tirmizî, **İmân,** 9, c. 5, s. 13.
[87] Tirmizî, **İmân,** 9, c. 5, s. 13.
[88] Nesâî, **Salât,** 8, c.1, s. 232.

hepsinin udul olduğu yönünde[89] olduğundan sahâbe cerh ve ta'dîl kapsamında değerlendirilmeyecek hadîslerin sahâbe râvîleri adil kabul edilip haklarında ayrıca bilgi verilmeyecektir.

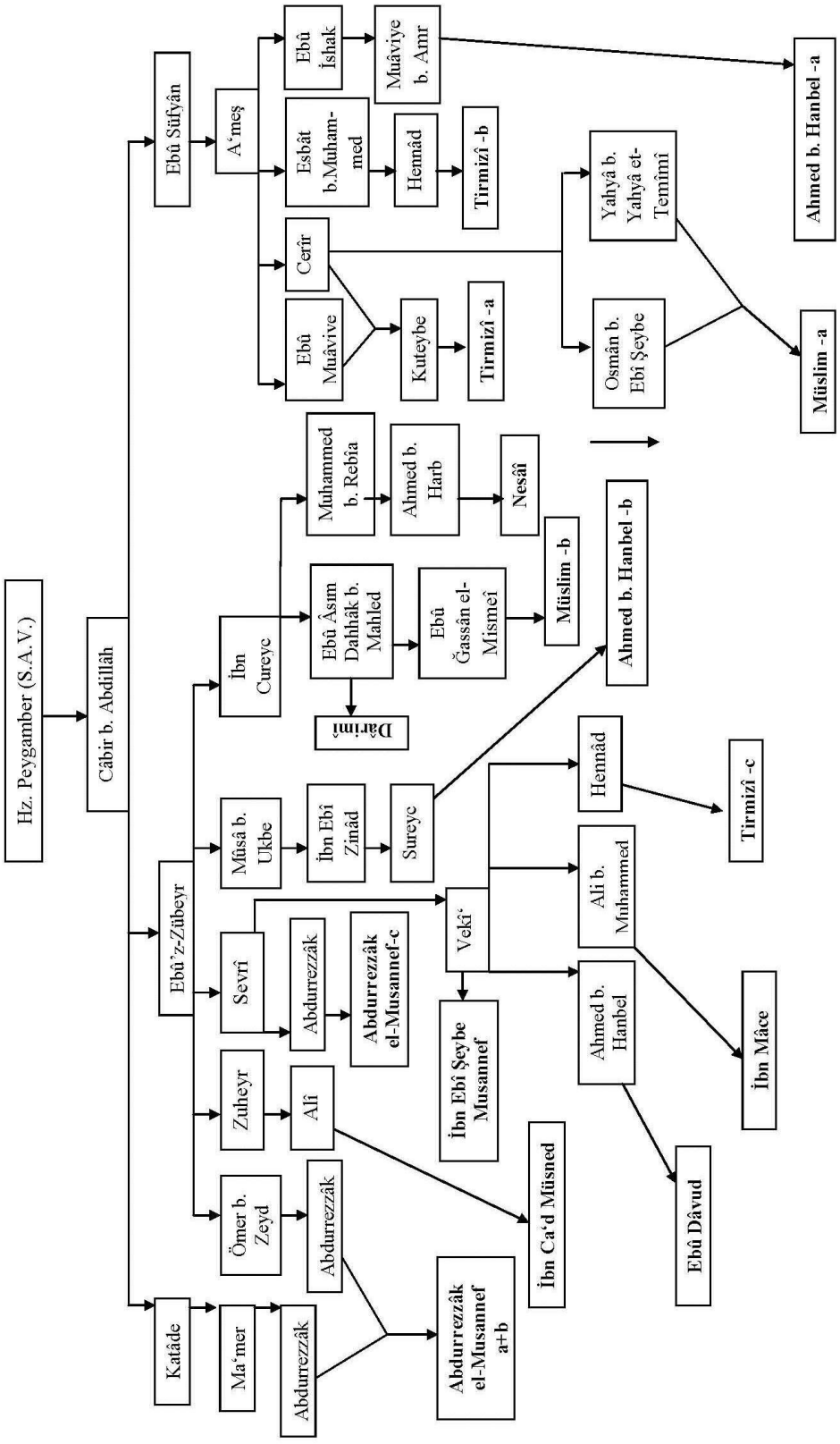
Râvîlerin güvenilir olup olmadığına dair bilgilerde uzlaştırılması imkânsız bir çelişki ve tutarsızlık yoksa ayrıca doğum ve bilhassa ölüm tarihlerinde tolerans sınırlarının ötesinde bir farklılığa rastlanılmıyorsa, İsnâdlar hakkında hüküm vermekte ciddi bir problem söz konusu değil demektir. Bu durumda râvîler güvenilir, vefat tarihleri itibarıyla aralarında bilgi alışverişi mümkün ve fiilen de gerçekleşmiş görünüyorsa İsnâdîn sahîh veya hasen olduğuna hükmedilecektir.[90] Ayrıca araştırılıp hakkında bilgi verilen râvîlerin başka bir sened de tekrar yer almaları durumunda böyle râvîler için tekrardan bilgi verilmeyecektir.

1.2.1. Sened Ağı

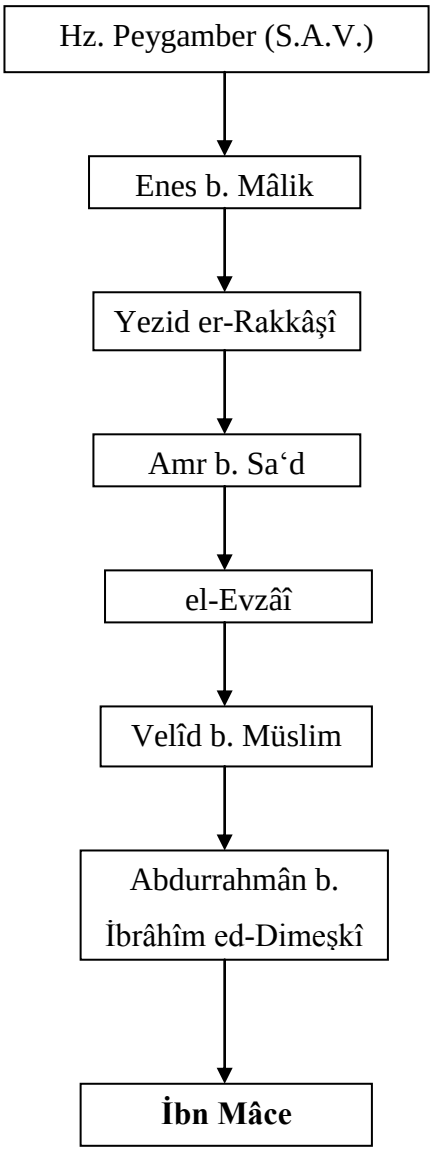
Hadîsin sened ağı oluşturulurken araştırmamızın kapsamında yer alan kaynaklarda ki tüm sened ve râvîlerinin açık ve anlaşılır bir şekilde şematize edilerek ortaya konmasına dikkat edilecek, bunu yaparken de hadîsimizin iki ayrı İsnâdı olduğundan iki ayrı sened ağı çizilecektir. Çünkü İsnâdların tamamı aynı yerde verildiğinde, yazıların çok küçültülmesi zorunda kalındığı gibi, okunması ve anlaşılması da güç olmaktadır.[91]

[89] Ahmet Yücel, **Hadîs Usulü**, İFAV Yay., İstanbul, 2014, s. 119; Talat Koçyiğit, **Hadîs Usulü**, TDV Yay., Ankara, 2013, s.170.
[90] M. Hayri Kırbaşoğlu, **Alternatif Hadîs Metodolojisi,** OTTO Yay., Ankara, 2013, s. 177.
[91] Nihat Yatkın, **Hadîsi Anlamada Yöntem,** İFAV Yay., İstanbul, 2013, s. 38.

Câbir b. Abdillâh İsnâdının Sened Ağı

Enes b. Mâlik İsnâdının Sened Ağı

1.2.2. Sened Tenkîdi

Namazı terk etmenin kişiyi kâfir ya da müşrik kılacağını ifade eden mezkûr hadîsimiz Câbir b. Abdillâh ve Enes b. Mâlik tarikiyle gelmiştir. Malum olduğu üzere Sahâbe adil kabul edildiğinden sahâbe tabakasından sonraki tabakalar cerh ve ta‘dîl kapsamında incelenmeye tabi tutulacaktır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu hadîsi Câbir b. Abdillâh'tan Katâde, Ebû'z-Zübeyr ve Ebû Süfyân, Enes b. Mâlik'ten de sadece el-A‘meş nakletmiştir. Hadîsi Câbir'den nakleden Ebû'z-Zübeyr İsnâdların birçoğunda yer aldığından, hakkında ki cerh ve ta‘dîl bilgisi ilkin verilecek böylece onun yer aldığı senedlerde ayrıca hakkında bilgi verilmeyecektir.

Ebû'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim b. Tedrüs el-Esedî (ö. 126/743-44): Sahâbeden**,** Câbir b. Abdillâh, İbn Abbâs, İbn Ömer, Abdullâh b. Amr, Ebû't-Tufeyl ve İbn Zübeyr gibi birçok kimseden hadîs almış, kendisinden de Süfyân es-Sevrî, Mûsâ b. Ukbe, Abdülmelik b. Cüreyc, Ömer b. Zeyd es-San‘ânî, Züheyr b. Muâviye ve daha pek çok kimse rivâyette bulunmuştur.[92] Hakkında Cerh ve ta‘dîl kaynaklarında birçok ta‘dîl ifadesi kullanılmıştır. Onlardan bazıları şöyledir: Ahmed b. Hanbel, "leyse bihi be's"; İbn Main, "sika" ve "sâlihu'l-hadîs"; Nesâî, "sika"; İbnu'l- Medînî "sika" ve "sebt".[93] Tâbiûn'un önemli âlimlerinden sayılan Atâ, onun için "bizim en hâfızımız idi" ifadesini kullanmış[94] İbn Adî ise Mâlik b. Enes'in Ebû'z-Zübeyr den hadîs rivâyet etmesinin Ebû'z-Zübeyr'in sıdkı için yeterli olduğunu, çünkü Mâlik'in sadece sika kimselerden rivâyette bulunduğunu söylemiştir.[95] Zehebînin de kendisini "imâm, hâfız, sadûk"[96] olarak nitelediği görülmüş, İbn Hibbân onu sıkâttan saymıştır.[97]Ebû'z-Zübeyr hakkındaki mezkûr ta‘dîl ifadelerinin yanı sıra Ebû Zür‘a, Ebû Hâtim ve Buhârî onun için "la yuhteccu bih" ifadesini kullanmış fakat bununla birlikte Buhârî onun bir hadîsini *Sahîh*'inde

---

[92] Ebü'l-Hâccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl,** I-XXXV, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1403/1983, c. 26, s. 404-405.

[93] Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, **Tehzîbu't-Tehzîb,** I-VII, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd, Alî Muhammed Muavviz, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1425/2004. c. 6, s. 44-45.

[94] Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** I-XXV, thk. Şuayb el-Arnâût, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1405/1985, c. 5, s. 383.

[95] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** c. 6, s. 45.

[96] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 5, s. 380.

[97] Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî, **Kitâbu's-Sikât,** I-IX, thk. Muhammed Abdulmuid Han, Dâiretu'l-Maârifi'l-Osmâniyye, Dekkan, 1393/1973. c. 5, s. 351.

başka bir râvî ile desteklendiği için tahrîc etmiştir.[98] Ayrıca tedlîs yapmasından ötürü muhaddislerce tenkîd edilmiş, Zehebî onu müdellis olarak tavsîf ederken,[99] İbn Hacer de onun tedlîs ile meşhûr olduğunu nakletmiş,[100] müdellis râvîler hakkında yazmış olduğu eserinde beş tabaka hâlinde ele aldığı müdellis râvîler içerisinde Ebû'z-Zübeyr'e üçüncü tabakada yer vermiş ve bu tabaka ile ilgili şunları söylemiştir: "En fazla tedlîs yapanlardır. İmâmlar, semâ'ını açıklayanlar dışında, bu kimselerin hadîsleriyle ihticâc etmezler. Onlardan bazılarının hadîsleri mutlak sûrette reddedilirken bazılarının ise, Ebû'z-Zübeyr el-Mekkî gibi, kabul edilir."[101] Ebû'z-Zübeyr h. 126 senesinde vefat etmiştir.[102]

Câbir b. Abdillâh'ın h. 78, Ebû'z-Zübeyr'in de h.126 senesinde vefat ettiği dikkate alınırsa aralarında muasaratın olduğu kesindir. Bu yönüyle Ebû'z-Zübeyr ile Câbir arasında en azından bir ittisal problemi görünmemektedir. Fakat Muhaddislerin Ebû'z-Zübeyr hakkında ki tedlîs iddiaları düşünüldüğünde hadîsin müdelles olma ihtimali bulunmaktadır. Söz konusu hadîsimizin on yedi ayrı senedi bulunmakta, Ebû'z-Zübeyr bu senetlerin on birinde yer almaktadır. Ebû'z-Zübeyr Câbir'den aldığı bu on bir rivâyetin sekizini "an" tabiri ile üç rivâyeti ise açıkça semâya delâlet eden "semi'a" sigasıyla rivâyet etmiştir. Ebû'z-Zübeyr'in an'ane ile rivâyet ettiği hadîslerde tedlîs şüphesi bulunmaktadır. Fakat aynı hadîsi Câbir'den sadece Ebû'z Zübeyr değil, Ebû Sufyân Talha b. Nâfi' ve Katâde de rivâyet etmiştir. Yani hadîs farklı kollarla desteklenmiştir. Ayrıca hadîs farklı bir tarikle Enes b. Mâlik tarikiyle de gelmiştir. Bütün bunlar, rivâyetin Ebû'z-Zübeyr'den kaynaklı müdelles olma ihtimalini ve bu nedenle ortaya çıkacak hadîsin zaafiyetini gidermektedir.

Tüm bunların yanında Ebû'z-Zübeyr'in hadîs imâmlarının genelinin güvenini mazhar olması, hadîslerinin Kutub-i Sittenin tamamında geçmesi İbn Hacer'in de onu hadîslerini mutlak sûrette reddedilen müdellislerden saymayıp, hadîsleri kabul edilen müdellislerden saymasından ötürü Ebû'z-Zübeyr için "sika bir râvîdir"

[98] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 5, s. 381.

[99] ez-Zehebî, **el-Kâşif fî Ma'rifeti men lehû Rivâyetun fi'l-Kutubi's-Sitte,** I-II, thk. Muhammed Avvâme, Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb, Müessesetü Ulumi'l-Kur'ân, Cidde, 1413/1992, c. 2, s. 216.

[100] İbn Hacer, **Ta'rîfu Ehli't-Takdîs bi Merâtibi'l-Mevsûfîne bi't-Tedlîs,** thk. Âsım b. Abdillah el-Karyûnî, Mektebetü'l-Menâr, Ürdün, t.y., s. 45**.**

[101] İbn Hacer, **Ta'rîf,** s. 13.

[102] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** thk. Muhammed Avvâme, Dâru'r-Reşîd, Suriye, 1411/1991, s. 506.

diyebilir ve onun senedînde yer aldığı rivâyetleri kabul etmede bir sakıncanın olmadığını söyleyebiliriz.

1. Abdurrezzâk'ın (ö. 211/827) *el-Musannef*'inde,

a) Abdurrezzâk (‘an) > Ma‘mer (‘an) > Katâde (enne) > **Câbir b. Abdillâh** senedi:

Ma‘mer b. Râşid el-Basrî es-San’ânî (ö. 153/770) : Ma‘mer b. Râşid, On dört yaşında Katâde’den hadîs işittiğini ve Katâde’nin sanki göğsünü nakşettiğini söylemiş, kendisinden de Abdurrezzâk ve başkaları rivâyette bulunmuştur.[103] İbn Hacer’in “sika, sebt ve fâdıl”[104] Zehebî’nin ise “imâm, hâfız ve şeyh’ul-İslâm”[105] diyerek övdüğü Ma‘mer hakkında Ebû Hâtim’in “sâlihu’l-hadîs” Yakub b. Şeybe’nin “sika, sâlih ve sebt” İclî’nin de “sika ve râculun sâlih” dediği, ayrıca İbn Cureyc’in onu zamanının en âlimi olarak nitelediği nakledilmiştir,[106] Alî b. Medînî İsnâdîn tabiûnden sonra Basra’ da altı kişi etrafında döndüğünü, bunlardan birinin de Ma‘mer olduğunu ifade etmiştir.[107] Yahyâ b. Maîn, Ma‘mer’in Zührî’den daha güvenilir olduğunu belirtirken,[108] İbn Hibbân da onu *es-Sikât* adlı eserinde zikretmiştir.[109] Ma‘mer’in h.153 senesinin Ramazan ayında vefat ettiği nakledilmiştir.[110]

Katâde b. Diâme b. Katâde es-Sedûsî el-Basrî (ö. 117/735) : Âmâ olarak doğduğu söylenmiş, Enes b. Mâlik, Hasan el-Basrî, Atâ b. Ebî Rabâh ve daha pek çok kimseden hadîs işittiği, ondan da Ma‘mer, Şu‘be ve Cerîr b. Hâzm gibi birçok kimsenin rivâyette bulunduğu nakledilmiştir.[111] Hakkında İbn Hacer, “sika ve sebt”

[103] İbn Hacer, **Tehzîbu’t-Tehzîb**, c. 6, s. 363.
[104] İbn Hacer, **Takrîbu’t-Tehzîb**, s. 541.
[105] ez-Zehebî, **Siyeru A‘lâmi’n-Nubelâ**, c. 5, s. 7.
[106] İbn Hacer, **Tehzîbu’t-Tehzîb,** c. 6, s. 364.
[107] el-Mizzî, **Tehzîbu’l-Kemâl,** c. 28, s. 306.
[108] İbn Hacer, **Tehzîbu’t-Tehzîb,** c. 6, s. 363.
[109] İbn Hibbân, **es-Sikât,** c. 7, s. 484.
[110] Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa‘d b. Menî‘, **Tabakâtu’l-Kubrâ,** I-IX, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût, 1410/1990, c. 6, s. 72.
[111] İbn Hacer, **Tehzîbu’t-Tehzîb,** c. 5, s. 326-327.

derken,[112] Nevevî de Cerîr b. Hâzm, Şu'be, Evzâî ve başkalarının onun büyüklüğü, güvenilirliği, hıfzı, titizliği ve fazileti üzerine icmâ ettiklerini söylemiştir.

Katâde'nin en fazla övülen yönü, hâfızası olmuştur. Söz gelimi, Saîd b. el-Müseyyeb "Bize Katâde'den daha hâfız bir Iraklı gelmedi" derken, İbn Sîrîn, Katâde için "insanların en hâfızı" demiştir.[113] Katâde'nin hâfıza gücüne kayıtsız kalamayanlardan biri de Ahmed b. Hanbel'dir. Onun hâfızası hakkında şöyle konuşmuştur: "Katâde Basra ehlinin en hâfızı idi, işittiği bir şey yoktu ki onu hâfızasına almasın, Câbir'in sahifesi bir kez ona okundu ve hemen sahifeyi ezberledi."[114] Katâde'nin kader hakkında konuştuğu ve şerri, kader kapsamından çıkardığı söylenmekle beraber hiç kimse onun hadîsiyle ihticâc etmekten geri durmamış,[115] ayrıca onun kaderle ilgili düşüncesinden geri döndüğü de nakledilmiştir.[116] Kaynaklarda Katâde'nin müdellis olduğu yönünde bilgiler yer almış,[117] İbn Hacer de Katâde'nin tedlîs ile meşhûr olduğunu Nesâî ve başkalarının onu bu şekilde tavsîf ettiğini belirtmiştir. O, Katâdeyi müdellis râvîler içerisinde üçüncü mertebede zikretmiş ve bu mertebedeki râvîlerin ancak semâ'ını açıkladıkları takdirde rivâyetlerinin delil olarak kabul edileceğini söylemiştir.[118] Ayrıca Katâde'nin sahâbeden Enes b. Mâlik dışında kimseden hadîs işitmediği de nakledilmiştir.[119] Katâde h. 117 senesinde vefat etmiştir.[120]

Hadîs imâmlarının Katâde b. Diâme hakkındaki değerlendirmelerinden anlaşıldığı kadarıyla Katâde hâfıza yönünden güçlü ve sika bir râvîdir. Fakat hakkında tedlîs yaptığına dair iddialar yer almış, ayrıca sahâbeden sadece Enes b. Mâlik'ten hadîs işittiği nakledilmiştir. Öte yandan hadîsi kendisinden rivâyet ettiği Câbir b. Abdillâh da onun hadîs aldığı kimseler arasında görünmemektedir. Bütün bu

[112] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 453.
[113] Ebû Zekeriyya Muhyiddin b. Şeref en-Nevevî, **Tehzîbu'l-Esma ve'l-Lugât,** I-IV, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, t.y., c. 2, s. 57.
[114] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 23, s. 515.
[115] ez-Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, I-V, thk. Zekeriyyâ Umeyrât, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1419/1998, c. 1, s. 93.
[116] Ebû Abdillâh Şihâbüddin Yâkut el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Üdebâ'**, I-VII**,** thk. İhsân Abbâs, Dâru'l-Garbi'l-İslâmi, Beyrût, 1993, c. 5, s. 2233.
[117] İbn Hibbân, **es-Sikât,** c. 5, s. 322; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 5, s. 277.
[118] İbn Hacer, **Ta'rîf**, s. 43; Ayrıca Üçüncü Mertebe tanımı için bkz. İbn Hacer**, Ta'rîf**, s. 13.
[119] Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillah b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî, **Ma'rifetu Ulumi'l-Hadîs,** Daru İbn Hazm, Beyrût, 1424, s. 355.
[120] İbn Hibbân, **es-Sikât,** c. 5, s. 322.

bilgiler ışığında incelemekte olduğumuz senede baktığımızda Katâde'nin hadîsi sahabi olan Câbir b. Abdillâh'tan rivâyet ettiği ve bu rivâyeti de semâ'ına delâlet etmeyen "enne" sigasıyla yaptığını görmekteyiz. Bu durum Katâde hakkındaki tedlîs ihtimalini güçlendirmekte ve senedin ittisalinde bir kopukluk olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla hadîsin bu senedi için zayıftır diyebiliriz.

b) Abdurrezzâk ('an) > Ömer b. Zeyd (semi'tu) > Ebû'z-Zübeyr (semi'a) > **Câbir b. Abdillâh** senedi:

Ömer b. Zeyd es-San'ânî (ö. ?) : Muhârib b. Disâr ve Ebû'z-Zübeyr'den rivâyette bulunmuş, kendisinden de Abdurrezzâk rivâyet etmiştir. İbn Hibbân, münker rivâyetleriyle meşhûr hadisçilerden ayrı düştüğünü, öyle ki hadisçilerin onun sadece kedînin satış parasını yemeyi yasaklayan hadîsiyle ihticâc ettiklerini ifade etmiştir. İmâm Buhârî de *"Tarih*'inde onun mezkûr hadîsini tahrîc ettikten sonra فيه نظر demiştir.[121] Ömer b. Zeyd hakkında İbn Hacer "da'îf " derken,[122] Zehebî de İbn Hibbân'ın onun hakkında "lâ yuhteccu bih" dediğini nakletmiştir.[123]

Görüldüğü üzere Ömer b. Zeyd için kullanılan "da'îf", "lâ yuhteccu bih" ve "fîhi nazar" gibi ifadelerle beraber hakkında herhangi bir tevsîk ifadesine de rastlanılmaması, onun zayıf bir râvî olduğunu göstermektedir. Bu nedenle hadîsin bu senedine de ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir.

c) Abdurrezzâk ('an) > Sevrî ('an) > Ebû'z-Zübeyr ('an) > **Câbir b. Abdillâh** senedi:

Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî (ö. 161/778): Etbâu't-Tâbiîn tabakasının büyüklerinden olan Süfyân es-Sevrî, Kûfelidir. Künyesi Ebû Abdullâh olup hicri 97 senesinde dünyaya gelmiş,[124] 161 senesinin Şaban ayında Basra'da vefat etmiştir.[125] Ebû'z-Zübeyr ve daha pek çok kişiden hadîs almış, ondan da Abdurrezzâk, Veki' ve başkaları rivâyette bulunmuştur.[126] Hakkında Zehebî "şeyh'ul-islâm imâm'ul-

[121] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** c. 4, s. 713.
[122] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 412.
[123] ez-Zehebî, **el-Muğnî fi'd-Du'afâ,** I-II, thk. Nûreddîn 'Itr, b.y.y. t.y. c. 2, s. 467.
[124] en-Nevevî, **Tehzîbu'l-Esma ve'l-Lugât,** c. 1, s. 222.
[125] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 6, s. 402.
[126] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** c. 2, s. 715-716.

huffâz,"[127] İbn Hacer ise "sika, hâfız, fekîh, âbid, imâm, hüccett" gibi ta'dîl edici ifadeler kullanmıştır.[128] Daha birçok muhaddisin övgüsüne mazhar olan es-Sevrî için Abdurrahmân b. Mehdî "hadîs konusunda es-Sevrî'den daha hâfızını görmedim" derken,[129] Süfyân b. 'Uyeyne'nin de es-Sevrî hakkında "helâl ve haramı es-Sevrî'den daha iyi bilen bir adam görmedim" dediği nakledilmiştir.[130] Hakkındaki övgü dolu ifadelerle beraber kaynaklarda onun tedlîs yaptığına dair haberler de yer almıştır.[131] Ancak İbn Hacer, müdellis râvîleri anlattığı eserinde onu müdellis râvîlerin ikinci tabakasında zikretmiş az tedlîs yapması ve hadîste imâm olması sebebiyle sahîhlerde rivâyetlerinin tahrîc olunacağını söylemiştir.[132]

Bütün bunlar Süfyân es-Sevrî'nin cerhini gerektirecek bir durumun söz konusu olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla hadîs bu senediyle sahîhtir.

2. **İbn Ca'd'ın (ö. 230/844) *Müsned*'inde,** Alî (enâ) > Zuheyr ('an) > Ebû'z-Zübeyr (kâle) **Câbir**:

Alî b. el-Ca'd el-Cevherî (ö. 230/844): Alî b. el-Ca'd'ın Künyesi Ebû'l-Hasen dir. Hicri 136 yılında doğmuş, 230 senesinde Bağdat'ta vefat etmiştir.[133] Züheyr b. Muâviye ve Süfyân es-Sevrî gibi pek çoklarından hadîs işitmiş, ondan da Buhârî, Ebû Dâvud, Ahmed b. Hanbel ve daha birçoğu rivâyette bulunmuştur. Hadîs imâmları tarafından "sika, sadûk, mutkin[134], imâm, hâfız, hüccet[135] ve sebt[136]" olarak kabul görmüş, bununla beraber hakkında جهمي ve رمي بالتشيع şeklinde iddialar da yer almıştır.[137]

[127] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 7, s. 230.
[128] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 244
[129] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 11, s. 165.
[130] Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebû Hâtim, **Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl,** I-IX, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-''Arabî, Beyrût, 1371/1952, c. 1, s. 55.
[131] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 244; ez-Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl,** I-IV, thk. Ali Muhammed el-Becavî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, t.y., c. 2, s. 169.
[132] İbn Hacer, **Ta'rîf,** s. 13.
[133] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 8, s. 466.
[134] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 20, s. 342-350.
[135] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 10, s. 459.
[136] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 398.
[137] ez-Zehebî, **el-Muğnî fî'd-Du'afâ,** c. 2, s. 444; İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 398.

Züheyr b. Muâviye b. Hudeyc (ö. 173/789): İbn ‘‘Uyeyne’nin “Kûfe’de onun benzeri yoktur”[138] dediği Züheyr b. Muâviye, hicri 100 yılında doğmuştur.[139] Kûfeli olup, künyesi Ebû Hayseme’dir.[140] Ebû’z Zübeyr el-Mekkî, Süleymân el-A‘meş ve daha birçok kimseden rivâyette bulunmuş kendisinden de İbn Cureyc, İbn İshâk ve Alî b. el-Ca‘d gibi pek çokları hadîs almıştır. Muhaddisler tarafından “hâfız, imâm, mücevvid[141], sika, sebt, me’mûn[142] ve mutkin,[143]” gibi ifadelerle ta‘dîl edilen Züheyr b. Muâviye, 173 yılında vefat etmiştir.[144]

Hadîsin bu senedînde yer alan Züheyr b. Muâviye ve önceden değerlendirme bilgileri verilen Ebû’z-Zübeyr hakkındaki ifadelere bakıldığında cerhlerini gerektirecek bir kusur görülmemektedir. Senedîn bir diğer râvîsi olan Alî b. el-Ca‘d da genel olarak muhaddislerce tevsîk edilmiştir. Fakat bununla beraber kaynaklarda Cehmî olduğu ve teşeyyu‘ ile suçlandığı yönünde iddialar da yer almıştır. Bilindiği üzere Ehl-i Sünnet âlimlerince “Cehmîyye, Havâric, Mürcie, Şîa, Kaderiyye, Mu‘tezile” gibi fırkalar ehl-i bid‘at olarak kabul edilmiş,[145] bu bid‘at fırkalarına mensup râvîler de bid‘ati tekfîri gerektirenler (mükeffire) ile bid‘ati fıskı gerektirenler (mufessıke) şeklinde ikiye ayrılmış, ulemânın çoğunluğu küfrü gerektiren bid‘at sahibinin rivâyetlerini makbul görmemiştir.[146] Bid‘atı fıskı gerektiren râvîlerin rivâyetlerine gelince böyle kimselerin rivâyetlerini tamamen reddetmek şeklinde bir tutum sergilenmemiş,[147] râvî dâî değilse (mezhebine davet edip, propagandasını yapmıyorsa) ve rivâyeti de bid‘atını te’kid etmiyorsa bu şartlar altında râvînin rivâyetinin kabul edileceği belirtilmiştir.[148]

---

[138] ez-Zehebî, **Mîzânu’l-İ‘tidâl fî Nakdi’r-Ricâl,** c. 2, s. 86.
[139] İbn Hacer, **Takrîbu’t-Tehzîb,** s. 218.
[140] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 6, s. 337.
[141] ez-Zehebî, **Siyeru A‘lâmi’n-Nubelâ,** c. 8, s. 181-183.
[142] el-Mizzî, **Tehzîbu’l-Kemâl,** c. 9, s. 424-425; İbn Hacer, **Takrîbu’t-Tehzîb,** s. 218.
[143] İbn Hibbân, **es-Sikât,** c. 6, s. 337.
[144] ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 1, s. 408.
[145] Yusuf Şevki Yavuz, “Ehl-i Bid‘at”, **DİA**, Ankara, 1994, c. 10, s. 502.
[146] İbn Hacer, **Kitabu Nuzhetu’n-Nazar fi Şerhi Nuhbetu’l-Fiker Fi Mustalahi Ehli’l-Eser,** thk. Abdulkerim el-Fudaylî, Mektebetu’l-Asriyye, Beyrût, 1432/2011, s. 83-84
[147] İbn Hacer, bazı âlimlerin böyle râvîlerin haberleri için “mutlaka reddedilir” dediklerini nakletmiş ise de akabinde bunun uzak bir görüş olduğunu ifade etmiştir. Bkz. **Kitabu Nuzhetu’n-Nazar,** s. 83.
[148] İbn Hacer, **Kitabu Nuzhetu’n-Nazar,** s. 83-84; İbn Hacer, **Hedyu’s-Sârî Mukaddimetu Fethu’l-Bârî,** thk. Abdülkadîr Şeybe el-Hamdî, b.y.y., Riyâd, 1421/2001, s. 404.

Bu bilgiler ışığında söz konusu râvînin rivâyetine bakıldığında teşeyyu‘[149] veya cehmîliğin[150] temel özelliklerini barındırmadığı açık bir şekilde görülmektedir. Bu durum râvînin bid‘atini rivâyetiyle tekid etmediğini göstermektedir. Öte yandan Cerh ve ta‘dîl kaynaklarında râvînin cehmîlik veya teşeyyu‘ propagandası yaptığına dair bir bilgiye de rastlanılmamıştır. Bütün bunlar râvîninin cehmî veya teşeyyu‘ ithamlarından ötürü mecrûh sayılamayacağını ve hadîsin bu senet itibariyle sahîh olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir.

Ayrıca hadîsin bu isnâdı, sahabi olan Câbir b. Abdillâh'ta son bulmuş, Hz. Peygambere (s.a.v.) ulaşmamıştır. İsnâdı sahâbide son bulan bu tür hadîslere Mevkuf Hadîs[151] denilmektedir.

3. **İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *Musannef*'inde,** Vekî‘ (‘an) > Süfyân (‘an) > Ebû'z-Zübeyr > (‘an) **Câbir b. Abdillâh** senedi:

Vekî‘ b. el-Cerrâh b. Melîh (ö. 197/812) : Sufyân es-Sevrî, Sufyân b. ‘Uyeyne, Süleymân el-A‘meş, ve Şu‘be gibi birçok kimseden hadîs rivâyetinde bulunmuş kendisinden de Ahmed b. Hanbel, İbn Ebî Şeybe, Alî b. Muhammed et-Tenâfusî ve Hennâd b. es-Serî gibi birçokları rivâyet etmiştir.[152] Hicri 128 veya 129 senesinde doğduğu nakledilmiş[153] Zehebî, onun 197 senesinde bir Aşura günü Feyd'de vefat ettiğini belirtmiştir.[154] İbn Hacer'in "sika, hâfız, âbid"[155] olarak kabul ettiği, İbn Hibbânın da *es-Sıkât* adlı eserinde zikrettiği[156] Vekî‘ b. el-Cerrâh hakkında İclî de "sika, âbid, sâlih, edîb, huffâz'il-hadîs" gibi nitelendirmelerde

[149] Hadîs terimi olarak teşeyyu‘, ilk dönem âlimlerinin bir kısmına göre râvinin Hz. Ali'yi, Resûl-i Ekrem'den sonraki en faziletli kişi saymasıdır. Birçok âlime göre ise Hz. Ebû Bekr ile Ömer'in faziletini kabul etmekle birlikte Hz. Ali'nin Osman'dan üstün, muhalifleriyle yaptığı savaşlarda kendisinin haklı, onların haksız olduğuna inanmasıdır. Teşeyyu‘un müteahhirîn dönemindeki anlamı, Hz. Ali'yi bütün sahâbîlerden üstün görüp ilk üç halife ile sahâbenin çoğu hakkında menfî kanaatler taşımaktır. Bkz. Emin Aşıkkutlu, " Teşeyyu‘ ", **DİA**, Ankara, 2011, c. 40, s. 564.

[150] Cehmîler, İmânı Allah, peygamber ve ondan gelen bütün haberler konusunda kişide kesin bir bilginin meydana gelmesi, inkârı ise bu bilginin teşekkül etmemesi olarak tarif etmişlerdir. Ayrıca insan da dâhil olmak üzere bütün varlıklarda cereyan eden fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu, gerçek anlamda insana has bir irade hürriyetinden söz etmenin mümkün olamayacağını söylemişlerdir. Bkz. Şerafettin Gölcük, "Cehmiyye", **DİA,** Ankara, 1993, c. 7, s. 235.

[151] Abdullah Aydınlı, **Hadîs Istılahları Sözlüğü**, İFAV Yay., İstanbul, 2013, s. 181; H. Musa Bağcı, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi,** Ankara Okulu Yay., Ankara, 2013, s. 299.

[152] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 30, s. 464-470.

[153] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 9, s. 141-142.

[154] ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 2, s. 350.

[155] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 581.

[156] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 7, s. 562.

bulunmuştur.[157] Yahyâ b. Maîn'in onun hakkında "sebt"[158],"sika" ,"ondan daha üstününü görmedim" ve "ondan daha hâfızını görmedim" dediği nakledilirken[159] Ahmed b. Hanbel de onun için "kendi zamanında Müslümanların imâmıydı"[160] ve " ilim konusunda ondan daha dikkatlisini ve ondan daha hâfızını görmedim" demiştir.[161] Vekî' hakkındaki mezkûr ta'dîl ifadeleriyle beraber Alî b. Medînî, Vekî'nin eğer hadîsi lafzıyla rivâyet ederse hata yaptığını ve bu durumun şaşırtıcı bir durum olduğunu söylerken, Muhammed b. Nâsır el-Mervezî ise ömrünün sonlarında hâfızasından rivâyet ettiğinde hadîsin lafızlarını değiştirdiğini ve sanki hadîsi manayla rivâyet ettiğini belirterek Vekî'in lisan ehlinden olmadığını nakletmiştir.[162]

Bütün bu ifadeler hadîs imâmlarının genelinin Vekî'yi güvenilir bulduklarını göstermektedir. Senetteki bir diğer râvî olan Sufyân es-Sevrî için de daha önce cerhini gerektirecek bir durumun olmadığını ifade etmemiz sebebiyle, hadîsin bu senedi hakkında sahîhtir diyebiliriz.

4. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'inde,

a) Muâviye b. Amr (haddesenâ) > Ebû İshak ('an) > A'meş ('an) > Ebû Süfyân ('an) > **Câbir** senedi:

Muâviye b. Amr el-Ezdî (ö. 214/829): İbn Hibbân'ın sikâttan saydığı Muâviye'nin künyesi Ebû Amr olup Bağdatlıdır.[163] 214 yılında vefat etmiştir.[164]

Cerîr b. Hâzm ve Ebî İshâk el-Fezâri gibi birçok kimseden rivâyette bulunmuş, kendisinden de Buhârî, Yahyâ b. Maîn ve daha başkaları rivâyet etmiştir.[165] Muâviye b. Amr hakkında "sika,[166] imâm, hâfız ve sâdık"[167] gibi ta'dîl ifadeleri kullanılmıştır.

---

[157] Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Sâlih el-İclî, **Ma'rifetü's-Sikât,** I-II, thk. Abdu'lalîm Abdu'lazîm el-Bestevî, b.y.y, y.y., t.y., c. 2, s. 341.
[158] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 30, s. 474.
[159] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, c. 6, s.723.
[160] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 30, s. 473.
[161] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** c. 6, s. 721.
[162] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** c. 6, s. 726.
[163] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 9, s. 167.
[164] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 538.
[165] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** c. 6, s. 337.
[166] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 538; İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** c. 6, s. 338.

Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. el-Hâris el-Fezârî (ö. 188/804 [?]): Süleymân el-A'meş ve es-Sevrî gibi pek çoğundan hadîs rivâyet etmiş, ondan da Muâviye b. Amr, el-Evzâî ve daha birçok kimse rivâyette bulunmuştur. Sufyân b. 'Uyeyne'nin "vallahi kendisini Ebû İshâk el-Fezârî'ye tercih edeceğim kimseyi görmedim" dediği, Ebû Dâvud et-Tayalisî'nin de "Ebû İshâk el-Fezârî vefat ettiğinde yeryüzünde ondan daha faziletlisi yoktu" dediği nakledilmiştir. Hakkında, "imâmu-l-kebîr, hâfız, mücâhid,[168] sika, me'mûn, imâm, ehedu'l-eimme, raculan sâlihan ve sâhibu sünne"[169] gibi ta'dîl ifadeleri kullanılmış, İbn Hibban da *"es-Sikât"* adlı eserinde ona yer vermiştir.[170] el-Fezârî'nin vefat tarihi için h. 185, 186 ve 188 tarihleri zikredilmiştir.[171]

Süleymân b. Mihrân el-A'meş (ö. 148/765): Hakkında "seyyidu'l-muhaddisîn"[172] ve "allâmet'ul-İslâm"[173] nitelemeleri yapılan el-A'meş aslen Tâberistânlı olup Kûfe'de doğmuş,[174] h. 148 yılında 88 yaşında iken yine Kûfe'de vefat etmiştir.[175] Ebû Süfyân Talha b. Nâfi', Abdullâh b. Ebî Evfâ ve daha birçok kimseden rivâyette bulunmuş, kendisinden de Ebû İshâk el-Fezârî, Ebû Muâviye ed-Darîr, Esbât b. Muhammed ve Cerîr b. Abdilhamîd gibi pek çokları rivâyet etmiştir.[176] Hadîs imâmlarınca kendisinden övgüyle bahsedilen İbni Hibbân'ın da "*es-Sikât"* adlı eserinde kendisine yer verdiği,[177] el-A'meş için İbn Hacer, "sika, hâfız[178] ve kurrâ"[179] değerlendirmesinde bulunurken Zehebî, "ehedu'l-eimme, sika",[180] "imâm, şeyhu'l-İslâm"[181] terimlerini kullanmış, İclî ve Nesâî "sika ve sebt", Yahyâ b. Maîn ise onu "sika" olarak kabul etmiştir.[182] Bütün bu ta'dîl ifadelerinin yanında A'meş'in Enes b. Mâlik ve Abdullâh b. Ebî Evfâ'dan simâ'ın'ın sabit

---

[167] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, c. 10, s. 214
[168] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 8, s. 539-542.
[169] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 2, s. 169.
[170] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 6, s. 23.
[171] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 2, s. 170.
[172] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 12, s. 88.
[173] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 6, s. 228.
[174] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** c. 3, s. 57.
[175] İbn Sa' d, **Tabakâtu'l-Kubrâ,** c. 6, s. 332-333; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 6, s. 245.
[176] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 12, s. 79-83.
[177] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 4, s. 302.
[178] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 254.
[179] İbn Hacer, **Lisânu'l-Mîzân,** I-VII, thk. Dâiretu'l-Muarrifu'n-Nizâmiyye, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrût, 1406/1986, c. 7, s. 238.
[180] ez-Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl,** c. 2, s. 224.
[181] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 6, s. 226.
[182] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 12, s. 87-89.

olmadığı ve bu ikisinden rivâyet ettiği hadîslere mürsel dendiği nakledilmiş[183] ayrıca A‘meş’in Enes’ten olan rivâyetlerinin zayıf olduğu da dile getirilmiştir. Ancak Ebû Nuaym’a göre A‘meş, Enes ve Abdullâh b. Evfâyı görmüş ve ikisinden de hadîs işitmiştir. Nitekim el-Bezzâr da A‘meş’in Enes’ten hadîs işittiğini söylemiştir.[184] Bunun yanı sıra A‘meş’in tedlîs yaptığı bilgisi de muhtelif kaynaklarda yer almıştır.[185] İbn Hacer, müdellis râvîleri beş tabakada ele aldığı eserinde ona ikinci tabakada yer vermiştir.[186] Bu tabakadaki râvîlerin hadîs imâmlarının tedlîs yaptıklarına ihtimal verdikleri kimseler olduklarını, tedlîsi az yapmaları ve hadîste imâm oldukları için sahîhlerde rivâyetlerine yer verildiğini belirtmiştir.[187]

Ebû Sufyân Talha Bin Nâfi‘ (ö. ?) : Zehebî’nin “sadûk” olarak tarif ettiği Ebû Sufyân Talha Bin Nâfi‘, Câbir b. Abdillâh, İbn Abbas ve Enes b. Mâlik gibi birçoklarından hadîs almış, kendisinden de el-A‘meş, Husayn b. Abdirrahmân, Haccâc b. Ertât ve daha başkaları hadîs nakletmiştir.[188] Ebû Sufyân hakkında Ahmed b. Hanbel ve Nesâî “leyse bihi be’s”; Yahya b. Main “lâ şey’; “Alî b. Medînî “yuktebu hadîsuh ve leyse bi’l kavi” demiştir. Ebû Zür‘a ve Ebû Bekr el-Bezzâr onu “sika” kabul etmiş,[189] İbn Hibbân da onu *“es-Sikât”* adlı eserinde zikretmiştir.[190] Talha hakkında ta‘dîl içeren ifadelerle beraber Talha’nın tabiûndan tedlîs yapan kimselerden olduğu zikredilmiştir.[191] İbn Hacer de onun için “sadûk” demesine rağmen Talha’nın tedlîs ile bilindiğini, Dârekutnî ve başkalarının onu bu şekilde vasıflandırdığını söylemiştir.[192] Ancak, Hâkim en-Nisâbûrî’ye göre Ebû Sufyân Talha b. Nâfi‘, müdellis olmasına rağmen haberleri kabul edilen kimselerdendir.

[183] İbn Hacer, **Tehzîbu’t-Tehzîb,** c. 3, s. 57.
[184] ez-Zehebî, **Mîzânu’l-İ‘tidâl fî Nakdi’r-Ricâl,** c. 2, s. 224.
[185] İbn Hacer, **Takrîbu’t-Tehzîb,** s. 254; İbn Hacer, **Ta‘rîf** s. 33; ez-Zehebî, **Mîzânu’l-İ‘tidâl** c. 2, s. 224; İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 4, s. 393.
[186] İbn Hacer “el-mertebetu’s-saniye” diyerek otuz üç râvîyi peş peşe sıralamaya başlamış. el-A’meşle ilgili bilgilere de bu otuz üç râvî içerisinde s. 33’de yer vermiştir. Bkz. **Ta‘rîf,** s. 27-33.
[187] İbn Hacer, **Ta‘rîf,** s. 13.
[188] ez-Zehebî, **Siyeru A‘lâmi’n-Nubelâ,** c. 5, s. 293.
[189] İbn Hacer, **Tehzîbu’t-Tehzîb,** c. 3, s. 304.
[190] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 4, s. 393.
[191] Ebû Zür‘a Ahmed b. Abdirrahîm b. el-Irâkî, **Kitâbu’l-Müdellisîn,** thk. Rıfat Fevzî Abdulmuttalib, Nâfiz Hüseyin Hammâd, Dâru’l-Vefa’, y.y., 1415/1995, s. 61.
[192] İbn Hacer, **Ta‘rîf,** s. 39.

Çünkü Hâkim'e göre sika râvîlerden tedlîs yapan müdellisler haberleri kabul edilen kimseler olup tabiûn'dan Ebû Sufyân da bunlardan biridir.[193]

Mezkûr hadîsin bu senedînde yer alan dört râvî hakkında da cerhlerini gerektirecek değerlendirmeler bulunmamaktadır. Dolayısıyla hadîsin bu senedi sahîh olarak değerlendirilebilir.

b) Sûreyc (haddesenâ) > İbn Ebû Zinâd ('an) > Mûsâ b. Ukbe ('an) > Ebû'z-Zübeyr ('an) > **Câbir b. Abdillâh** senedi:

Sûreyc b. Nu'mân b. Mervân el-Cevheri (ö. 217/832): İbn Ebû Zinâd ve başkalarından hadîs almış kendisinden de Ahmed b. Hanbel ve daha pek çoğu rivâyette bulunmuştur. Hakkında, Yahyâ b. Maîn, İclî, Ebû Davud ve İbn Sa'd "sika"; Nesâî "leyse bihi be's"; Dârekutnî "sika, me'mûn";[194] Zehebî "imâm";[195] Ebû Hâtim,"sadûk" demiştir. Ahmed b. Hanbel "hadîslerinde hataların bulunduğunu / غلط في أحاديث belirtirken,[196] İbn Hacer de onu "sika" olarak görmüş fakat kendisinde biraz vehm / يهم قليلا bulunduğunu da râvî hakkındaki kanaatine ilave etmiştir. Sûreyc b. Nu'mân, h. 217 tarihinde vefat etmiştir.[197]

Abdurrahmân b. Ebi'z-Zinâd (ö. 174/790): Asıl ismi Abdullâh b. Zekvândır. Mûsâ b. Ukbe ve el-Evzâî gibi birçok kimseden hadîs rivâyet etmiş ondan da Sûreyc b. Nu'mân ve Saîd b. Mansûr gibi kimseler rivâyette bulunmuşlardır.[198] H. 100 yılında doğmuş, 174 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.[199] Hakkında "sadûk[200] ve sika" gibi olumlu değerlendirmelerin yanı sıra "la yuhteccu bi hadîsihi", "leyse bi şey'in", "da'îf" "muzdaribu'l-hadîs" ve "yukteb hadîsihu" gibi ifadeler de kullanılmıştır. İbnu'l-Medînî onun için "ashabımızın yanında zayıf kabul edilirdi" demiş, ayrıca onun Medîne de rivâyet ettiği hadîslerin "mukarib" fakat Irâk'ta rivâyet ettiklerinin ise "muzdarib" olduğunu nakletmiştir. Aynı şekilde Yahyâ es-Sacî de onun Medîne de rivâyet ettiği hadîslerin Bağdat'ta rivâyet ettiklerinden daha

[193] Hâkim en-Nîsâbûrî, **Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs,** s. 103.
[194] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** c. 2, s. 589.
[195] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 10, s. 219.
[196] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 10, s. 220-223.
[197] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 229.
[198] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 17, s. 95-96.
[199] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** c. 4, s. 42.
[200] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 340.

sahîh olduğunu belirtmiştir.[201] Zira Bağdat'a gelince hâfızasında bir takım değişikliklerin olduğu söylenilmiştir.[202] Başta Buhârî ve Müslim olmak üzere birçok muhaddis Ebu'z-Zinâd'ın rivâyetlerine eserlerinde yer vermiştir.[203]

Ebu'z-Zinâd hakkında muhaddislerin kullandıkları mezkûr ifadelere baktığımız zaman onu kimi muhaddisler sika kabul ederken kimi muhaddisler de zayıf kabul etmiştir. Yine bazı muhaddisler onun Bağdat'ta iken rivâyet ettiği hadîslere ihtiyatla yaklaşmışlardır. Ebu'z-Zinâd'ın her ne kadar Bağdat'ta ki rivâyetleri eleştirilse bile onun tüm rivâyetlerini almamamız gerektiğini ve kendisinin mecrûh bir râvî olduğuyla ilgili tatminkâr deliller bulunmadığından, kendisini adil fakat zabt yönünden sıkıntılı bir râvî olarak nitelendirebiliriz.

Mûsâ b. Ukbe b. Ebî Ayyâş (ö. 141/758): İbn Hacer onu "sika, fâkîh ve imâm fi'l-megâzî" olarak tanıtırken,[204] İbn Sa'd ise "sika, sebt, kesîru'l-hadîs ve kalîlu'l-hadîs" değerlendirmesinde bulunmuştur. Ebû'z-Zübeyr ve Zührî gibi pek çok kişiden hadîs almış, kendisinden de Şu'be, İbn Ebi'z-Zinâd ve daha birçokları nakilde bulunmuştur. Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim ve Nesâî onu "sika" olarak tavsîf ederken, Zehebî de onun için "imâm, sika ve el-kebir" ifadelerini kullanmış, aynı zamanda onun megâzî konusunda ilk eser yazan kimse olduğunu da nakletmiştir. Mûsâ b. Ukbe megâzî konusundaki ilmiyle temâyüz etmiş, Sufyân b. 'Uyeyne onun için "megâzî konusunda insanların en bilginlerinden idi" demiştir. Yine İmâm Mâlik'e megâzî hakkında sorulunca, "size sâlih adam Mûsâ b. Ukbe'nin megâzîsi yeter. Muhakkak ki onun megâzîsi, megâzîlerin en sahîhidir" diye cevap vermiştir.[205] Mûsâ b. Ukbe 141 senesinde vefat etmiştir.[206]

Sûreyc, Ebu'z-Zinâd ve Mûsâ b. Ukbe ile ilgili muhaddislerin mezkûr değerlendirmeleri neticesinde üç râvî ile ilgili de cerhlerini iktiza edecek bir durum bulunmadığından hadîsimiz bu senediyle sahîhtir diyebiliriz.

---

[201] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** c. 4, s. 41-42.
[202] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 340.
[203] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 17, s. 101.
[204] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 552.
[205] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 6, s. 114-117.
[206] ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 2, s. 306**.**

5. **Dârimî (ö. 255/869) *Sünen*'inde,** Ebû Âsım (‘an) > İbn Cureyc (haddesenâ) > Ebû'z-Zübeyr (semi‘a) > **Câbir** senedi:

Ebû Âsım ed-Dahhâk b. Mahled (ö. 212/828): Etbâu't-tâbiîn tabakasının küçüklerindendir. H. 122 yılında doğmuştur. İbn Cureyc, Mâlik b. Enes ve daha pek çoğundan rivâyet etmiş ondan da Buhârî ve Dârimî gibi birçok kimse rivâyette bulunmuştur. Hakkında "sika, fâkîh, kesîru'l-hadîs ve sadûk" gibi ta‘dîl ifadeleri kullanılmıştır. Talebesi Ömer b. Şebbe "vallahi onun mislini görmedim" derken, Halîl b. Abdullâh el-Halîlî el-Kazvînî de "zühdü, ilmi, diyâneti ve itkânı hususunda ittifak bulunduğunu" nakletmiştir.[207] Muhaddislerin hakkında başka ta‘dîl ifadeleri de kullandıkları[208] Dahhâk b. Mahled**,** İbn Hacer'e göre h. 212'de veya sonrasında vefat etmiştir.[209]

Abdülmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc (ö. 150/767) : Aslen Rûmî dir. H. 80 yılında doğmuş, 150 yılında vefat etmiştir.[210] Ebû'z-Zübeyr ve Ma‘mer b. Râşid'ten rivâyet etmiş kendisinden de Ebû Âsım ed-Dahhâk b. Mahled ve Muhammed b. Rebîa el-Kilâbî rivâyette bulunmuştur.[211] Hadîs imâmları onun hakkında "sika, fâkîh, fâdıl,[212] imâm, allâme, hâfız, şeyhu'l-harem,[213] sebt ve sahîhu'l-hadîs"[214] gibi ta‘dîl ifadeleri kullanmışlardır. Bununla beraber kaynaklarda onun tedlîs yaptığına dair birçok haber de yer almıştır. Söz gelimi İbn Hacer, Nesâî ve başkalarının Cüreyc'i tedlîs ile niteleddiklerini söylemiş devamında Dârekutnî'nin de "tedlîsin en kötüsü İbn Cüreyc'in tedlîsidir." dediğini nakletmiştir.[215] Zehebî de onun "'an" ve "kâle" lafızlarını kullanarak yaptığı rivâyetlerde tedlîs yaptığını belirtmiştir.[216] İbn Hibbân onu *"es-Sikât*" adlı eserinde zikredip tedlîs yaptığını söylerken[217] başka bir eserinde

[207] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 13, s. 283-288.
[208] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 280; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 9, s. 480.
[209] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 280.
[210] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** c. 4, s. 251.
[211] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 18, s. 343-345.
[212] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 363.
[213] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 6, s. 325.
[214] İbn Ebî Hâtim, **Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl,** c. 5, s. 357.
[215] İbn Hacer, **Ta'rîf,** s. 41.
[216] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 6, s. 332.
[217] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 7, s. 93.

ise onu sika müdellisler arasında saymıştır.[218] Ahmed b. Hanbel onun "filan dedi ki" ve "bana haber verildiğine göre" gibi lafızlarla rivâyet ettiklerinin değil de râvî adînı zikredip "ahberanî ve semi'tu" gibi lafızlarla yaptığı rivâyetlere güvenilebileceğini ifade etmiştir.[219]

Söz konusu hadîsimizin bu senedînde İbn Cureyc, Ebû'z-Zübeyr'den rivâyette bulunmuş, ancak tedlîs yaptığına kuvvetli delil sayılan "an, kâle, uhbirtu" gibi lafızları kullanmamış, tahdis sigası olan semâ'ına delâlet eden "haddesena" sigasını kullanmıştır. Dolayısıyla hadîsimizin en azından bu senedi İbn Cureyc'ten kaynaklı müdelles bir hadîs değildir. Senetteki bir önceki râvî olan Ebû Âsım**'**la ilgili de herhangi bir cerh ifadesine rastlanılmadığından ötürü hadîsimize bu senedi için sahîhtir hükmünü verebiliriz.

6. Müslim'in (ö. 261/874) *Sahîh*'inde,

a) [Yahyâ b. Yahyâ et-Temîmî (ahberanî) + Osmân b. Ebî şeybe ('an)] > Cerîr ('an) > A'meş ('an) > Ebû Süfyân (semi'tu) > **Câbir'**den gelen rivâyetin metni:

Yahyâ b. Yahyâ b. Bekr et-Temîmî (ö. 226/841) : Mâlik ve Cerîr gibi pek çok kimseden hadîs almış, ondan da Buhârî, Müslim ve birçokları rivâyet etmiştir.[220] Birçok hadîs imâmı tarafından övülmüş, hakkında, "Şeyhu'l-İslâm, Alîm'u-Horâsân, hâfız[221], sebt, fâkîh, sahib'u hadîs[222] sika, sebt, imâm"[223] "raculun sâlih[224] sika ve me'mûn"[225] gibi ta'dîl ifadeleri kullanılmış, İbn Hibbân da onu sıkâttan saymıştır.[226] Ahmed b. Hanbel onun için "Horâsân İbnu'l-Mübârek'ten sonra Yahyâ b. Yahyâ gibisini çıkarmamıştır"[227] ve "Yahyâ'nın muhalefet ettiği hadîste hayır yoktur"

---

[218] Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî, **Kitâbu'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn, ve'd-Du'afâ' ve'l-Metrûkîn,** I-III, thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyud, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1412/1992, c. 1, s. 92.
[219] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 6, s. 328.
[220] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** c. 7, s. 121.
[221] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 10, s. 512.
[222] ez-Zehebî, **Kâşif,** c. 2, s. 378.
[223] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 598.
[224] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** c. 7, s. 123.
[225] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 32, s. 35-36.
[226] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 9, s. 261-262.
[227] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 32, s. 34.

derken, İshâk b. Râhûye'nin de "Yahyâ b. Yahyâ gibisini görmedim ve onunda kendi gibi birini gördüğünü zannetmiyorum" dediği nakledilmiştir.[228] H. 226 yılında vefat etmiştir.[229]

Osmân b. Muhammed b. Ebî Şeybe (ö. 239/853): Cerîr b. Abdilhamîd, Sufyân b. 'Uyeyne ve daha birçoklarından rivâyet etmiş, kendisinden de Buhârî ve Müslim gibi pek çok kimse rivâyette bulunmuştur. Zehebî'nin "İmâm, hâfız," "mutkin"[230] ve "sadûk"[231] olarak tavsîf ettiği Osman b. Ebî Şeybe hakkında İbn Hacer de "sika, hâfız, şehîr ve lehu evhâm"[232] değerlendirmesini yapmıştır. Onun için Yahyâ b. Maîn, "sika ve me'mûn"[233], Ebû Hâtim "sadûk", İclî ise "sika"[234] gibi ta'dîl ifadelerini kullanmış, İbn Hibbân da *"es-Sikât"* adlı eserinde ona yer vermiştir.[235] Osmân b. Ebî Şeybe h. 239 senesinde vefat etmiştir.[236]

Cerîr b. Abdilhamîd (ö. 188/804): Zehebî'nin "imâm ve hâfız" olarak tanıttığı Cerîr b. Abdilhamîd, Süleymân el-A'meş ve Leys b. Ebî Süleym gibi birçok kimseden hadîs almış, ondan da Yahyâ b. Yahyâ, Kuteybe, Osmân b. Ebî Şeybe ve daha başkaları rivâyette bulunmuştur.[237] Hakkında, İclî, Ebû Hâtim ve Nesâî "sika"[238] tabirini kullanırken el-Mavsilî onu "hüccet"[239] kabul etmiştir. İbn Hibbân ondan "*es-Sikât"* adlı eserinde bahsetmiş,[240] İbn Hacer de "sika ve sahîhu'l-kitap" olduğunu, ancak ömrünün sonlarına doğru hâfızasında vehim oluştuğunu nakletmişir.[241] Nitekim Beyhâkî de ömrünün sonunda hâfızasının kötüleştiğini söylemiş ancak İbn Hacer, Beyhâkî'nin bu kanaatinin doğru olmadığını, ömrünün

[228] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 10, s. 513-515.
[229] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 598; ez-Zehebî, **Kâşif,** c. 2, s. 378.
[230] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 11, s. 151-152.
[231] ez-Zehebî, **el-Muğnî fi'd-Du'afâ,** c. 2, s. 425.
[232] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 386.
[233] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 11, s. 152.
[234] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 19, s. 482-483.
[235] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 8, s. 454.
[236] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 386; İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 8, s. 454.
[237] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 9, s. 9-10.
[238] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 4, s. 550.
[239] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** c. 1, s. 549.
[240] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 6, s. 145.
[241] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 139.

sonlarında hâfızası kötüleşenin Cerîr b. Abdilhamîd değil Cerîr b. Hâzim olduğunu bildirmiştir.[242] Cerîr b. Abdilhamîd 188 senesinde vefat etmiştir.[243]

Hadîs imâmlarının Yahyâ b. Yahyâ, Osmân b. Ebî Şeybe ve Cerîr b. Abdilhamîd hakkındaki ta'dîl değerlendirmeleri rivâyetin bu senedînin sahîh olduğunu göstermektedir.

b) Ebû Ğassân el-Mismeî (haddesenâ) > Dahhâk b. Mahled ('an) > İbn Cureyc (ahberanî) > Ebû'z-Zübeyr (semi'a) > **Câbir b. Abdillâh** senedi:

Ebû Gassân Mâlik Abdulvâhid el-Mismeî (ö. 230/845): Ebû Âsım ed-Dahhâk b. Mahled ve daha birçok kimseden hadîs işitmiş, kendisinden de Müslim ve başkaları rivâyette bulunmuştur.[244] İbn Hacer onun için "sika" ifadesini kullanarak 230 senesinde vefat ettiğini söylerken[245] İbn Hibbân da onu *"es-Sikât"* adlı eserinde zikretmiş ve pek bilinmeyen biri olduğunu belirtmiştir.[246]

Hakkında daha fazla bilgiye ulaşamadığımız râvîyi İbn Hacer ve İbn Hibbân'ın sika kabul etmeleri, ayrıca hakkında herhangi bir cerh ifadesine de rastlayamadığımızdan ötürü râvînin güvenilir bir kimse olduğunu söyleyebiliriz. Önceden bilgileri verilen senetteki diğer râvîler de mecrûh kimseler olmadığından hadîs için bu senediyle sahîhtir dememiz mümkündür.

7. İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *Sünen*'inde,

a) Alî b. Muhammed (haddesenâ) > Vekî' (haddesenâ) > Süfyân ('an) > Ebû'z- Zübeyr ('an) > **Câbir b. Abdillâh** senedi:

Alî b. Muhammed b. İshâk et-Tenâfusî (ö. 233/847): Hakkında "sika, âbid[247], imâm, hâfız, mutkin ve sadûk" gibi ta'dîl ifadeleri kullanılan et-Tenâfusî, Veki', Sufyân b. 'Uyeyne ve daha pek çok kişiden hadîs rivâyet etmiş, ondan da İbn

[242] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** c. 1, s. 550.
[243] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 139.
[244] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 27, s. 150-151.
[245] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 517.
[246] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 9, s. 164.
[247] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 405.

Mâce ve Ebû Hâtim gibi birçok kişi rivâyette bulunmuştur.[248] İbn Hibbân'ın da *es-Sikât*'ında zikrettiği[249] et-Tenâfusî, 233 senesinde vefat etmiştir.[250]

Alî b. Muhammed hakkındaki ta'dîl ifadeleri onun güvenilir bir râvî olduğunu göstermektedir. Hadîsin diğer râvîleri olan Vekî', Süfyân ve Ebû'z-Zübeyr hakkında da önceki senedlerde cerhlerini gerektirecek ifadeler bulunmadığından hadîsin bu senedînin sıhhatinde bir problemin olmadığı söylenebilir.

b) Abdurrahmân b. İbrâhîm ed-Dimeşkî (haddesenâ) > Velîd b. Muslim (haddesenâ) > el-Evzâî ('an) > Amr b. Sa'd ('an) > Yezid er-Rakkâşî ('an) > **Enes b. Mâlik** senedi:

Abdurrahmân b. İbrâhîm ed-Dımeşkî (ö. 245/859) : Duheym olarak da bilinir. Hicri 170 yılında doğmuş, 245 yılında vefat etmiştir. Velîd b. Müslim, Sufyân b. 'Uyeyne ve Mervân b. Muâviye gibi pek çok kişiden rivâyette bulunmuş, kendisinde de İbn Mâce, Buhârî, Ebû Dâvud ve daha birçok kişi hadîs nakletmiştir.[251] İbn Hibbân onu sıkâttan saymış[252] muhaddislerce "imâm, fâkîh, hâfız,[253] sika, mutkin,[254] me'mûn, la be'se bih ve hüccet"[255] gibi ifadelerle tevsîk edilmiştir.

el-Velîd b. Müslim ed-Dımaşkî (ö. 195/810): Ahmed b. Hanbel'in "Şamlılar içerisinde Velîd b. Müslim'den daha akıllısını görmedim" diyerek övdüğü Velîd b. Müslim, el-Evzâî, Saîd b. Abdülazîz ve daha birçok kimseden hadîs nakletmiş, ondan da Abdurrahmân b. İbrâhîm Duheym ve Ahmed b. Hanbel gibi pek çokları rivâyette bulunmuştur. Muhadîsler tarafından "sika, sâlihu'l-hadîs,[256] "imâm, hâfız,[257] meşhûr ve sadûk"[258] olarak tavsîf edilmiş, İbn Hibbân da ona *"es-sikât"* adlı eserinde yer

[248] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 11, s. 459-460.
[249] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 8, s. 467.
[250] ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 2, s. 46.
[251] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 16, s. 495-500.
[252] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 8, s. 381.
[253] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 11, s. 515.
[254] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 335.
[255] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 16, s. 499.
[256] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 31, s. 87-94.
[257] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 9, s. 211.
[258] ez-Zehebî, **el-Muğnî fi'd-Du'afâ,** c. 2, s. 725.

vermiştir.[259] Velîd b. Müslim, hakkındaki ta‘dîl ifadeleriyle beraber kaynaklarda tedlîs ile de nitelenmiştir. Söz gelimi İbn Hacer, “sıdkıyla beraber aşırı derecede tedlîs ile nitelenmiş olarak tanındığını” söylemiş[260] ve kendisine beş mertebeye ayırdığı müdellis râvîler içerisinde dördüncü mertebede yer vermiştir.[261] Zehebî de onun tedlîs ile ün yaptığını, hadîsi rivâyet ederken “haddesena” lafzını kullanarak rivâyet etmesi durumunda hadîsin “hüccet” olacağını söylemiştir.[262] Bir başka eserinde ise zayıf râvîlerden tedlîs yaptığını, bilhassa Evzâî’den rivâyet ettiği hadîslerde bu durumun olduğunu ancak “sennâ el-Evzâî” derse o zaman rivâyetinin hüccet olacağını belirtmiştir.[263] Velîd b. Müslim 195 senesinde vefat etmiştir.[264]

Hadîsimizin bu senedînde Velîd b. Müslim el-Evzâî’den rivâyet etmiş ve “haddesena” lafzını kullanmıştır. Dolayısıyla hadîsimizde Velîd b. Müslim’den kaynaklı bir zaafiyet bulunmamaktadır.

Abdurrahmân b. Amr b. Yuhmid el-Evzâî (ö. 157/774): Etbâu’t-Tâbiîn tabakasının büyüklerindendir. Amr b. Sa‘d el-Fedekî ve Katâde b. Diâme gibi birçok kimseden hadîs almış, kendisinden de el-Velîd b. Müslim, Vekî‘ b. el-Cerrâh ve daha başkaları hadîs nakletmiştir.[265] Süfyân es-Sevrî onun için “eğer bu ümmete bir halife seçseydim el-Evzâî’yi seçerdim” derken,[266] Abdurrahmân b. Mehdî de hadîste dört imâm’ın bulunduğunu söylemiş ve dört imâmı şu şekilde sıralamıştır: “el-Evzâî, Mâlik, Süfyân es-Sevrî ve Hammâd b. Zeyd.”[267] Ayrıca muhaddislerce, “hâfız, fâkîh, zâhid[268], fâkîh, sika, celîl[269], imâm”[270], me’mûn, sadûk, fâdıl, hayyır, kesîru’l-hadîs[271] ve hüccet”[272] gibi ta‘dîl ifadeleriyle nitelenmiş, h. 157’ de vefat etmiştir.[273]

---

[259] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 9, s. 222.
[260] İbn Hacer, **Ta‘rîf,** s. 51.
[261] **Dördüncü Mertebe:** Semâ yoluyla rivâyet ettiklerini açıklayanlar hariç, hadîslerinin delil olarak kullanılmaması noktasında ittifak vardır. Bu kimseler, Bakıyye b. el- Velîd gibi, zayıf ve meçhul râvîlerden çokça tedlîs yaparlar. Bkz. İbn Hacer, **Ta‘rîf,** s. 14.
[262] ez-Zehebî, **Siyeru A‘lâmi’n-Nubelâ,** c. 9, s. 212.
[263] ez-Zehebî, **el-Muğnî fi’d-Du‘afâ,** c. 2, s. 725.
[264] ez-Zehebî, **Siyeru A‘lâmi’n-Nubelâ,** c. 9, s. 220.
[265] el-Mizzî, **Tehzîbu’l-Kemâl,** c. 17, s. 309-312.
[266] ez-Zehebî, **Siyeru A‘lâmi’n-Nubelâ,** c. 7, s. 113.
[267] İbn Ebî Hâtim, **Kitâbu’l-Cerh ve’t-Ta‘dîl,** c. 5, s. 267.
[268] ez-Zehebî, **Kâşif,** c. 1, s. 638.
[269] İbn Hacer, **Takrîbu’t-Tehzîb,** s. 347.
[270] İbn Hacer, **Lisânu’l-Mîzân,** c. 7, s. 283.
[271] el-Mizzî, **Tehzîbu’l-Kemâl,** c. 17, s. 315.
[272] ez-Zehebî, **Siyeru A‘lâmi’n-Nubelâ,** c. 7, s. 109.

Amr b. Sa‘d el-Fedekî ed-Dımaşkî (ö. ?) : Yezîd er-Rakkâşî, Atâ b. Ebî Rabâh ve daha başkalarından hadîs almış, ondan da Abdurrahmân b. Amr el-Evzâî, İkrime b. Ammâr ve başkaları rivâyette bulunmuştur.[274] Zehebî, onun için وثق ifadesini kullanırken[275] İbn Hacer[276] ve Ebû Zür‘a er-Râzî,[277] ise ثقة terimini kullanmışlardır.

Yaptığımız tüm araştırmalara rağmen maalesef hem râvînin vefat tarihine hem de râvî hakkında daha fazla bilgiye ulaşamadık. Fakat gerek Zehebî ve gerekse İbn Hacer'in râvîyi güvenilir bulmaları, ayrıca râvî hakkında herhangi bir olumsuz ifadeye de rastlamamış olmamızdan ötürü genel itibariyle râvînin güvenilir olduğunu söylememizde bir sakıncanın bulunmadığı kanaatindeyiz.

Yezîd b. Ebân er-Rakkâşî (ö. 119/737): Enes b. Mâlik ve Hasan el-Basrî gibi birçok kimseden rivâyet etmiş, kendisinden de Amr b. Sa‘d el-Fedekî, İbrâhîm el-İclî ve daha başkaları rivâyette bulunmuştur.[278] er-Rakkâşî için "raculun sâlih, raculun sıdk[279] ve zâhid"[280] gibi nitelemeler yapılmış olmakla beraber cerh ve ta‘dîl imâmlarının onun hakkında yaptığı değerlendirmeler, genel itibariyle olumsuz olmuştur. Kaynaklarda "la yuktebu hadîsuhu, munkiru'l-hadîs, daîf, leyse hadîsuhu bişey, metrûku'l-hadîs" gibi cerhini gerektiren ifadeler yer almıştır. Ayrıca Şu‘be'nin onun hakkında "muhakkak ki yol kesicilik yapmam, bana Yezîd er- Rakkâşî'den rivâyette bulunmamdan daha sevimli gelir" ve "şüphesiz ki zinâ etmem, bana Yezîd er- Rakkâşî'den hadîs rivâyet etmemden daha sevimli gelir" gibi çok ağır ifadeler kullandığı nakledilmiştir.[281] İbn Hacere göre er-Rakkâşî 120 senesinden önce vefat etmiştir.[282]

Senedîn ilk dört râvîsi olan Abdurrahmân b. İbrâhîm ed-Dimeşkî, Velîd b. Muslim, el-Evzâî ve Amr b. Sa‘d hakkındaki cerh ve ta‘dîl imâmlarının yaptıkları

---

[273] İbn Hacer, **Takribu't-Tehzib**, s. 347.
[274] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 22, s. 33.
[275] ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 2, s. 77.
[276] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 421.
[277] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 22, s. 33.
[278] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 32, s. 64-65.
[279] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 32, s. 68.
[280] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 599.
[281] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 32, s. 66-69.
[282] İbn Hacer **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 599.

değerlendirmeler ta‘dîli gerektirmiş idi. Fakat senetteki son râvî olan Yezid er-Rakkâşî hakkındaki cerh ifadeleri râvînin güvenilir bir râvî olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla hadîsin bu senedinin zayıf olduğunu söyleyebiliriz.

8. **Ebû Dâvud'un (ö. 275/888) *Sünen*'inde,** Ahmed b. Hanbel (haddesenâ) > Vekî‘ (haddesenâ) > Süfyân (‘an) > Ebû'z-Zübeyr (‘an) > **Câbir** senedi:

Ahmed b. Muhammed b. Hanbel (ö. 241/855): Tanınmış hadîs imâmlarındandır. Hicri 164 yılında doğmuş,[283] 241 yılında vefat etmiştir.[284] Vekî‘ b. el-Cerrâh, Kuteybe b. Saîd ve Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî gibi pek çok kimseden hadîs nakletmiş, kendisinden de Ebû Davud, Buhârî, Müslim ve daha başkaları rivâyette bulunmuştur.[285] Muhaddislerce "imâm,[286] sika, hâfız, fâkîh ve hüccet"[287] olarak kabul edilmiş, İbnu'l-Medînî, onun için "ashabımız içerisinde ondan daha hâfızı yoktur" demiştir. Kuteybenin de "imâmu'd-dünya" olarak tavsîf ettiği İbn Hanbel hakkında daha birçok ta‘dîl ifadesi kullanılmıştır.[288]

Hem Ahmed b. Hanbel hakkındaki ta'dîl ifadeleri hem de daha önce bilgileri verilen senedîn diğer râvîleri Vekî‘, Süfyân ve Ebû'z-Zübeyr hakkındaki ta‘dîli gerektiren değerlendirmelerden yola çıkarak hadîsin bu senedînin sahîh olduğunu söyleyebiliriz.

9. **et-Tirmizî'nin (ö. 279/892) *Sünen/Cami*'inde,**

a) Kuteybe (haddesenâ) > [Cerîr + Ebû Muâviye] (‘an) > A‘meş (‘an) > Ebû Süfyân (‘an) > **Câbir** senedi:

Kuteybe b. Saîd b. Cemîl (ö. 240/855): İbn Hibbân *"es-Sikât"* adlı eserinde ondan bahsetmiştir.[289] Cerîr b. Abdilhamîd, Şerîk, Hemmâd b. Zeyd ve daha pek çok kimseden hadîs rivâyet etmiş, kendisinden de et-Tirmizî, ed-Dârimî ve Ebûbekr b.

[283] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 11, s. 179.
[284] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 84**;** ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 1, s. 202.
[285] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 1, s. 439-440.
[286] ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 1, s. 202.
[287] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 84.
[288] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** c. 1, s. 71-73.
[289] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 9, s. 20.

Ebî Şeybe gibileri rivâyette bulunmuştur. Hicri 150 yılında doğmuş,[290] 240 yılında vefat etmiştir.[291] Hakkında Cerh ve ta'dîl âlimleri birçok ta‘dîl ifadesi kullanmışlardır. Bu ifadeleri şöyle sıralayabiliriz: İbn Hacer, [292]ثقة ثبت; Zehebî, الثقة, الإمام, شيخ الاسلام;[293] Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim ve Nesâî, ثقة; Nesâî, onun için ayrıca صدوق;[294] Hâkim, ثقة, مأمون; Ahmed b. Seyyâr el-Mervezî, ثبت. Ayrıca Kuteybe'den Buhârî 380, Müslim de 668 hadîs rivâyet etmiştir.[295]

Ebû Muâviye Muhammed b. Hâzim et-Temîmî (ö. 195/811): Süleymân el-A‘meş ve Şu‘be b. el-Haccâc gibi birçok kişiden rivâyet etmiş, ondan da Kuteybe b. Saîd, Ahmed b. Harb el-Mavsilî ve daha başkaları rivâyette bulunmuştur.[296] İbn Hacer onu "sika ve ehfezu'n-nâs li hadîsi A‘meş"[297] ifadeleriyle tanıtırken, Zehebî ise "hâfız, sebt fi'l-A‘meş"[298] olarak görmüş, İbn Hibbân da onu sıkâttan sayarak, "hâfız ve mutkin" olduğunu söylemiştir.[299] Fakat Ebû Muâviye, hakkındaki bu olumlu değerlendirmelerin yanı sıra İrcâ' ile suçlanmış,[300] İrcâ' görüşlerine sahip olduğu ve mürcie olduğu söylenmiştir.[301] Hatta İrcâ' görüşlerinden dolayı vefat ettiği zaman, Veki‘ in onun cenazesine gitmediği nakledilmiştir.[302] Aşırı bir Şiî / غلو التشيع olarak da şöhret bulan[303] Ebû Muâviye, tedlîs ile de nitelenmiş,[304] h. 195 yılında vefat etmiştir.[305]

Kuteybe b. Saîd hakkında muhaddislerin kullandığı ifadeler onun güvenilir bir râvî olduğunu göstermektedir. Ebû Muâviye hakkında yapılan değerlendirmelerde

---

[290] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** c. 5, s. 332-333.
[291] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 9, s. 20.
[292] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 454.
[293] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 11, s. 13.
[294] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 23, s. 528-529.
[295] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** c. 5, s. 333-334.
[296] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 25, s. 124-127.
[297] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 475.
[298] ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 2, s. 167.
[299] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 7, s. 441-442.
[300] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 475.
[301] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 25, s. 132; ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 2, s. 167; İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 7, s. 442.
[302] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 25, s. 132.
[303] ez-Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl,** c. 4, s. 575.
[304] İbn Hacer, **Ta'rîf,** s. 36; İbn Hacer râvîyi ikinci mertebedeki müdellislerden saymış ve bu mertebedeki kimselerin tedlîs yaptıklarına ihtimal verilen kimseler olduklarını, az tedlîs yapmaları ve hadîste imâm olmaları sebebiyle sahîh kitaplarda rivâyetlerinin tahrîc olunacağını söylemiş, bu gibi kimselere örnek olarakta Sufyân es-Sevrî ve Sufyân b. 'Uyeyneyi göstermiştir. Bkz. **Ta'rîf,** s. 13.
[305] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 475**;** ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 2, s. 167.

ise onun için ircâ', teşeyyu' ve tedlîs ithamları bulunduğu, ayrıca onun A'meş'in hadîsleri konusunda insanların en sağlamı olduğu ve A'meş hakkında güvenilir bir kimse olduğu bilgileri yer almaktadır. Söz konusu senedimizde de Ebû Muâviye'nin, hadîsi el-A'meş'ten rivâyet ettiği dikkate alındığında hakkındaki tedlîs iddialarının en azından bu senette söz konusu olamayacağı görünmektedir. İrcâ' ve Teşeyyu' iddiaları için söz konusu rivâyete bakıldığında rivâyetin içeriğinin teşeyyu'[306] ve Mürcie'nin temel görüşleri ile ilgili olmadığı, bilhassa İrcâ' anlayışının tam aksini içerdiği anlaşılmaktadır.[307] Dolayısıyla bu durum, râvînin itham edildiği bid'atini rivâyetine karıştırmadığını ve fikrinin propagandasını yapmadığını kanıtlamakta ve hadîsin bu senedi itibariyle sahîh olarak kabul edilebileceğini göstermektedir.

b) Hennâd (haddesenâ) > Esbât b. Muhammed ('an) > A'meş ('an) > Ebû Süfyân ('an) > **Câbir** senedi:

Hennâd b. es-Serî b. Mus'ab b. Ebî Bekr (ö. 243/857): Esbât b. Muhammed el-Kureşî, Sufyân b. 'Uyeyne ve daha pek çoğundan hadîs almış, kendisinden de Buhârî, et-Tirmizî ve Ebû Hâtim gibi birçok kimse hadis rivâyetinde bulunmuştur. H. 152 yılında doğmuş, 243 yılında vefat etmiştir.[308] Hakkında Zehebî الحافظ ve الزاهد [309] القدوة, الحجة, الإمام ifadelerini kullanırken; Yahyâ b. Maîn, الحفاظ العباد; Ebû Hâtim, صدوق; Nesâî[310] ve İbn Hacer[311] ise ثقة terimini kullanmıştır. İbn Hibbân da ondan *"es-Sikât"* adlı eserinde bahsetmiştir.[312]

Esbât b. Muhammed el-Kureşî (ö. 200/815): Etbâu't-tâbiînin küçüklerindendir. Leys b. Ebî Süleym ve Süleymân el-A'meş gibi birçoklarından rivâyet etmiş, ondan da Hennâd b. es-Serî, Kuteybe b. Saîd ve daha pek çoğu rivâyette bulunmuştur.[313] Cerh ve ta'dîl imâmlarının الإمام [314] ثقة, صالح, ليس به بأس ve

[306] Emin Aşıkkutlu, "Teşeyyu' ", **DİA**, c. 40, s. 564.
[307] Çünkü namazın terkinin küfür olması, amelin İmândan cüz sayılmasını gerektirir. Oysa Mürcie'nin imân tariflerinin hiçbirinde amel imâna dâhil edilmemiş, imân'ın amellerle artmayacağı, günah işlemekle de azalmayacağı fikri ısrarla savunulmuştur. Bkz. Sönmez Kutlu, "Mürcie", **DİA**, Ankara, 2006, c. 32, s. 43; Mustafa Öz, **Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepler Tarihi**, Ensar Yay., İstanbul, 2016, s. 526.
[308] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 30, s. 311-313.
[309] ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 2, s. 339.
[310] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 11, s. 465-466.
[311] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 574.
[312] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 9, s. 246.
[313] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 2, s. 354-355.

صدوق gibi ta‘dîl ifadeleri kullandıkları Esbât b. Muhammed, h. 200 yılında Kûfe’de vefat etmiştir.[315]

Görüldüğü üzere senedde yer alan Hennâd b. es-Serî ve Esbât b. Muhammed ile ilgili olarak yapılan değerlendirmeler, iki râvînin de cerhini gerektirecek yönde olmamıştır. Seneddeki diğer râvîler olan el-A‘meş ve Ebû Süfyân hakkında da önceki senedlerde bilgi verilmiş ve haklarında cerhi gerektiren bir duruma rastlanılmamıştı. Dolayısıyla hadîsin bu senedi sahîh olarak değerlendirilebilir.

c) Hennâd (haddesenâ) > Veki‘ (‘an) > Süfyân (‘an) > Ebû’z-Zübeyr (‘an) > **Câbir** senedi:

Bu senette yer alan tüm râvîler hakkında önceki senedlerde değerlendirme bilgileri verilmiş ve haklarında cerhlerini gerektirecek bir kusura rastlanılmamıştı. Dolayısıyla hadîsin bu senedi için herhangi bir sıhhat probleminin olmadığı söyleNebîlir.

10. en-Nesâî (ö. 303/915) *Sünen*’inde, Ahmed b. Harb (haddesenâ) > Muhammed b. Rebîa (‘an) > İbn Cureyc (‘an) > Ebû’z-Zübeyr (‘an) > **Câbir** senedi:

Ahmed b. Harb et-Tâî el-Mavsilî (ö. 263/877): İbn Hacer,[316] Zehebî[317] ve Ebû Hatîm’in[318] “sadûk” olarak kabul ettikleri, İbn Hibbân’ın da sıkâttan[319] saydığı râvî, Muhammeb b. Rebîa el-Kilâbî, Ebû Muâviye ed-Darîr ve daha pek çok kimseden rivâyet etmiş, kendisinden de en-Nesâî ve Ahmed b. Abdullâh eş-Şa‘rânî gibi birçok kimse rivâyette bulunmuştur. Hakkında Nesâî’nin de “la be’se bihi ” dediği nakledilmiş, 263 yılında vefat etmiştir.[320]

Muhammeb b. Rebîa el-Kilâbî (ö. 190/806): Abdülmelik b. Cüreyc ve Süleymân el-A‘meş gibi birçok kişiden hadîs nakletmiş, ondan da Ahmed b. Harb el-

[314] ez-Zehebî, **Siyeru A‘lâmi’n-Nubelâ,** c. 9, s. 355.
[315] el-Mizzî, **Tehzîbu’l-Kemâl,** c. 2, s. 356-357.
[316] İbn Hacer, **Takrîbu’t-Tehzîb,** s. 78.
[317] ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 1, s. 192.
[318] İbn Ebî Hâtim, **Kitâbu’l-Cerh ve’t-Ta‘dîl,** c. 2, s. 49.
[319] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 8, s. 39.
[320] el-Mizzî, **Tehzîbu’l-Kemâl,** c. 1, s. 288-290.

Mavsilî, Ahmed b. Hanbel ve daha başkaları rivâyette bulunmuştur. Hadîs imâmlarınca hakkında "sika, sadûk, sâlihu'l-hadîs ve leyse bihi be's" gibi ta'dîli gerektiren ifadeler kullanılmış,[321] İbn Hibbân *es-Sikât*'ında ondan bahsetmiştir.[322] İbn Hacer de râvîyi "sadûk" olarak nitelemiş, ayrıca vefat tarihinin 190 sonrası olduğunu da râvî hakkındaki değerlendirmesine eklemiştir.[323]

Daha önce haklarında bilgi verilip ta'dîl edilen İbn Cureyc ve Ebû'z-Zübeyr dışında senedde yer alan diğer iki râvî olan Ahmed b. Harb ve Muhammeb b. Rebîa hakkındaki ifadeler de ta'dîli gerektirdiğinden hadîsin bu senedi için sahîhtir diyebiliriz.

1.2.3. Birinci Hadîsin İsnâdlarının Değerlendirmesi

Söz konusu birinci hadîsimiz Câbir b. Abdillâh ve Enes b. Mâlik İsnâdıyla gelmiştir. Yani sahâbe tabakasından iki sahabi tarafından rivâyet edilmiş diğer tabakalarda ise bu sayı daha da artmıştır. Dolayısıyla hadîsimiz sened sayısı itibarıyla "azîz hadîs" olmaktadır.

Çalışmamızın sınırları içine giren on tane kaynak tespit edilmiş, bu kaynaklarda toplamda on yedi rivâyete ulaşılabilmiştir. Bu rivâyetlerden sadece İbn Ca'd'ın *Müsned*'înde geçen rivâyetin mevkuf, geri kalan on altı rivâyetin ise sarahaten merfû olduğu görülmüştür. Ayrıca bu rivâyetlerden Abdurrezzâk'ın *el-Musannef*'inin a) senedi ittisal yönünden problemli bulunmuş, geri kalan rivâyetlerde ise râvîlerin vefat tarihleri itibarıyla aralarında bilgi alışverişi mümkün göründüğünden ittisal yönünden bir probleme rastlanılmamıştır.

Bu on yedi rivâyetin on dördünün senedînde herhangi bir sıhhat problemine rastlanılmadığı için bu rivâyetler sahîh olarak kabul edilmiştir. Geriye kalan üç rivâyetin senedînde bir rivâyet muttasıl olmadığından, diğer iki rivâyet ise muhadîslerin bazı râvîler hakkındaki cerh ifadelerinden dolayı zayıf kabul edilmiştir.

---

[321] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 25, s. 196-198.
[322] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 9, s. 38.
[323] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 478.

1.3. İKİNCİ HADÎS

Namazı terk etmenin hükmü ile ilgili hadîslerimizden ikincisi yalnızca Büreyde b. Husayb (ö. 63/682-83 [?]) kanalıyla gelmiştir.

1.3.1. Hadîsin Kaynakları

Mezkûr hadîsimiz, hadîsleri değerlendireceğimiz kaynaklar arasındaki en eski eser olan İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef*'i başta olmak üzere Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) ve el-Bezzâr'ın (ö. 292/904) *Müsned*'inde, İbn Mâce (ö. 273/887), Tirmizî (ö. 279/892) ve Nesâî'nin (ö. 303/915) *Sünen*'lerinde geçmektedir. Bu kaynaklardaki rivâyet tariklerini ele alma şeklimiz, bir önceki hadîsimizde de olduğu gibi müelliflerin vefat yılları esas alınarak sırayla olacaktır.

1.3.2. Hadîsin Rivâyet Tarikleri ve Metinleri

Hadîsin rivâyet tariklerindeki râvî zincirinin son halkasına bakıldığında Abdullâh b. Büreyde'nin hadîsi rivâyet ettiği babasının ismi hiçbir tarikte zikredilmemiş, onun yerine İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'indeki rivâyette سَمِعْت أَبِي diğer eserlerde yer alan tüm rivâyetlerde ise عَنْ أَبِيهِ ifadesi kullanılmıştır. Abdullâh b. Büreyde'nin babası sahâbeden "Büreyde b. Husayb" olduğundan biz aşağıda yer vereceğimiz rivâyet tariklerinde, râvî zinciri daha anlaşılır olsun diye, "Ebîhi" lafzıyla beraber parantez içinde "Büreyde b. Husayb" lafzına da yer vermeyi tercih edeceğiz.

1. İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef'inde,*

حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ وَاضِحٍ , عَنْ حُسَيْنِ بْنِ وَاقِدٍ قَالَ: سَمِعْتُ ابْنَ بُرَيْدَةَ يَقُولُ: سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «الْعَهْدُ الَّذِي بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمُ الصَّلَاةُ , فَمَنْ تَرَكَهَا فَقَدْ كَفَرَ»

Yahya b. Vâdıh > Hüseyn b. Vâkıd > İbn Büreyde > Ebî (**Büreyde b. Husayb**) İsnâdıyla nakledilen rivâyete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Bizimle onlar arasındaki ahit namazdır. Kim onu terk ederse küfre girmiştir."*[324]

[324] İbn Ebî Şeybe**, el-Musannef,** c. 15, s. 612.

2. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'inde yer alan rivâyetler:

a) حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْحَسَنِ يَعْنِي ابْنَ شَقِيقٍ حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ وَاقِدٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ بُرَيْدَةَ عَنْ أَبِيهِ قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ الْعَهْدُ الَّذِي بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمْ الصَّلَاةُ فَمَنْ تَرَكَهَا فَقَدْ كَفَرَ

İbn Şakîk > Hüseyn b. Vâkıd > Abdullâh b. Büreyde > Ebîhi (**Büreyde b. Husayb**) İsnâdıyla nakledilen rivâyete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Bizimle onlar arasındaki ahit namazdır. Kim onu terk ederse küfre girmiştir."*[325]

b) حَدَّثَنَا زَيْدُ بْنُ الْحُبَابِ حَدَّثَنَا حُسَيْنُ بْنُ وَاقِدٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ بُرَيْدَةَ عَنْ أَبِيهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمْ تَرْكُ الصَّلَاةِ فَمَنْ تَرَكَهَا فَقَدْ كَفَرَ

Zeyd b. Hubâb > Hüseyn b. Vâkıd > Abdullâh b. Büreyde > Ebîhi (**Büreyde b. Husayb**) İsnâdıyla nakledilen rivâyete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Bizimle onlar arasında namazı terk etmek vardır. Kim onu terk ederse küfre girmiştir."*[326]

3. İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *Sünen*'inde,

حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ الْبَالِسِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ شَقِيقٍ قَالَ: حَدَّثَنَا حُسَيْنُ بْنُ وَاقِدٍ قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ بُرَيْدَةَ، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «الْعَهْدُ الَّذِي بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمُ الصَّلَاةُ، فَمَنْ تَرَكَهَا فَقَدْ كَفَرَ»

İsmaîl b. İbrâhîm el-Bâlisî > Alî b. Hasan b. Şekîk > Hüseyn b. Vâkıd > Abdullâh b. Büreyde > Ebîhi (**Büreyde b. Husayb**) İsnâdıyla nakledilen rivâyete

[325] Ahmed b. Hanbel, **Müsned,** c. 38, s. 20.
[326] Ahmed b. Hanbel, **Müsned,** c. 38, s. 115.

göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Bizimle onlar arasındaki ahit namazdır. Kim onu terk ederse küfre girmiştir."*[327]

4. et-Tirmizî'nin (ö. 279/892) *Sünen/Cami*'inde,

حَدَّثَنَا أَبُو عَمَّارٍ الحُسَيْنُ بْنُ حُرَيْثٍ، وَيُوسُفُ بْنُ عِيسَى، قَالَا: حَدَّثَنَا الفَضْلُ بْنُ مُوسَى، عَنْ الحُسَيْنِ بْنِ وَاقِدٍ، ح وحَدَّثَنَا أَبُو عَمَّارٍ، وَمَحْمُودُ بْنُ غَيْلَانَ، قَالَا: حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الحُسَيْنِ بْنِ وَاقِدٍ، عَنْ أَبِيهِ، ح وحَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيِّ بْنِ الحَسَنِ الشَّقِيقِيُّ، وَمَحْمُودُ بْنُ غَيْلَانَ، قَالَا: حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الحَسَنِ بْنِ شَقِيقٍ، عَنْ الحُسَيْنِ بْنِ وَاقِدٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ بُرَيْدَةَ، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «العَهْدُ الَّذِي بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمُ الصَّلَاةُ، فَمَنْ تَرَكَهَا فَقَدْ كَفَرَ» وَفِي البَابِ عَنْ أَنَسٍ، وَابْنِ عَبَّاسٍ: «هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ صَحِيحٌ غَرِيبٌ»

Ebû Ammâr Hüseyn b. Hureys > Yûsuf b. Îsâ > Fadl b. Mûsâ > Hüseyn b. Vâkıd > **(tahvîl)** Ebû Ammâr > Mahmûd b. Ğaylân > Alî b. Hüseyn b. Vâkıd > Ebîhi > **(tahvîl)** Muhammed b. Alî b. Hasan eş-Şakîkî > Mahmûd b. Ğaylân > Alî b. Hasan b. Şakîk > Hüseyn b. Vâkıd > Abdullâh b. Büreyde > Ebîhi (**Büreyde b. Husayb**) İsnâdıyla nakledilen rivâyete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Bizimle onlar arasındaki ahit namazdır. Kim onu terk ederse küfre girmiştir."*[328]

5. el-Bezzâr'ın (ö. 292/904) *Müsned*'inde,

حَدَّثنا عَبدة بن عَبد الله قال أَخْبَرَنَا زيد بن الحباب قال أَخْبَرَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ وَاقِدٍ عَنْ عَبد اللَّهِ بْنِ بُرَيدة، عَن أَبيهِ، رَضِي اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُول اللهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيه وَسَلَّم: بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمْ تَرْكُ الصَّلاةِ فَمَنْ تَرَكَهَا فَقَدْ كفر.

[327] İbn Mâce**, İkâme**, 77, c. 1, s. 342.
[328] Tirmizî**, İmân,** 9, c. 5, s. 13-14.

Abde b. Abdullâh > Zeyd b. Hubâb > Hüseyn b. Vâkıd > Abdullâh b. Büreyde > Ebîhi (**Büreyde b. Husayb**) İsnâdıyla nakledilen rivâyete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Bizimle onlar arasında namazı terk etmek vardır. Kim onu terk ederse küfre girmiştir."*[329]

6. en- Nesâî (ö. 303/915) *Sünen*'inde,

أَخْبَرَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ حُرَيْثٍ قَالَ: أَخْبَرَنَا الْفَضْلُ بْنُ مُوسَى، عَنِ الْحُسَيْنِ بْنُ وَاقِدٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ بُرَيْدَةَ، عَنْ أَبِيهِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّ الْعَهْدَ الَّذِي بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمِ الصَّلَاةُ، فَمَنْ تَرَكَهَا فَقَدْ كَفَرَ»

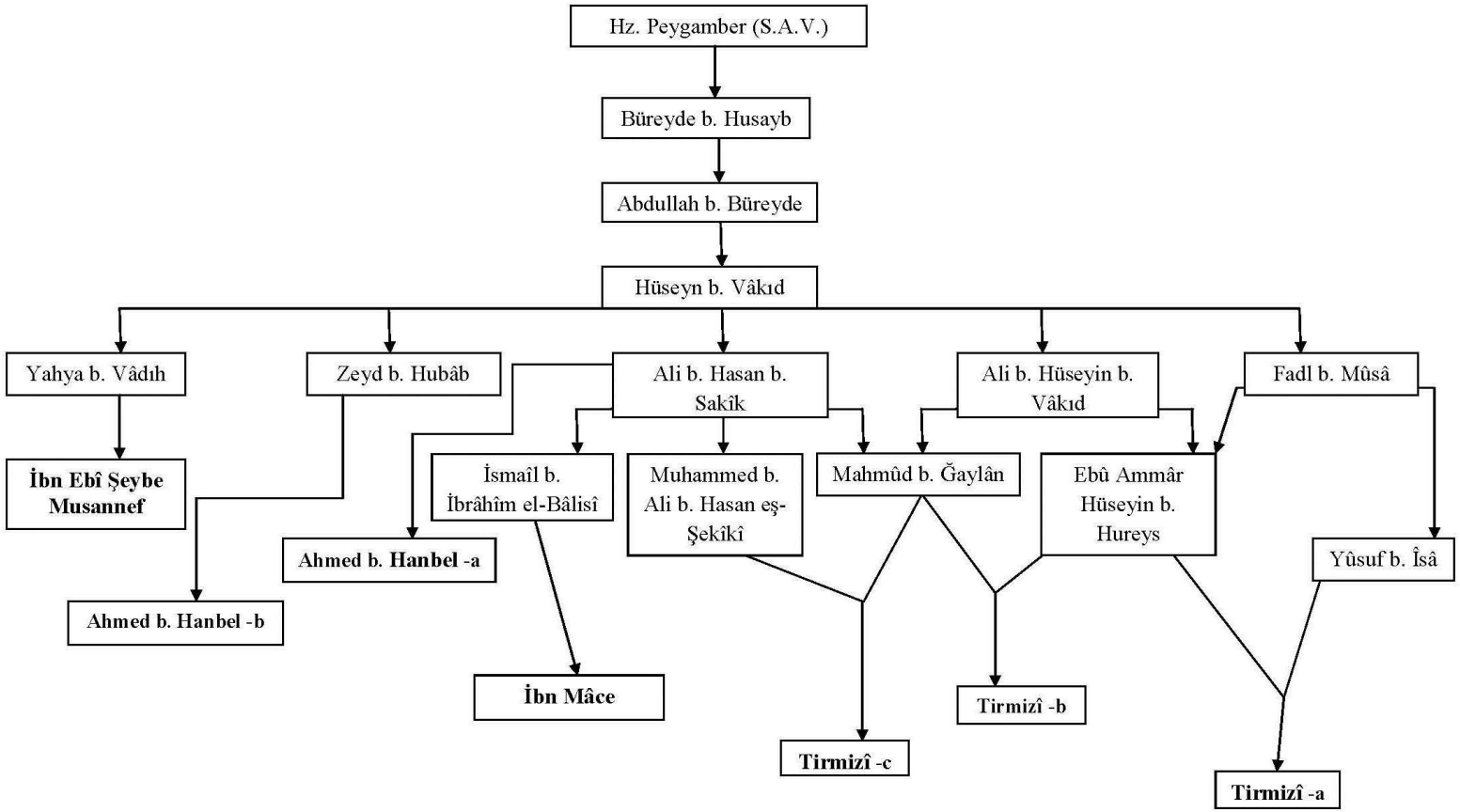
Hüseyn b. Hureys > Fadl b. Mûsâ > Hüseyn b. Vâkıd > Abdullâh b. Büreyde > Ebîhi (**Büreyde b. Husayb**) İsnâdıyla nakledilen rivâyete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Şüphesiz ki, bizimle onlar arasındaki ahit namazdır. Kim onu terk ederse küfre girmiştir."*[330]

1.4. İSNÂD TENKÎDİ YÖNÜNDEN RİVÂYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

1.4.1. Sened Ağı

Hadîsin sened ağını oluştururken araştırmamızın kapsamında yer alan kaynaklarındaki tüm sened ve râvîlerini açık ve anlaşılır bir şekilde şematize ederek ortaya koymaya dikkat edeceğiz.

[329] Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhâlik el-Bezzâr, **el-Bahru'z-Zehhâr el-Ma'rûf bi Müsnedi'l-Bezzâr,** I-XIII, thk. Mahfûz er-Rahman Zeynullâh v.dğr., Mektebetu'l-Ulûm, Medinetü'l-Münevvere, 1409/1988, c. 10, s. 297.
[330] Nesâî, **Salât,** 8, c. 1, s. 231-232.

Hz. Peygamber (S.A.V.)
Büreyde b. Husayb
Abdullah b. Büreyde
Hüseyn b. Vâkıd
Yahya b. Vâdıh
Zeyd b. Hubâb
Ali b. Hasan b. Sakîk
Ali b. Hüseyin b. Vâkıd
Fadl b. Mûsâ
İbn Ebî Şeybe Musannef
İsmaîl b. İbrâhîm el-Bâlisî
Muhammed b. Ali b. Hasan eş-Şekîkî
Mahmûd b. Ğaylân
Ebû Ammâr Hüseyin b. Hureys
Ahmed b. Hanbel -a
Yûsuf b. İsâ
Ahmed b. Hanbel -b
İbn Mâce
Tirmizî -b
Tirmizî -c
Tirmizî -a

1.4.2. Sened Tenkîdi

Namazı terk etmenin kişiyi küfre götüreceğini ifade eden mezkûr hadîsimiz sadece Büreyde b. Husayb tarikiyle gelmiştir. Malûm olduğu üzere sahâbe adil kabul edildiğinden, sahâbe tabakasından sonraki tabakalar cerh ve ta'dîl kapsamında incelemeye tutulacaktır. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla hadîsi Büreyde b. Husayb'tan oğlu Abdullâh b. Büreyde ondan da Hüseyn b. Vâkıd almıştır. Bu iki râvî inceleyeceğimiz senedlerin hepsinde yer aldıklarından haklarındaki cerh ve ta'dîl bilgileri önceden verilecek böylece yer aldıkları her senedde haklarında ayrıca bilgi aktarılmayacaktır.

Abdullâh b. Büreyde b. Husayb (ö. 115/733): Ömer b. el-Hattâb'ın hilafetinin üçüncü senesinde h. 15 yılında doğmuş, 115 yılında vefat etmiştir. Sahâbeden Enes b. Mâlik ve babası Büreyde b. Husayb başta olmak üzere birçok kimseden hadîs almış, kendisinden de Hüseyn b. Vâkıd el-Mervezî, Katâde ve daha pek çoğu rivâyette bulunmuştur.[331] İbn Hacer[332], Zehebî[333], Yahya b. Maîn, Ebû Hatîm ve İclî'nin[334] "sika" olarak tarif ettikleri râvîyi İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında zikretmiştir.[335]

Hüseyn b. Vâkıd el-Mervezî (ö. 159/776): Abdullâh b. Büreyde, Ebû'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim el-Mekkî ve daha pek çok kimseden hadîs rivâyet etmiş, kendisinden de Fadl b. Mûsâ es-Sînânî, Alî b. Hüseyn b. Vâkıd, Ebû Tumeyle Yahyâ b. Vâdıh, Zeyd b. el-Hubâb ve Alî b. Hasan b. Şakîk gibi birçokları rivâyette bulunmuştur. H. 159 yılında vefat etmiştir. Hakkında Ahmed b. Hanbel, لا بأس به; Yahyâ b. Maîn, ثقة; Ebû Zür'a ve Nesâî ليس به بأس;[336] Ebû Hâtim ise ضعيف الحديث ifadelerini kullanmıştır.[337] İbn Hacer de onun için ثقة له أوهام[338] demiş, başka bir eserinde ise Dârekutnî ve Ebû Ya'lâ el-Halîlî'nin onu tedlîs ile niteleddiklerini nakletmiştir.[339] Fakat aynı eserinde müdellis râvîleri beş tabakaya ayıran İbn Hacer,

[331] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 14, s. 329-332.
[332] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 297.
[333] ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 1, s. 540.
[334] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 14, s. 331.
[335] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 5, s. 16.
[336] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 6, s. 492-495.
[337] İbn Ebû Hâtim, **Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl,** c. 6, s. 179.
[338] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 169.
[339] İbn Hacer, **Ta'rîf,** s. 20.

Hüseyn b. Vakıdı birinci tabakadaki müdellislerden saymış ve bu tabakayı şöyle tarif etmiştir: "Tedlîs ile nitelenmeyen veya Yahya b. Saîd el-Ensarî gibi nadir olarak tedlîs yapanlardır."[340]

Görüldüğü üzere rivâyetlerin hepsinde yer alan iki râvî hakkında da cerhlerini gerektirecek bir ifadeye rastlanılamamıştır. Dolayısıyla söz konusu râvîler sika kabul edilecek ve senetlerin her birinde haklarında ayrıca bilgi verilmeyecektir.

1. **İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *Musannef*'inde,** Yahya b. Vâdıh ('an) > Hüseyn b. Vâkıd (semi'tu) > İbn Büreyde (semi'tu) > Ebi (**Büreyde b. Husayb)** senedi:

Yahyâ b. Vâdıh el-Mervezî (ö. ?): Etbâu't-tâbiînin küçüklerindendir. Hüseyn b. Vâkıd, Abdullâh b. Keysân ve daha birçok kimseden rivâyet etmiş, ondanda Ahmed b. Hanbel, İbn Ebî Şeybe ve başkaları rivâyette bulunmuştur.[341] İbn Hibbân kendisini sikâttan saymış,[342] cerh ve ta'dîl imâmları ise onun hakkında "sika, hâfız, leyse bihi be's ve sadûk" gibi ta'dîl ifadeleri kullanmışlardır.[343]

Yaptığımız araştırmalar neticesinde Yahyâ b. Vâdıh için kesin bir ölüm tarihine ulaşamadık, ancak Zehebî, Yahyâ b. Vâdıh'ın biyografisine yer verdiği bölümün sonunda onun h. 190 senesini geçtikten sonra vefat ettiğini söylemiştir.[344]

Önceden haklarında ta'dîl i gerektiren bilgiler verilen Hüseyn b. Vâkıd ve İbn Büreyde dışında senedde yer alan Yahyâ b. Vâdıh hakkındaki bilgilerde ta'dîl kapsamında olduğundan hadîs bu senediyle sahîhtir denilebilir.

2. **Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'inde,**

   a) İbn Şakîk (haddesenâ) > Hüseyn b. Vâkıd (haddesenâ) > Abdullâh b. Büreyde ('an) > Ebîhi (**Büreyde b. Husayb)** senedi:

---

[340] İbn Hacer, **Ta'rîf**, s. 13.
[341] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 32, s. 23.
[342] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 7, s. 601.
[343] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 598; İbn Hacer, **Lisânu'l-Mîzân,** c. 7, s. 438; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 9, s. 210; el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 32, s. 24-25.
[344] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 9, s. 211.

Alî b. Hasan b. Şakîk (ö. 215/830): Yahyâ b. Maîn'in "bize Horâsân'dan ondan daha faziletli bir kimse gelmedi"[345] diyerek kıymetini takdir ettiği İbn Şakîk, Hüseyn b. Vâkıd, Hemmâd b. Zeyd ve daha pek çok kişiden hadîs almış, kendisinden de Ahmed b. Hanbel ve el-Buhârî gibi birçokları rivâyette bulunmuştur.[346] Hakkında, "sika, hâfız ve imâm" gibi ta'dîl ifadeleri kullanılmış[347] Ahmed b. Hanbel onu "lem yekun bihi be's" olarak nitelemiş, ayrıca İrcâ' fikrinden döndüğünü de belirtmiştir.[348] İbn Hibbân'ın da kendisine *es-Sikât*'ta yer verdiği râvî,[349] 215 yılında vefat etmiştir.[350]

Kaynaklarda Alî b. Hasan b. Şakîk hakkında herhangi bir cerh ifadesine rastlanılmamıştır. Önceden değerlendirme bilgileri verilen senetteki diğer râvîlerde mecrûh kimseler olmadığından hadîs bu senediyle sahîh görünmektedir.

b) Zeyd b. Hubâb (haddesenâ) > Hüseyn b. Vâkıd (haddesenâ) > Abdullâh b. Büreyde ('an) > Ebîhi (**Büreyde b. Husayb)** senedi:

Zeyd b. el-Hubâb (ö. 203/819): Hüseyn b. Vâkıd ve Süfyân es-Sevrî gibi birçok kimseden rivâyette bulunmuş, kendisinden de Ahmed b. Hanbel, Ebû Hayseme ve daha başkaları rivâyet etmiştir.[351] Muhaddisler onun hakkında birçok ta'dîl ifadesi kullanmıştır. Onlardan bazıları şöyledir: İbn Hacer, صدوق;[352] Zehebî, ثقة, حافظ, الإمام;[353] Başka bir eserinde ise لم يكن به بأس قد يهم ;[354] İbn Medînî, İclî, İbn Maîn ve Dârekutnî ثقة; Ebû Hâtim صدوق ve صالح; Ahmed b. Hanbel صدوق.[355] Ayrıca hakkındaki mezkûr ta'dîl ifadeleriyle beraber, meşhûr kimselerden yaptığı rivâyetlerinin kabul edileceği, fakat mechul kimselerden olan rivâyetlerinde ise zayıflıkların olduğu belirtilmiş, 203 yılında Kûfe'de vefat ettiği nakledilmiştir.[356]

---

[345] ez-Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, c. 1, s. 271.
[346] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 10, s. 349-350.
[347] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 399; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 10, s. 349; ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 2, s. 37.
[348] ez-Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, c. 1, s. 271.
[349] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 8, s. 460.
[350] ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 2, s. 37.
[351] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 9, s. 394.
[352] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 222.
[353] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 9, s. 393.
[354] ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 1, s. 415.
[355] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** c. 2, s. 541-542.
[356] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 8, s. 250.

Zeyd b. Hubab hakkında muhaddislerin verdiği bilgiler onun güvenilir bir râvî olduğunu göstermektedir. Önceden bilgileri verilen senetteki diğer râvîler de ta'dîl kapsamında olduklarından hadîsin senedînde herhangi bir sıhhat problemi görünmemektedir.

3. **İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *Sünen*'inde,** İsmaîl b. İbrâhîm el-bâlisî (haddesenâ) > Alî b. Hasan b. Şekîk (haddesenâ) > Hüseyn b. Vâkıd (haddesenâ) > Abdullâh b. Büreyde ('an) > Ebîhi (**Büreyde b. Husayb)** senedi:

İsmaîl b. İbrâhîm el-Bâlisî (ö. 246/860): İbn Hibbân'ın sikâttan sayarak "mustakîmu'l-hadîs"[357] olarak niteleđiği el-Bâlisî, Alî b. Hasan b. Şakîk başta olmak üzere birçok kimseden hadîs nakletmiş, kendisinden de İbn Mâce ve daha pek çoğu rivâyette bulunmuştur.[358] Hakkında İbn Hacer'in "sika"[359] Zehebî'nin ise "sadûk" dediği el-Bâlisî, h. 246'da vefat etmiştir.[360]

Senette yer alan üç râvî hakkında daha önceden ta'dîli gerektiren bilgilere yer vermiş idik. İsmaîl b. İbrâhîm el-Bâlisî hakkında ulaştığımız bilgiler de ta'dîl cihetinde olduğundan hadîs bu senediyle sahîhtir diyebiliriz.

4. **et-Tirmizî'nin (ö. 279/892) *Sünen/Cami*'inde,**

a) [Ebû Ammâr Hüseyn b. Hureys + Yâsuf b. Îsâ] (haddesenâ) > Fadl b. Mûsâ ('an) > Hüseyn b. Vâkıd > ('an) > Abdullâh b. Büreyde ('an) > Ebîhi (**Büreyde b. Husayb)** senedi:

Ebû Ammâr Hüseyn b. Hurays (ö. 244/858): Fadl b. Mûsâ es-Sînânî ve Alî b. Hüseyn b. Vâkıd gibi birçok kimseden hadîs almış, ondan da Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce ve daha pek çokları rivâyette bulunmuştur.[361] İbn Hacer, Nesâî ve Zehebî'nin "sika"[362] olarak kabul ettikleri râvî hakkında Zehebî ayrıca "imâm, hâfız ve

[357] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 8, s. 104.
[358] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 3, s. 36.
[359] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 105.
[360] ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 1, s. 243.
[361] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 6, s. 359-360.
[362] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 166; el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 6, s. 360; ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 1, s. 332.

hüccet"[363] ifadelerini de kullanmış, İbn Hibbân da onu *"es-Sikât"* adlı eserinde zikretmiştir.[364] Ebû Ammâr h. 244 senesinde vefat etmiştir.[365]

Yûsuf b. Îsâ ez-Zührî (ö. 249/863): Künyesi Ebû Ya'kûb'tur. Fadl b. Mûsâ es-Sînânî, Veki' b. el-Cerrâh, Sufyân b. 'Uyeyne ve daha birçok kimseden rivâyet etmiş, kendisinden de Buhârî, Müslim ve et-Tirmizî başta olmak üzere pek çokları rivâyette bulunmuştur. Hakkında Nesâî, "sika"[366] değerlendirmesinde bulunurken İbn Hacer onu "sika ve fâdıl"[367] olarak takdim etmiştir. İbn Hibbân'ın da *"es-Sikât"* adlı eserinde bahsettiği[368] Yûsuf b. Îsâ, h. 249 yılında vefat etmiştir.[369]

Fadl b. Mûsâ es-Sînânî (ö. 192/808): Merv'in köylerinden Sînân köyünden olan Fadl b. Mûsâ'nın künyesi Ebû Abdullâhtır.[370] H. 192 yılında vefat etmiştir.[371] Hüseyn b. Vâkıd ve Süleymân el-A'meş gibi pek çoklarından hadîs nakletmiş, ondan da Yûsuf b. Îsâ el-Mervezî, Ebû Ammâr Hüseyn b. Hurays ve daha başkaları rivâyette bulunmuştur. Hakkında Yahyâ b. Maîn ve İbn Sa'd ثقة; Ebû Hâtim, صدوق ve صالح ;[372] Zehebî, ثبت;[373] İbn Hacer ise ثقة ثبت وربما أغرب[374] demiştir. İbn Hibbân da kendisine *Sikât*'ta yer vermiştir.[375]

Ebû Ammâr Hüseyn b. Hurays, Yûsuf b. Îsâ ez-Zührî ve Fadl b. Mûsâ es-Sînânî hakkındaki hadîs imâmlarının değerlendirmeleri bu râvîlerin mevsûkiyetlerini göstermektedir. Senetteki diğer iki râvînin de muhaddislerce ta'dîl edildikleri bilindiklerinden hadîsin bu senediyle ilgili bir sıhhat probleminin olmadığı söylenebîlir.

---

[363] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 11, s. 400.
[364] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 8, s. 187.
[365] ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 1, s. 332.
[366] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 32, s. 450.
[367] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 611.
[368] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 9, s. 281.
[369] ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 2, s. 400.
[370] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 23, s. 254-255.
[371] ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 2, s. 123.
[372] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 23, s. 255-257.
[373] ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 2, s. 123.
[374] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 447.
[375] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 7, s. 319.

b) [Ebû Ammâr + Mahmûd b. Ğaylân] (haddesenâ) > Alî b. Hüseyn b. Vâkıd (‘an) > Ebîhi (Hüseyn b. Vâkıd) > (‘an) > Abdullâh b. Büreyde (‘an) > Ebîhi (**Büreyde b. Husayb)** senedi:

Mahmûd b. Gaylân el-Adevî (ö. 239/853): Hakkında muhaddislerce “imâm, hâfız, hüccet,[376] sika[377] ve sahibu sünne”[378] gibi ta‘dîl ifadeleri kullanılmış, İbn Hibban da onu sikâttan saymıştır.[379] Alî b. Hasan b. Şakîk, Alî b. Hüseyn b. Vâkıd ve daha birçok kimseden hadîs rivâyet etmiş, kendisinden de et-Tirmizî, Ebû Hâtim er-Râzî ve Ebû Dâvud gibi pek çokları rivâyette bulunmuştur. Vefat tarihi 239’dur.[380]

Alî b. Hüseyn b. Vâkıd el-Mervezî (ö. 211/826): Merv ehlinden olup künyesi Ebû’l-Hasan’dır. Sikâttan sayılmıştır. H. 130 yılında doğmuş, 211 yılında vefat etmiştir.[381] Babası Hüseyn b. Vâkıd ve Abdullâh b. Mübârek başta olmak üzere birçok kişiden rivâyet etmiş, kendisinden de Ebû Ammâr Hüseyn b. Hurays, Mahmûd b. Gaylân ve daha başkaları rivâyette bulunmuştur. Hakkında Ebû Hâtim, “daîfu’l-hadîs”; Nesâî, “leyse bihi be’s”;[382] İbn Hacer ise “sadûk yehim”[383] ifadesini kullanmıştır.

Senette yer alan diğer râvîler hakkında önceki senetlerde güvenilir olduklarına dair değerlendirmelere yer verilmiş idi. Mahmûd b. Gaylân ve Alî b. Hüseyn b. Vâkıd hakkında da görüldüğü üzere ta‘dîl içeren ifadeler bulunmakta ve cerhlerini gerektirecek ifadelere rastlanılmamaktadır. Dolayısıyla hadîs bu senedi itibariyle sahîh gözükmektedir.

c) [Muhammed b. Alî b. Hasan eş-Şakîkî + Mahmûd b. Ğaylân] (haddesenâ) > Alî b. Hasan b. Şakîk (‘an) > Hüseyn b. Vâkıd (‘an) > Abdullâh b. Büreyde (‘an) > Ebîhi (**Büreyde b. Husayb)** senedi:

---

[376] ez-Zehebî, **Siyeru A‘lâmi’n-Nubelâ,** c. 12, s. 223.
[377] İbn Hacer, **Takrîbu’t-Tehzîb,** s. 522.
[378] İbn Hacer **Tehzîbu’t-Tehzîb,** c. 6, s. 196.
[379] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 9, s. 202.
[380] el-Mizzî, **Tehzîbu’l-Kemâl,** c. 27, s. 306-308.
[381] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 8, s. 460.
[382] el-Mizzî, **Tehzîbu’l-Kemâl,** c. 20, s. 406-407.
[383] İbn Hacer, **Takrîbu’t-Tehzîb,** s. 400.

Muhammed b. Alî b. Hasan b. Şakîkî (ö. 250/864): Babası Alî b. Hasan b. Şakîk, Alî b. Hüseyn b. Vâkıd ve daha birçok kimseden rivâyette bulunmuş, ondan da Tirmizî, Nesâî ve daha pek çoğu hadîs almıştır.[384] İbn Hacer ve başkaları tarafından "sika"[385] kabul edilen Şakîkî'yi, İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında zikretmiş ve h. 250 senesinde vefat ettiğini bildirmiştir.[386]

Muhammed b. Alî b. Hasan eş-Şakîkî dışında bu senette yer alan diğer râvîler hakkında daha önceki senetlerde mevsûkiyetlerine dair bilgilere verilmiş idi. eş-Şakîkî de güvenilir bir râvî olduğundan hadîs bu senediyle sahîhtir diyebiliriz.

5. **el-Bezzâr'ın (ö. 292/904) *Müsned*'inde,** Abdete b. Abdullâh (ahberanâ) > Zeyd b. Hubâb (ahberanâ) > Hüseyn b. Vâkıd ('an) > Abdullâh b. Büreyde ('an) > Ebîhi (**Büreyde b. Husayb)** senedi:

Abde b. Abdillâh el-Huzaî (ö. 258/871): Künyesi Ebû Sehl olan Abdete b. Abdillâh Basralıdır. H. 258 yılında Ahvâz'da vefat etmiştir. Zeyd b. el-Hubâb ve Ebû Âsım Dahhâk b. Mahled gibi pek çok kimseden rivâyette bulunmuş, kendisinden de el-Bezzâr, Müslim ve daha birçokları rivâyet etmiştir.[387] İbn Hacer, Dârekutnî ve Nesâî, "sika";[388] Ebû Hâtim "sadûk";[389] İbn Hibbân ise "mustakîmu'l-hadîs" olarak onu tavsîf etmiştir.[390]

Görüldüğü üzere Abde b. Abdillâh güvenilir bir râvîdir. Senetteki diğer râvîler hakkında da güvenilir olduklarına dair bilgilere yer verildiğinden hadîse bu senediyle sahîhtir demek mümkündür.

6. **en-Nesâî (ö. 303/915) *Sünen*'inde,** Hüseyn b. Hureys (ahberanâ) > Fadl b. Mûsâ ('an) > Hüseyn b. Vâkıd ('an) > Abdullâh b. Büreyde ('an) > Ebîhi (**Büreyde b. Husayb)** senedi:

---

[384] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 26, s. 135.
[385] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 497; el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 26, s. 135.
[386] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 9, s. 110.
[387] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 18, s. 537-539.
[388] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 369; İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** c. 4, s. 301; el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, c. 18, s. 538.
[389] İbn Ebî Hâtim, **Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl,** c. 6, s. 90.
[390] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 8, s. 437.

en-Nesâî'nin isnâdını teşkil eden tüm râvîler hakkında önceki senedlerde değerlendirme bilgileri verilmiş ve haklarında cerhlerini gerektirecek bir duruma rastlanılmamıştı. Dolayısıyla hadîs bu İsnâdıyla sahîh olarak değerlendirilebilir.

1.4.3. İkinci Hadîsin İsnâdlarının Değerlendirmesi

Mezkûr ikinci hadîsimiz Büreyde b. Husayb İsnâdıyla gelmiştir. Sahâbe tabakasından başka bir kimse bu hadîsi Peygamberimizden (s.a.v.) rivâyet etmediğinden hadîsimiz sened sayısı itibarıyla garib-i mutlak hadîs olmaktadır.

Çalışmamızın sınırları içine giren altı tane kaynak tespit edilmiş, bu kaynaklarda toplamda dokuz rivâyete ulaşılmıştır. Bu rivâyetlerde râvîlerin vefat tarihleri ile hoca-talebe ilişkileri karşılaştırılmış, aralarında bilgi alışverişinin mümkün olduğu görülmüştür. Dolayısıyla rivâyetlerin hepsi muttasıl kabul edilmiş, ayrıca rivâyetlerin tamamının sarahaten merfû olduğu görülmüştür.

Bu dokuz rivâyetin hiç birinin senedînde herhangi bir sıhhat problemine rastlanılmadığı için bu rivâyetlerin hepsi sahîh olarak kabul edilmiştir.

1.5. ÜÇÜNCÜ HADÎS

Namazı terk etmenin hükmü ile ilgili hadîslerimizden üçüncüsü Mu'az b. Cebel (ö. 17/638), Ümmü Eymen (ö. 24/645 [?]) ve Ebû Derdâ (ö. 32/652 [?]) kanalıyla[391] gelmiştir.

1.5.1. Hadîsin Kaynakları

Mezkûr hadîsimiz, hadîsleri değerlendireceğimiz kaynaklar arasındaki en eski eser olan Abdurrezzak (ö. 211/827) es-San'ani'nin *el-Musannef*'i başta olmak üzere Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'inde ve İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *Sünen*'inde geçmektedir. Hadîsimizin geçtiği bu kaynaklardaki rivâyet tariklerini ele alma şeklimiz, bir önceki hadîsimizde olduğu gibi müelliflerin vefat yılları esas alınarak yapılacaktır.

[391] Söz konusu hadîsimiz İbn Batta'nın *"İbanet'ul-Kubrâ"* adlı eserinde Ebû Zer el-Gıfarî kanalıyla da gelmiştir. Fakat araştırmamızı h. III. asırda vücut bulmuş eserlerle sınırlandırdığımızdan *İbanet'ul-Kubrâ* adlı eserdeki Ebû Zer el-Gıfarî kanalıyla gelen hadîs değerlendirme kapsamına alınmamıştır.

1.5.2. Hadîsin Rivâyet Tarikleri ve Metinleri

1. Abdurrezzâk'ın (ö. 211/827) *el-Musannef*'inde,

عَبْدُ الرَّزَّاقِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ رَاشِدٍ، أَنَّهُ سَمِعَ مَكْحُولًا يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ تَرَكَ الصَّلَاةَ مُتَعَمِّدًا فَقَدْ بَرِئَتْ مِنْهُ ذِمَّةُ اللَّهُ»

Abdurrezzâk > Muhammed b. Râşid > **Mekhûl** tariki ile gelen rivâyete göre, Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Kim kasıtlı olarak namazı terk ederse, ondan Allah'ın zimmeti kalkar."*[392]

2. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'inde yer alan rivâyetler:

a) حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ قَالَ أَخْبَرَنَا سَعِيدُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ عَنْ مَكْحُولٍ عَنْ أُمِّ أَيْمَنَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَا تَتْرُكْ الصَّلَاةَ مُتَعَمِّدًا فَإِنَّهُ مَنْ تَرَكَ الصَّلَاةَ مُتَعَمِّدًا فَقَدْ بَرِئَتْ مِنْهُ ذِمَّةُ اللَّهِ وَرَسُولِهِ

Velîd b. Muslim > Saîd b. Abdilazîz > Mekhûl > **Ümmü Eymen** tariki ile gelen rivâyete göre *Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Kasıtlı olarak namazı terk etme! Kim kasıtlı olarak namazı terk ederse, ondan Allah ve Rasûlü'nün zimmeti kalkar."*[393]

b) حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ أَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَيَّاشٍ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ عَمْرٍو عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ جُبَيْرِ بْنِ نُفَيْرٍ الْحَضْرَمِيِّ عَنْ مُعَاذٍ قَالَ أَوْصَانِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِعَشْرِ كَلِمَاتٍ قَالَ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ شَيْئًا وَإِنْ قُتِلْتَ وَحُرِّقْتَ وَلَا تَعُقَّنَّ وَالِدَيْكَ وَإِنْ أَمَرَاكَ أَنْ تَخْرُجَ مِنْ أَهْلِكَ وَمَالِكَ وَلَا تَتْرُكَنَّ صَلَاةً مَكْتُوبَةً مُتَعَمِّدًا فَإِنَّ مَنْ تَرَكَ صَلَاةً مَكْتُوبَةً مُتَعَمِّدًا فَقَدْ بَرِئَتْ مِنْهُ ذِمَّةُ اللَّهِ وَلَا تَشْرَبَنَّ خَمْرًا فَإِنَّهُ رَأْسُ كُلِّ فَاحِشَةٍ وَإِيَّاكَ وَالْمَعْصِيَةَ فَإِنَّ بِالْمَعْصِيَةِ حَلَّ سَخَطُ

[392] Abdurrezzâk b. Hemmâm, **el-Musannef,** c. 3, s. 124.
[393] Ahmed b. Hanbel, **Müsned,** c. 45, s. 357.

اللهِ عَزَّ وَجَلَّ، وَإِيَّاكَ وَالْفِرَارَ مِنَ الزَّحْفِ وَإِنْ هَلَكَ النَّاسُ، وَإِذَا أَصَابَ النَّاسَ مُوتَانٌ وَأَنْتَ فِيهِمْ فَاثْبُتْ، وَأَنْفِقْ عَلَى عِيَالِكَ مِنْ طَوْلِكَ، وَلَا تَرْفَعْ عَنْهُمْ عَصَاكَ أَدَبًا وَأَخِفْهُمْ فِي اللهِ "

Ebû'l-Yemân > İsmaîl b. Ayyâş > Safvân b. Amr > Abdurrahmân b. Cübeyr b. Nufeyr el-Hadramî > **Mu'az** tariki ile gelen rivâyete göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "*Rasûlullâh bana on sözü vasiyet ederek dedi ki: Öldürülüp, yakılacak bile olsan Allah'a hiçbir şeyi ortak koşma, ailenden ve malından çıkmanı emretseler dahi anne-babanın hakkını ihlal etme, farz namazı kasten terk etme, kim farz namazı kasıtlı olarak terk ederse o kimseden Allah'ın zimmeti kalkar. İçki içme, o bütün kötülüklerin başıdır. Allah'a isyandan uzak dur. Zira isyan, Allah'ın gazabına (öfkesine) yol açar. Bütün insanlar helak olsa da sakın savaştan kaçma. İnsanlar ölseler de sen savaşa devam et. Sahip olduğun imkânlarından ailene harca. Onları terbiye etmek için sopanı onların üzerinden kaldırma ve Allah için onları korkut.*"[394]

3. İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *Sünen*'inde,

حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ الْحَسَنِ الْمَرْوَزِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي عَدِيٍّ، ح وحَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعِيدٍ الْجَوْهَرِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَهَّابِ بْنُ عَطَاءٍ، قَالَا: حَدَّثَنَا رَاشِدٌ أَبُو مُحَمَّدٍ الْحِمَّانِيُّ، عَنْ شَهْرِ بْنِ حَوْشَبٍ، عَنْ أُمِّ الدَّرْدَاءِ، عَنْ أَبِي الدَّرْدَاءِ، قَالَ: أَوْصَانِي خَلِيلِي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ: «لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ شَيْئًا، وَإِنْ قُطِّعْتَ وَحُرِّقْتَ، وَلَا تَتْرُكْ صَلَاةً مَكْتُوبَةً مُتَعَمِّدًا، فَمَنْ تَرَكَهَا مُتَعَمِّدًا، فَقَدْ بَرِئَتْ مِنْهُ الذِّمَّةُ، وَلَا تَشْرَبِ الْخَمْرَ، فَإِنَّهَا مِفْتَاحُ كُلِّ شَرٍّ»

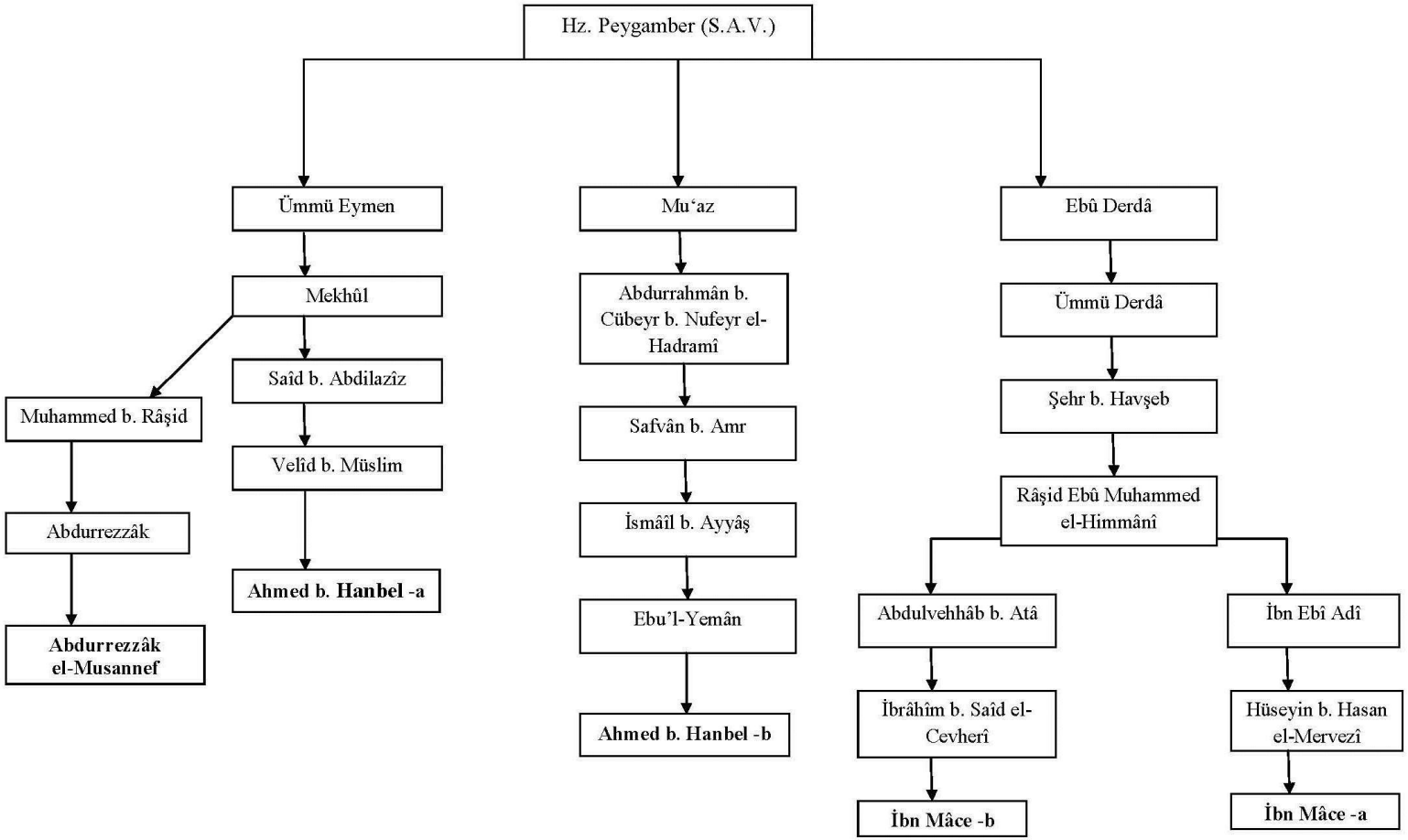
Hüseyn b. Hasan el-Mervezî > İbn Ebû Adî > **(tahvil)** İbrâhîm b. Saîd el-Cevherî > Abdulvehhâb b. Atâ > Râşid Ebû Muhammed el-Himmânî > Şehr b. Havşeb > Ümmü Derdâ > **Ebû Derdâ** tariki ile gelen rivâyete göre Ebû Derdâ şöyle demiştir: "*Dostum (s.a.v.) bana şunları tavsiye etti; kesilip yakılacak bile olsan Allah'a şirk koşma, farz namazı kasten terk etme, kim kasıtlı olarak terk ederse ondan zimmet kalkar. İçki içme, o bütün kötülüklerin anahtarıdır.*"[395]

[394] Ahmed b. Hanbel, **Müsned,** c. 36, s. 392-393.
[395] İbn Mâce, **Fiten,** 23, c. 2, s. 1339.

1.6. İSNÂD TENKÎDİ YÖNÜNDEN RİVÂYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

1.6.1. Sened Ağı

Hadîsin sened ağı oluşturulurken araştırmamızın kapsamında yer alan kaynaklarındaki tüm sened ve râvîlerinin açık ve anlaşılır bir şekilde şematize edilerek ortaya konmasına dikkat edilecektir.

Hz. Peygamber (S.A.V.)
Ümmü Eymen
Mu‘az
Ebû Derdâ
Mekhûl
Abdurrahmân b. Cübeyr b. Nufeyr el-Hadramî
Ümmü Derdâ
Saîd b. Abdilazîz
Şehr b. Havşeb
Muhammed b. Râşid
Safvân b. Amr
Velîd b. Müslim
Râşid Ebû Muhammed el-Himmânî
İsmâîl b. Ayyâş
Abdurrezzâk
Abdulvehhâb b. Atâ
İbn Ebî Adî
Ebu’l-Yemân
İbrâhîm b. Saîd el-Cevherî
Hüseyin b. Hasan el-Mervezî
Abdurrezzâk el-Musannef
Ahmed b. Hanbel -a
Ahmed b. Hanbel -b
İbn Mâce -b
İbn Mâce -a

1.6.2. Sened Tenkîdi

Namazı terk eden kişiden zimmetin kalkacağını ifade eden mezkûr hadîsimiz Mu‘az b. Cebel, Ümmü Eymen ve Ebû Derdâ tarîkiyla gelmiştir. Malum olduğu üzere sahâbe adil kabul edildiğinden, sahâbe tabakasından sonraki tabakalar cerh ve ta‘dîl kapsamında incelemeye tabi tutulacaktır.

1. **Abdurrezzâk'ın (ö. 211/827) *el-Musannef*'inde,** Abdurrezzâk (‘an) > Muhammed b. Râşid (semi‘a) > **Mekhûl'den** gelen rivâyetin senedi:

Muhammed b. Râşid el-Huzâî (ö. 161/778): Etbâu't-tâbiîn tabakasının büyüklerindendir. Mekhûl ve Süleymân b. Mûsa başta olmak üzere birçok kimseden rivâyette bulunmuş, kendisinden de Abdurrezzâk, Şu‘be, Alî b. el-Ca‘d ve daha başkaları rivâyet etmiştir.[396] İbn Hacer'in "sadûk yehim"[397] olarak nitelediği Muhammed b. Râşid hakkında Ahmed b. Hanbel, "sika, sika"; İbn Maîn, "sika ve sadûk"; Ya‘ kûb b. Şeybe, "sadûk"; Ebû Hâtim, "sadûk ve hasenu'l-hadîs"; Nesâî, "sika" bir keresinde "la be'se bih" bir keresinde de "leyse bil kavî" demiştir. Hakkındaki övgü dolu ifadelerle beraber İbn Hibbân, rivâyetlerinde çokça hataların olduğunu, bu nedenle terk edilmeyi hak ettiğini söylemiş,[398] kader görüşüyle anıldığı ve haricîlerin görüşüne sahip olduğu söylenmiş,[399] Şu‘be'nin onun için hem "sadûk" dediği hem de onu "Şiî, Kaderî " ya da "Mu‘tezilî, Rafızî" olarak nitelediği,[400] aynı şekilde Ebû Hâtim'in de onun için "Râfızî" dediği nakledilmiştir.[401] İbn Hacer'e göre h. 160 senesinden sonra vefat etmiştir.[402]

Muhammed b. Râşid hakkında cerh ve ta‘dîl imâmlarının kullandıkları ifadeler onu hem güvenilir hem de "Şiî, Kaderî, Mu‘tezilî ve Râfızî" olarak tanıtmaktadır. Oysa incelemekte olduğumuz söz konusu rivâyetin metni, râvîye

[396] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 7, s. 343.
[397] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 478.
[398] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** c. 5, s. 575-576.
[399] ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 2, s. 170.
[400] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 7, s. 344.
[401] ez-Zehebî, **el-Muğnî fi'd-Du'afâ,** c. 2, s. 578.
[402] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 478.

nisbet edilen fırkaların hiçbirinin temel prensipleriyle[403] örtüşmemektedir. Yani râvî, mezhebini rivâyetine yansıtmamış, mezhebinin davetçisi olmamıştır.

Mekhûl b. Ebî Müslim Şehrâb b. Şâzel (ö. 112/730): Tabîûn tabakasının küçüklerindendir. Künyesi Ebû Abdillâh olup kendisine Ebû Eyyûb da denilmiştir. Enes b. Mâlik, Ümmü Derdâ ve daha pek çok kimseden rivâyet etmiş, ondan da Muhammed b. Râşid el-Mekhûlî, İkrime b. Ammâr ve daha birçokları rivâyette bulunmuştur. Zehebî onu "fâkîh" olarak kabul etmiş, fakat Peygamberimiz'den (s.a.v.) Übey b. Ka'b, Ebû Hüreyre ve Ümmü Eymen gibi ulaşmadığı birçok sahâbeden irsâl yaptığını söyleyerek[404] kendisini "sahibu't-tedlîs" olarak nitelemiştir.[405] İbn Hacer de Mekhûl hakkında "sika, fâkîh" ifadelerini kullanıp çokça irsâl yaptığını belirtmiş,[406] ayrıca müdellis râvîler için kâleme aldığı eserinde onu bu râvîler içerisinde üçüncü tabakada zikrederek bu tabakadaki râvîlerin çokça tedlîs yaptıklarını, ancak semâ'ını açıkladıkları takdirde rivâyetlerinin delil olarak kabul edileceğini söylemiştir.[407] Yine kaynaklarda kader görüşüne sahip olduğu, Kaderî olduğu ancak daha sonra bu görüşünden vazgeçtiği bilgileri de yer almış,[408] el-İclî onu "sika", İbn Hirâş ise "sadûk" olarak görmüştür.[409] İbn Hibbân'ın da *Sikât*'ında yer verdiği Mekhul, h. 112 senesinde Şam'da vefat etmiştir.[410]

Görüldüğü üzere senette yer alan Mekhûl muhaddislerce genel olarak tevsîk edilmiş, çokça irsal yaptığı, Kaderî olduğu söylenmiş fakat bu görüşünden vazgeçtiği de nakledilmiştir. Ancak bu senedde kendisi tabiûn tabakasından olduğu halde sahâbeden hiç kimsenin adını zikretmeden doğrudan Peygamberimiz'den (s.a.v.) rivâyette bulunmuştur. Bu şekilde tabiûndan birinin sahâbeyi atlayarak rivâyet ettiği hadîslere "mursel hadîs" denilmiştir. Mursel hadîslerin delil olarak kullanılıp kullanılamayacağı hususunda çeşitli görüşler ileri sürülmüşse de hadisçilerin çoğu

[403] Şiîlik için bkz. Mustafa Öz, **Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepler Tarihi**, s. 113; Kaderiyye için Bkz. İlyas Üzüm, "Kaderiyye", **DİA,** Ankara, 2001, c. 24, s. 64; Mu'tezile için bkz. Mustafa Öz, **Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepler Tarihi**, s. 350; Rafızîler için bkz. Mustafa Öz, "Rafızîler" **DİA**, Ankara, 2007, c. 34, s. 396.
[404] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 5, s. 155-157.
[405] ez-Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl,** c. 4, s. 177.
[406] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 545.
[407] İbn Hacer, **Ta'rîf,** s. 13.
[408] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 5, s. 159; ez-Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl,** c. 4, s. 178.
[409] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 5, s. 159.
[410] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 5, s. 446-447.

Mursel hadîsi zayıf kabul ettiğinden[411] hadisin bu senedinin zayıf olduğunu ifade edebiliriz.

2. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'inde,

a) Velîd b. Muslim (ahberanâ) > Saîd b. Abdilazîz (‘an) > Mekhûl (‘an) > **Ümmü Eymen**'den gelen rivâyetin senedi:

Velîd b. Müslim ed-Dımaşkî (ö. 195/810):[412]

Saîd b. Abdülazîz et-Tenûhî (ö. 167/783): Künyesi Ebû Muhammed olup, kendisine Ebû Abdülazîz de denilmiştir. H. 90 yılında doğmuş, 167 yılında vefat etmiştir. Mekhûl, Zührî ve Ebû'z-Zubeyr el-Mekkî gibi birçoklarından rivâyette bulunmuş, kendisinden de el-Velîd b. Müslim, es-Sevrî, Veki‘ ve daha başkaları rivâyet etmiştir.[413] Cerh ve ta‘dîl imâmlarınca hakkında “fâkîh, sebt,[414] sika, imâm,[415] kudve, müftî dımeşk[416] ve sika inşaallâh”[417] gibi ta‘dîl ifadeleri kullanılmış, İbn Hibbân onu sikâttan saymıştır.[418] Ayrıca ömrünün sonlarına doğru ihtilata uğradığı da nakledilmiştir.[419]

Görüldüğü üzere senette yer alan Velîd b. Müslim ve Saîd b. Abdülazîz hakkındaki bilgilerde senedîn sıhhatini zedeleyecek bir problem bulunmamaktadır. Fakat senetteki bir diğer râvî olan Mekhûl hakkında bir önceki senette özet olarak “sahâbeden Ümmü Eymen de dâhil olmak üzere birçok kimseden irsal yaptığı, çokça tedlîs yaptığı ve ancak semâ‘ını açıklarsa hadîsinin delil olabileceği” gibi bilgiler yer

---

411 Koçyiğit, **Hadîs Usulü**, s. 68-69; Bağcı, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi,** s. 312.

412 Birinci hadîsimizin İbn Mâce'de geçen b) senedinde yer almış, değerlendirme bilgileri verilmiştir. (Bkz. s. 37-38) Hakkında genel olarak ta'dil ifadeleri kullanılmış, fakat çokça tedlîs yaptığı da nakledilmiştir. Ancak İbn Hacer, müdellis râvîler arasında kendisine dördüncü mertebede yer vermiş ve bu mertebedekilerin semâ yoluyla rivâyet ettiklerini açıklamaları durumunda rivâyetlerinin kabul edileceğini, aksi durumda ittifakla bu kimselerin rivâyetlerinin kabul edilmeyeceğini haber vermiştir. Söz konusu hadîsimizin senedinde de Velid b. Müslim Saîd b. Abdilazîz'den rivâyet etmiş ve semâ'ına delalet eden (ahberanâ) lafzını kullanmıştır. Dolayısıyla bu senedimizde en azından Velid b. Müslim'den kaynaklı bir müdelles olma durumu görünmemektedir.

413 ez-Zehebî, **Siyeru A‘lâmi'n-Nubelâ,** c. 8, s. 32-38.

414 İbn Hacer, **Lisânu'l-Mîzân,** c. 7, s. 230.

415 İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 238; el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 10, s. 542-544.

416 ez-Zehebî, **Siyeru A‘lâmi'n-Nubelâ,** c. 8, s. 32.

417 İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** c. 2, s. 668.

418 İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 6, s. 369.

419 İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 238.

almış idi. İncelemekte olduğumuz rivâyete bakıldığında Mekhûl'un hadîsi kendisine ulaşmadığı Ümmü Eymen'den semâ'ına delâlet etmeyen "'an" sıgasıyla rivâyet ettiği görülmektedir. Bu durum, hadîsin Mekhûl'den kaynaklı müdelles olma ihtimalini güçlendirmekte, ve hadisin bu senedi itibarıyla zayıf olduğunu göstermektedir.

b) Ebû'l-Yemân (ahberanâ) > İsmaîl b. Ayyâş ('an) > Safvân b. Amr ('an) > Abdurrahmân b. Cübeyr b. Nufeyr el-Hadramî ('an) > **Mu'az'**dan gelen rivâyetin senedi:

Ebü'l-Yemân el-Hakem b. Nâfi' el-Behrânî (ö. 222/837): Ebü'l-Yemân künyesi olup asıl ismi el-Hakem b. Nâfi' el-Behrânîdir. İsmâîl b. Ayyâş, Safvân b. Amr ve daha pek çok kimseden rivâyet etmiş, ondan da Ahmed b. Hanbel ve İbn Maîn gibi birçokları rivâyette bulunmuştur.[420] Cerh ve ta'dîl âlimlerinin onun hakkında kullandıkları bazı ifadeleri şöyle sıralayabiliriz: İbn Hacer, ثقة ثبت;[421] Zehebî,الحافظ الإمام, الحجة ;[422] Ebû Hâtim, ثقة, نبيل, صدوق; el-İclî, لا بأس به; ve el-Mavsılî ثقة.[423] İbn Hibbân'ın da sikâttan zikrettiği[424] Ebü'l-Yemân, h. 222 tarihinde vefat etmiştir.[425]

İsmâîl b. Ayyâş b. Süleym el-Hımsî (ö. 181/797): Künyesi Ebû Utbedir. H. 108 yılında doğmuş,[426] 181 yılında vefat etmiştir.[427] Safvân b. Amr, Abdurrahmân b. Cübeyr b. Nüfeyr ve daha birçok kimseden hadîs işitmiş, kendisinden de Ebü'l-Yemân, Velîd b. Müslim ve Yahyâ b. Maîn gibi pek çokları rivâyette bulunmuştur. Hakkında Zehebî, "hâfız ve imâm";[428] Yahyâ b. Maîn, "sika";[429] Nesâî, "daif'ul-hadîs";[430] Ebî Hâtim ise "leyyin yukteb hadîsuhu" demiştir.[431] Buhârî onun kendi memleketindeki kimselerden yaptığı rivâyetlerinin sahîh olduğunu başkalarından

[420] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 10, s. 320.
[421] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 176.
[422] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 10, s. 319.
[423] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 7, s. 153.
[424] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 8, s. 194.
[425] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 176.
[426] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 8, s. 313.
[427] ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 1, s. 249.
[428] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 8, s. 312-314.
[429] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Bağdâdî, **Yahyâ b. Mâin ve Kitâbuhu't-Târih** (Rivâyetü"d-Dûrî), I-IV, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Merkezu'l-Bahsi'l-İlmi ve İhyau't-Turasi'l-İslâmî, Mekke, 1399/1979, c. 4, s. 412.
[430] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 8, s. 322.
[431] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 3, s. 178.

olan rivâyetlerinin ise tartışmaya açık olduğunu /فيه نظر belirtmiştir.[432] İbn Hacer de kendi memleketindeki kimselerden yaptığı rivâyetlerinde "sadûk" olduğunu, bunun dışındaki rivâyetleri ise karıştırdığını nakletmiştir.[433] Yahyâ b. Maîn, Buhârî ve İbn Hacer'le aynı kanaate sahip olacak ki "Şamlılardan, Safvan ve Cerîr'den hadîs rivâyet etmişse, hadîsleri sahîhtir. Iraklılardan ve Medînelilerden rivâyet ettiği hadîslerinde ise hangi karışıklığı istersen bulabilirsin"[434] demiştir. Ayrıca İbn Hibbân hadîsinde çokça hataların olduğunu bu nedenle hadîsinin delil olma kapsamından çıktığını söylerken,[435] İbn Hacer de onun Şam'lılardan rivâyet ettiklerinin makbul olduğunu belirterek, İbn Maîn ve İbn Hibbân gibi muhaddislerin onun tedlîs yaptığına işaret ettiklerini nakletmiştir.[436]

Görüldüğü kadarıyla İsmâîl b. Ayyâş'ın kendi memleketindeki kimselerden yaptığı rivâyetlerinde sıkıntı görülmemiş, fakat memleketi dışında özellikle Irak ve Medîne gibi yerlerdeki râvîlerden rivâyet ettiklerine ise ihtiyatla yaklaşılmıştır. Bu durumu göz önünde bulundurarak incelemekte olduğumuz rivâyete baktığımızda İsmail b. Ayyaş'ın kendisi Şamlı olan Safvân b. Amr'dan hadîsi rivâyet ettiğini görmekteyiz. Bu da muhaddislerin problem olarak gördükleri durumun en azından ele aldığımız senette bulunmadığını göstermektedir.

Safvân b. Amr es-Seksekî (ö. 155/772): Künyesi Ebû Amr olan Safvân, tabiûn tabakasının küçüklerindendir. Abdurrahmân b. Cübeyr b. Nüfeyr başta olmak üzere pek çok kişiden rivâyette bulunmuş, kendisinden de İsmâîl b. Ayyâş ve daha başkaları rivâyet etmiştir. Hakkında birçok ta'dîl ifadesi kullanılmıştır. Onlardan bazıları şöyledir: Zehebî, الإمام, المحدث, الحافظ; Ahmed b. Hanbel, ليس به بأس; Fellas, ثبت في الحديث; Dârekutnî, يعتبر به; [437] el-İclî, Duheym, Ebû Hâtim ve Nesâî ثقة; Ebû Hâtim ayrıca لا بأس به; İbn Sa'd, كان ثقة مامونا; [438] İbn Hacer, ثقة.[439] İbn Hibbân'ın da *Sikât*'ında yer verdiği Safvan h. 155'te vefat etmiştir.[440]

---

[432] ez-Zehebî **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, c. 8, s. 319.
[433] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 109.
[434] İbn Hibbân, **Kitâbu'l-Mecrûhîn,** c. 1, s. 124.
[435] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, c. 8, s. 322.
[436] İbn Hacer, **Ta'rîf,** s. 37.
[437] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 6, s. 380-382.
[438] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** c. 3, s. 248.
[439] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 277.
[440] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 6, s. 469.

Abdurrahmân b. Cübeyr b. Nüfeyr el-Hadramî (ö. 118/736): Künyesi Ebû Humeyd olup kendisine Ebû Humeyr de denilmiştir. H. 118 yılında vefat etmiştir. Babası Cübeyr b. Nüfeyr ve Enes b. Mâlik gibi birçok kimseden rivâyet etmiş, ondan da Safvân b. Amr, İsmâîl b. Ayyâş ve daha pek çokları rivâyette bulunmuştur.[441] İbn Hibbân kendisini sikâtttan saymış,[442] İbn Hacer, Zehebî, Ebû Zür'a, Nesâî ve İbn Sa'd onu "sika",[443] Ebû Hâtim ise "sâlihu'l-hadîs"[444] olarak ta'dîl etmiştir.

Görüldüğü gibi senette yer alan tüm râvîler muhaddislerce tevsîk edilmiş, haklarında herhangi bir cerh ifadesine rastlanılmamıştır. Ancak Abdurrahmân b. Cübeyr b. Nüfeyr'in hadîsi kendisinden rivâyet ettiği Mu'az b. Cebel, râvînin hocaları arasında görünmemektedir. Ayrıca Mu'az b. Cebel'in vefat tarihi h. 17 iken Abdurrahmân b. Cübeyrin ise h. 118'dir. Yani arada 111 yıl gibi tolerans sınırlarının ötesinde bir süre bulunmaktadır. Bu durum râvînin Mu'az b. Cebelle karşılaşması bir yana muasarat olma durumuna da şüpheyle yaklaşmayı gerektirmektedir. Bununla beraber râvînin "'an" sigasıyla hadîsi rivâyet etmesi de bu şüpheyi pekiştirmektedir. Bütün bunlar senedde bir ittisal probleminin varlığını teyid etmekte ve hadîsin bu senedinin zayıf olduğunu göstermektedir.

3. İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *Sünen*'inde,

a) Hüseyn b. Hasan el-Mervezî (haddesenâ) > İbn Ebû Adî > Râşid Ebû Muhammed el-Himmânî ('an) > Şehr b. Havşeb ('an) > Ümmü Derdâ ('an) > **Ebû Derdâ**'dan gelen rivâyetin senedi:

Hüseyn b. Hasan el-Mervezî (ö. 246/860): Künyesi Ebû Abdullâh'tır. Mekke'de ikamet etmiştir. Muhammed b. Ebî Adî, Abdullâh b. Mübârek, Sufyân b. 'Uyeyne ve daha pek çok kimseden hadîs nakletmiş, kendisinden de İbn Mâce ve et-Tirmizî gibi birçokları rivâyette bulunmuştur.[445] İbn Hacer ve Ebû Hâtim kendisini

[441] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 17, s. 27-28.
[442] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 5, s. 79.
[443] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 338**;** ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 1, s. 624; el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 17, s. 27-28.
[444] İbn Ebî Hâtim, **Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl,** c. 5, s. 221.
[445] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 6, s. 362.

"sadûk"[446] olarak kabul etmiş, Zehebî ise "sika, âlim[447] imâm, hâfız ve sâdık"[448] terimleriyle nitelemiştir. H. 246 senesinde vefat etmiştir.[449]

Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Adî (ö. 194/810): Etbâu't-tâbiîn tabakasının küçüklerinden olup künyesi Ebû Amr'dır. Muhammed b. Hârun'un hilafeti zamanında h. 194 tarihinde Basra'da vefat etmiştir. Râşid Ebû Muhammed el-Himmânî ve Şu'be b. el-Haccâc başta olmak üzere birçoklarından rivâyet etmiş, ondan da Hüseyn b. Hasan el-Mervezî, Kuteybe b. Saîd, Yahyâ b. Maîn ve daha başkaları rivâyette bulunmuştur.[450] Zehebî'nin "sika[451] ve hâfız,[452] İbn Hacer, İclî, Ebû Hâtim, Nesâî ve Muhammed b. Sa'd'ın ise "sika"[453] olarak ta'dîl ettikleri İbn Ebî Adî'yi, İbn Hibbân da sikâttan zikretmiştir.[454]

Râşid b. Necîh el-Himmânî (ö. ?): Künyesi Ebû Muhammed olan Râşid b. Necîh Basralıdır. Şehr b. Havşeb, Enes b. Mâlik ve daha pek çok kimseden rivâyette bulunmuş kendisinden de Muhammed b. Ebî Adî ve Abdülvehhâb b. Atâ el-Haffâf gibi birçokları rivâyet etmiştir. Ebû Hâtim onu صالح الحديث olarak nitelerken[455] İbn Hacer onun hakkında "sadûktur, bazen hata eder / صدوق ربما أخطأ demiştir.[456] İbn Hibbân da *es-Sikât'*ında ondan bahsetmiştir.[457]

Tüm araştırmalarımıza rağmen râvîmizin vefat tarihiyle ilgili bir bilgiye ulaşamadık.

Şehr b. Havşeb el-Eş'arî (ö. 112/730): Künyesi Ebû Sa'îd olmakla beraber kendisine Ebû Abdillâh, Ebû Abdurrahmân ve Ebû'l-Ca'd da denilmiştir. Ümmü'd-Derdâ, Ümmü Seleme ve Ebû Hureyre başta olmak üzere birçok kimseden rivâyet etmiş, ondan da Râşid Ebû Muhammed el-Himmânî, Ebân b. Sâlih ve daha başkaları

[446] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 166; İbn Ebî Hâtim, **Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl,** c. 3, s. 49.
[447] ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 1, s. 332.
[448] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 12, s. 190.
[449] ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 1, s. 332.
[450] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 24, s. 322-323.
[451] ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 2, s. 154.
[452] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 9, s. 220.
[453] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 465; el-İclî, **Ma'rifetü's-Sikât,** c. 2, s. 248; el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, c. 24, s. 323.
[454] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 7, s. 440.
[455] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 9, s. 16-17.
[456] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 204.
[457] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 4, s. 234.

rivâyette bulunmuştur.[458] İbn Hacer'in "sadûk, kesîru'l-irsâl ve'l-evhâm"[459] olarak nitelediği Şehr b. Havşeb hakkında muhaddislerce kullanılan ifadelerin bazıları şöyle olmuştur: Mûsa b. Hârun, "daîf"; Nesâî, "leyse bi'l-kavî"; Yahyâ b. Maîn, "sika ve sebt"; Ya'kûb b. Şeybe, "sika"; Ebû Zür'a, "la be'se bihi"; Ebû Hâtim "la yuhteccu bihi"; Ahmet b. Hanbel, "leyse bihi be's";[460]İclî, "sika";[461] İbn Adî, "la yuhteccu bihi, la yutedeyyenu bihadîsihi."[462] Ayrıca et-Tirmizî de Buhârî'nin Şehr için "hasenu'l-hadîs" ifadesini kullanıp onun durumunu kuvvetlendirdiğini belirtmiştir.[463] Şehr b. Havşeb, İbn Hacer'e göre hicri 112 senesinde vefat etmiştir.[464]

Ümmü'd-Derdâ (ö. 81/701 [?]): Sahâbeden Ebû Derdâ'nın zevcesidir. Asıl ismi Hüceyme olup, kendisine Hüceyme bint Huyey de denilmiştir. Kocası Ebû Derdâ başta olmak üzere mü'minlerin annesi Âişe, Ebû Hureyre ve Selmân-ı Fârisî gibi sahâbilerden hadîs nakletmiş, kendisinden de Şehr b. Havşeb, Mekhûl eş-Şamî, Zeyd b. Eslem ve daha başkaları rivâyette bulunmuştur.[465] Tabiûn neslinden kadınların efendisi olarak gösterilen üç kadından biri olan[466] Ümmü'd-Derdâ hakkında Zehebî "âlime ve fâkîhe",[467] İbn Hacer ise "sika ve fâkîhe"[468] ifadelerini kullanmıştır. İbn Hibban'ın da sıkâttan saydığı[469] Ümmü'd-Derdâ h. 81 yılında vefat etmiştir.[470]

Söz konusu hadîsin İsnâdînı oluşturan râvîler hakkında hadîs imâmlarının yaptıkları değerlendirmelere bakıldığında râvîlerin cerhlerini gerektirecek bir kusurun bulunmadığı görülmektedir. Dolayısıyla hadîse bu İsnâdıyla sahîhtir denilebilir.

---

[458] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 12, s. 578-580.
[459] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 269.
[460] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** c. 3, s. 192-193.
[461] el-İclî, **Ma'rifetü's-Sikât,** c. 1, s. 461.
[462] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 4, s. 374.
[463] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** c. 3, s. 192.
[464] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 269.
[465] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** c. 35, s. 352.
[466] Ahmed Muhammed Şâkir, **el-Bâ'isu'l-Hasîs Şerhu İhtisâri Ulûmi'l-Hadîs**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, t.y., s. 189.
[467] ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** c. 4, s. 277.
[468] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 756.
[469] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 5, s. 517.
[470] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 756.

b) İbrâhîm b. Saîd el-Cevherî (haddesenâ) > Abdulvehhâb b. Atâ (haddesenâ) > Râşid Ebû Muhammed el-Himmânî (‘an) > Şehr b. Havşeb (‘an) > Ümmü Derdâ (‘an) > **Ebû Derdâ**’dan gelen rivâyetin senedi:

İbrâhîm b. Saîd el-Cevherî (ö. 247/861): Künyesi Ebû İshâk olan İbrâhîm b. Saîd Bağdatlı olup, aslen Taberîstanlıdır. Abdülvehhâb b. Atâ el-Haffâf, Sufyân b. ‘Uyeyne, Zeyd b. el-Hubâb ve daha pek çok kimseden rivâyet etmiş, ondan da İbn Mâce, Buhârî ve Ebû Hâtim er-Râzî gibi birçokları rivâyette bulunmuştur.[471] Zehebî kendisini “imâm, hâfız ve mücevvid” olarak nitelemiştir. Hatîb onun “sika, sebt, müksir” olduğunu ve *el-Müsned* adînda bir eser tasnif ettiğini söylerken,[472] İbn Hacer de “sika, hâfız ve hüccet olmadığı konuşulmuştur” demiştir.[473] Ayrıca Ebû Hâtim onun “sıdk” ile anıldığını, Nesâî ise “sika” olduğunu takdim etmiştir.[474] İbn Hibbân’ında *Sikât*’ında yer verdiği[475] el-Cevherî h. 247 tarihinde vefat etmiş, ancak vefat tarihi için 244, 249, 253 ve 256 tarihleri de zikredilmiştir.[476]

Abdülvehhâb b. Atâ el-Haffâf el-İclî (ö. 204/819-20): Etbâu’t-tâbiînin küçüklerindendir. Künyesi Ebû Nasr olup Basralıdır. Ancak Bağdat’ta ikamet etmiştir. Şu‘be b. el-Haccâc ve Mâlik b. Enes gibi birçok kimseden rivâyette bulunmuş, kendisinden de İbrâhîm b. Saîd el-Cevherî, Ahmed b. Hanbel ve daha başkaları rivâyet etmiştir. Hakkında Nesâî, ليس بالقوي; Yahyâ b. Maîn, ثقة, ليس به بأس, يكتب حديثه;[477] Zehebî, الإمام, الصدوق, العابد, المحدث;[478] İbn Hacer, صدوق;[479] İbn Sa‘d, كان كثير الحديث Dârakutnî, ثقة; Buhârî, ليس بالقوي; Ebû Hâtim, يكتب حديثه محله الصدق ve Ahmed b. Hanbel, مضطرب, ضعيف الحديث demiştir. Ayrıca Zehebî, hadîsinin hasen derecesinde olduğunu söylerken /حديثه في درجة الحسن[480] İbn Hacer de müdellis râvîlere ayırdığı eserinde Buhârî’nin onun hakkında şöyle dediğini nakletmiştir: “Sevr el-Hımsî’den ve başkalarından münker rivayetlerde tedlîs yapmıştır.” Ancak İbn Hacer

[471] el-Mizzî, **Tehzîbu’l-Kemâl,** c. 2, s. 95-96.
[472] ez-Zehebî, **Siyeru A‘lâmi’n-Nubelâ,** c. 12, s. 149-150.
[473] İbn Hacer, **Takrîbu’t-Tehzîb,** s. 89.
[474] el-Mizzî, **Tehzîbu’l-Kemâl,** c. 2, s. 97.
[475] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 8, s. 83.
[476] İsmail Lütfi Çakan, “Cevheri, İbrâhîm b. Said”, **DİA**, Ankara, 1993, c. 7, s. 458-459.
[477] el-Mizzî, **Tehzîbu’l-Kemâl,** c. 18, s. 509-513.
[478] ez-Zehebî, **Siyeru A‘lâmi’n-Nubelâ,** c. 9, s. 451.
[479] İbn Hacer, **Takrîbu’t-Tehzîb,** s. 368.
[480] ez-Zehebî, **Siyeru A‘lâmi’n-Nubelâ,** c. 9, s. 452-454.

söz konusu eserinde onu üçüncü mertebedeki müdellislerden saymış[481] ve bu mertebedeki kimselerin semâ'ını açıkladıkları takdirde hadîslerinin delil olarak kabul edileceğini bildirmiştir.[482] İbn Hibbân'ın da sikâttan zikrettiği râvî 204 senesinde Bağdat'ta vefat etmiştir.[483]

Daha önce haklarında değerlendirme yapılıp ta'dîl edilen râvîlerin dışında, senedde yer alan İbrâhîm b. Saîd el-Cevherî hakkında da herhangi bir cerh ifadesine rastlanılmamıştır. Senetteki bir diğer râvî olan Abdülvehhâb b. Atâ ise muhaddislerin geneli tarafından tevsîk edilmiş, fakat bununla beraber kaynaklarda tedlîs yaptığı bilgisi de yer almıştır. Ayrıca hadîsi kendisinden rivâyet ettiği Râşid b. Necîh el-Himmânî'nin adı da hadîs aldığı hocaları arasında yer almamıştır. Ancak söz konusu senede bakıldığında Abdülvehhâb b. Atâ'nın rivâyet ederken semâ'ını açıkladığı ve hocasıyla likâına delâlet eden tahdis sigasıyla "حدثنا" hadîsi rivâyet ettiği görülmektedir. Bu da senette oluşması muhtemel bir inkıta' ve tedlîs problemini ortadan kaldırmakta ve hadîsin bu senedi itibariyle sahîh olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir.

1.6.3. Üçüncü Hadîsin İsnâdlarının Değerlendirmesi

Mezkûr üçüncü hadîsimiz Mu'az b. Cebel, Ümmü Eymen ve Ebû Derdâ kanalıyla gelmiştir. Hadîsin ilk tabakası olan sahâbe tabakasında hadîs üç ayrı sahabi tarafından rivâyet edilmiş, daha sonraki tabakalarda da bu sayının üçün altına düşmediği görülmüştür. Dolayısıyla hadîsimiz sened sayısı açısından meşhûr hadîs kapsamına girmektedir.

Çalışmamızın sınırları içine giren üç tane kaynak tespit edilmiş, bu kaynaklarda toplamda beş rivâyete ulaşılmıştır. Bu rivâyetler içerisinde Abdurrezzâk'ın *el-Musannef*'inde yer alan rivâyet mürsel olduğundan zayıf kabul edilmiş, aynı şekilde Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer alan rivâyetlerde muttasıl olmadığından zayıf görülmüştür. Geriye kalan İbn Mâce'nin *Sünen*'indeki rivâyetlerde ise ittisal açısından bir probleme rastlanmamış, bu rivâyetler muttasıl

[481] İbn Hacer, **Ta'rîf,** s. 41.
[482] İbn Hacer, **Ta'rîf,** s. 13.
[483] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 7, s. 133.

kabul edilmiştir. Ayrıca rivâyetlerin hepsi açık bir şekilde Hz. Peygamber'e (s.a.v.) isnâd edildiğinden, rivâyetlerin tamamı sarahaten merfû kabul edilmiştir.

Bu beş rivâyetin ikisi senedlerinde herhangi bir sıhhat problemine rastlanılmadığından sahîh olarak kabul edilmiştir. Geriye kalan üç rivâyette ise ittisal yönünden problem tespit edildiğinden bu rivâyetlerin zayıf olarak kabul edilmesi sonucuna varılmıştır.

1.7. DÖRDÜNCÜ HADÎS

Namazı terk etmenin hükmü ile ilgili hadîslerimizden dördüncüsü sadece Abdullâh b. 'Amr b. el-'As (ö. 65/684-85) kanalıyla gelmiştir.

1.7.1. Hadîsin Kaynakları

Mezkûr hadîsimiz, hadîsleri değerlendireceğimiz kaynaklar arasında Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'inde ve Dârimî'nin (ö. 255/869) *Sünen*'inde geçmektedir. Hadîsimizin geçtiği bu kaynaklardaki rivâyet tariklerini ele alma şeklimiz, bir önceki hadîsimizde olduğu gibi müelliflerin vefat yıllarını esas almak şeklindedir.

1.7.2. Hadîsin Rivâyet Tarikleri ve Metinleri

1. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'inde,

حَدَّثَنَا أَبُو عَبْدِ الرَّحْمَنِ حَدَّثَنَا سَعِيدٌ حَدَّثَنِي كَعْبُ بْنُ عَلْقَمَةَ عَنْ عِيسَى بْنِ هِلَالٍ الصَّدَفِيِّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ ذَكَرَ الصَّلَاةَ يَوْمًا فَقَالَ مَنْ حَافَظَ عَلَيْهَا كَانَتْ لَهُ نُورًا وَبُرْهَانًا وَنَجَاةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَمَنْ لَمْ يُحَافِظْ عَلَيْهَا لَمْ يَكُنْ لَهُ نُورٌ وَلَا بُرْهَانٌ وَلَا نَجَاةٌ وَكَانَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَعَ قَارُونَ وَفِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَأُبَيِّ بْنِ خَلَفٍ

Ebû Abdirrahmân > Saîd > Ka'b b. Alkame > Îsâ b. Hilâl es-Sadafi > **Abdullâh b. 'Amr** tariki ile gelen rivâyete göre Nebî (s.a.v.) bir gün namazdan bahsederek şöyle dedi: "*Kim namazı korur/muhafaza ederse o namaz kıyâmet*

gününde o kimse için nûr, delil ve kurtuluş olur. Kim de namazı muhafaza etmezse o namaz onun için nûr, delil ve kurtuluş olmaz. Ve kıyâmet gününde o kimse Karun, Firavun, Haman ve Ubey b. Halef ile beraber olur.[484]

2. Dârimî (ö. 255/869) *Sünen*'inde,

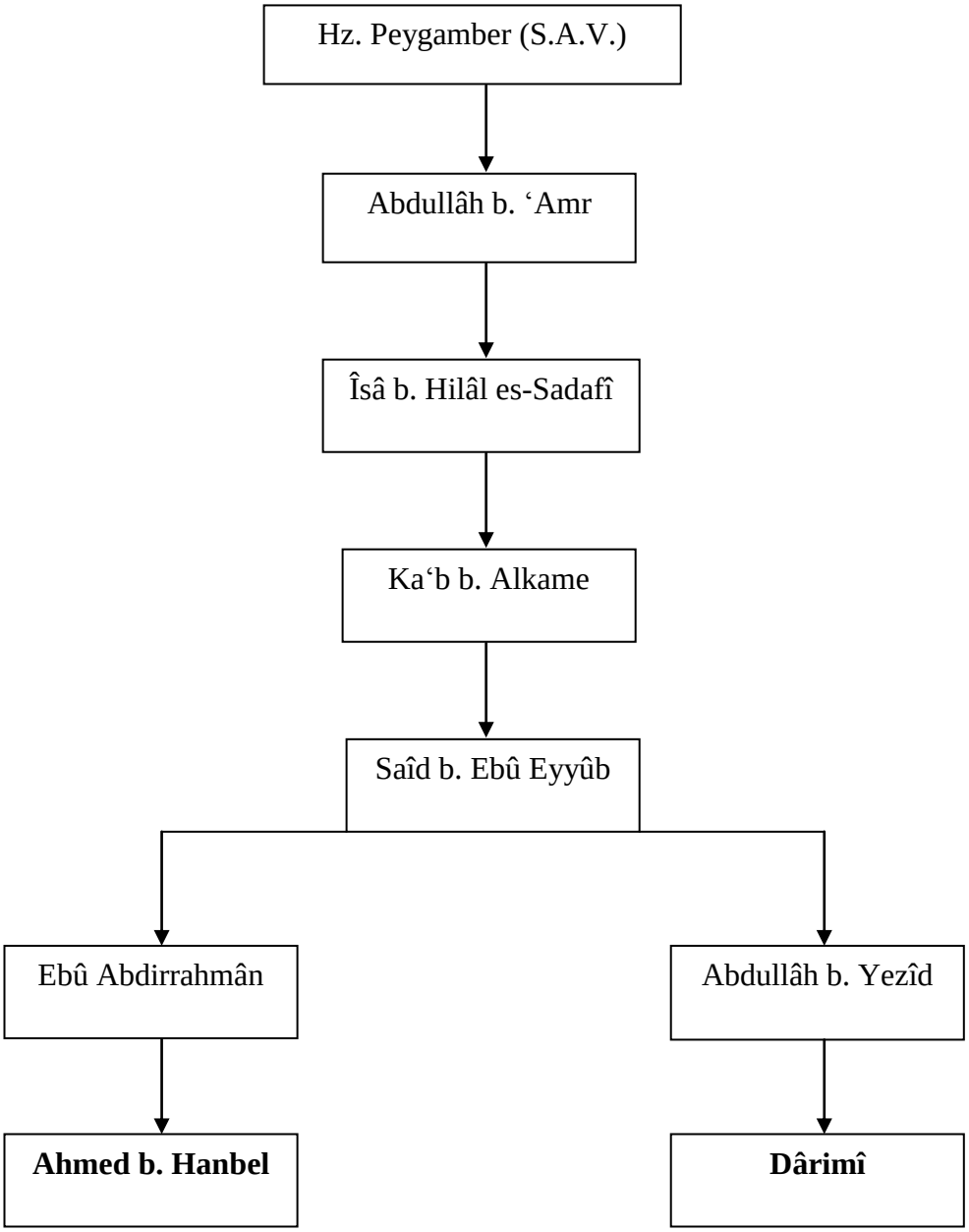
أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يَزِيدَ، حَدَّثَنَا سَعِيدٌ هُوَ ابْنُ أَبِي أَيُّوبَ، قَالَ: حَدَّثَنِي كَعْبُ بْنُ عَلْقَمَةَ، عَنْ عِيسَى بْنِ هِلَالٍ الصَّدَفِيِّ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ ذَكَرَ الصَّلَاةَ يَوْمًا فَقَالَ: «مَنْ حَافَظَ عَلَيْهَا، كَانَتْ لَهُ نُورًا، وَبُرْهَانًا، وَنَجَاةً مِنَ النَّارِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَمَنْ لَمْ يُحَافِظْ عَلَيْهَا، لَمْ تَكُنْ لَهُ نُورًا، وَلَا نَجَاةً، وَلَا بُرْهَانًا، وَكَانَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَعَ قَارُونَ وَفِرْعَوْنَ وَهَامَانَ، وَأُبَيِّ بْنِ خَلَفٍ»

Abdullâh b. Yezîd > Saîd b. Ebû Eyyûb > Ka'b b. Alkame > Îsâ b. Hilâl es-Sadafî > **Abdullâh b. 'Amr** tariki ile gelen rivâyete göre Nebî (s.a.v.) bir gün namazdan bahsederek şöyle dedi: *"Kim namazı korur/muhafaza ederse o namaz kıyâmet gününde o kimse için nûr, delil ve ateşten kurtuluş olur. Kim de namazı muhafaza etmezse o namaz onun için nûr, delil ve kurtuluş olmaz. Ve kıyâmet gününde o kimse Karun, Firavun, Haman ve Ubey b. Halef ile beraber olur."*[485]

[484] Ahmed b. Hanbel, **Müsned,** c. 11, s. 141.
[485] Dârimî, **Süneni'd-Dârimî**, c. 3, s. 1789.

1.8. İSNÂD TENKÎDİ YÖNÜNDEN RİVÂYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

1.8.1. Sened Ağı

1.8.2. Sened Tenkîdi

Namazı muhafaza etmeyen kişinin kıyâmet günü Karun, Firavun, Haman ve Ubey b. Halef ile beraber olacağını ifade eden mezkûr hadîsimiz Ebû Derdâ, Ümmü Eymen ve Mu‘az b. Cebel tarikiyle gelmiştir. Malum olduğu üzere Sahâbe adil kabul edildiğinden sahâbe tabakasından sonraki tabakalar cerh ve ta‘dîl kapsamında incelemeye tabi tutulacaktır.

1. **Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'inde,** Ebû Abdirrahman (haddesenâ) > Saîd (haddesenî) > Ka’b b. Alkame (‘an) > Îsâ b. Hilâl es-Sadafi (‘an) > **Abdullâh b. Amr** senedi:

Ebû Abdurrahmân Abdullâh b. Yezîd el-Kureşî (ö. 213/828): Ebû Abdurrahmân künyesi olup, asıl ismi Abdullâh b. Yezîd el-Kureşîdir. Aslen Basralıdır. Fakat Mekke’de ikamet etmiştir. Saîd b. Ebî Eyyûb, Hammâd b. Zeyd ve Ebû Hanîfe Nu‘mân b. Sâbit gibi birçok kimseden rivâyette bulunmuş, kendisinden de Ahmed b. Hanbel, en-Nesâî, Buhârî ve daha başkaları rivâyet etmiştir. Hakkında “sadûk, sika[486], hâfız[487] ve fâdıl[488] gibi ta‘dîl edici ifadeler kullanılmıştır. İbn Hibbân’ın da sikâttan saydığı [489] râvî h. 213 yılında vefat etmiştir.[490]

Saîd b. Ebî Eyyûb Miklâs el-Huzâî (ö. 161/778): İsmi Miklâs el-Huzâî olup künyesi Ebû Yahyâ’dır. H. 100 yılında doğmuş, 161 yılında vefat etmiştir. Ka‘b b. Alkame, Ca‘fer b. Rebîa ve daha pek çoklarından rivâyet etmiş, ondan da Ebû Abdurrahmân el-Mukrî’, İbnu’l-Mübârek ve İbnu’l Vehb gibi birçokları rivâyette bulunmuştur.[491] İbn Hibbân kendisini sikâttan saymış[492] Hadîs imâmlarınca hakkında birçok ta‘dîl ifadesi kullanılmıştır. Onlardan bazıları şöyledir: Zehebî, الإمام, الحافظ , الثقة;[493] İbn Hacer, ثقة ثبت;[494] Ahmed b. Hanbel, لا بأس به; İbn Maîn ve Nesâî, ثقة;[495] İbn Sa‘d, كان ثقة ثبت.[496]

---

[486] el-Mizzî, **Tehzîbu’l-Kemâl,** c. 16, s. 320-323.
[487] ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 1, s. 609.
[488] İbn Hacer, **Takrîbu’t-Tehzîb,** s. 330.
[489] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 8, s. 342.
[490] ez-Zehebî, , **el-Kâşif,** c. 1, s. 609.
[491] İbn Hacer, **Tehzîbu’t-Tehzîb,** c. 2, s. 621.
[492] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 6, s. 362-363.
[493] ez-Zehebî, **Siyeru A‘lâmi’n-Nubelâ,** c. 7, s. 22.

Kâ'b b. Alkame b. Kâ'b et-Tenûhî (ö. 127/745): Mısırlı olan Kâ'b b. Alkame'nin künyesi Ebû Abdirrahmân'dır. Hicri 127 yılında vefat etmiştir. Îsâ b. Hilâl es-Sadafî ve Saîd b. el-Müseyyib gibi birçok kimseden rivâyette bulunmuş, kendisinden de Saîd b. Ebî Eyyûb, Abdullâh b. Lehîa ve daha başkaları rivâyet etmiştir.[497] İbn Hacer kendisini "sadûk"[498] olarak değerlendirmiş, İbn Hibbân da onu sikâttan saymıştır.[499]

Îsâ b. Hilâl es-Sadafî (ö. ?): Îsâ b. Hilâl es-Sadafî Mısırlıdır. Abdullâh b. 'Amr b. el-'As'tan rivâyette bulunmuş, kendisinden de Kâ'b b. Alkame, Ayyâş b. Abbâs, Yezîd b. Ebî Hebîb ve daha birçokları rivâyet etmiştir.[500] İbn Hacer onu "sadûk"[501] olarak kabul etmiş, Zehebî tevsîk etmiş,[502] İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında ona yer vermiştir.[503]

Yaptığımız tüm araştırmalara rağmen Îsâ b. Hilâl için herhangi bir ölüm tarihine rastlayamadık.

Hadîsin isnâdînı teşkil eden râvîler hakkında yapılan değerlendirmeler, cerhlerini gerektirecek bir kusurun bulunmadığını göstermektedir. Dolayısıyla hadîs bu İsnâdıyla sahîh olarak değerlendirilebilir.

2. **Dârimî (ö. 255/869) *Sünen*'inde,** Abdullâh b. Yezîd (haddesenâ) > Saîd b. Ebû Eyyûb (haddesenî) > Kâ'b b. Alkame ('an) > Îsâ b. Hilâl es-Sadafî ('an) > **Abdullâh b. 'Amr** senedi:

Dârimî'nin senedînde yer alan tüm râvîler hakkında bir önceki senette güvenilir olduklarına dair bilgilere yer verilmiş ve cerhlerini gerektirecek bir duruma rastlanmamıştı. Dolayısıyla hadîs bir önceki senette olduğu gibi bu senet itibariyle de sahîh olarak kabul edilebilir.

---

[494] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 233.
[495] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** c. 2, s. 621.
[496] İbn Sa' d, **Tabakâtu'l-Kubrâ,** c. 7, s. 357.
[497] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, c. 24, s. 182-184.
[498] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 461.
[499] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 7, s. 355.
[500] el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, c. 23, s. 53-54.
[501] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 441.
[502] ez-Zehebî, **el-Kâşif,** c. 2, s. 113.
[503] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 5, s. 213.

1.8.3. Dördüncü Hadîsin İsnâdlarının Değerlendirmesi

Mezkûr dördüncü hadîsimiz sadece Abdullâh b. ‘Amr el-‘As kanalıyla gelmiştir. Hadîs sahâbe tabakasında tek kişi tarafından rivâyet edilmiş, daha sonraki tabakalarda da bu sayının artmadığı görülmüştür. Dolayısıyla hadîsimiz sened sayısı açısından garîb-i mutlak hadîs kapsamına girmektedir.

Çalışmamızın sınırları içine giren iki kaynak tespit edilmiş, bu kaynaklarda toplamda iki rivâyete ulaşılmıştır. Bu rivâyetlerin ikisinde de ittisal açısından bir problemin bulunmadığı tespit edilmiş, ayrıca rivâyetlerin münteha açısından sarahaten merfû rivâyetler olduğu görülmüştür.

Bu iki rivâyet, senedlerinde herhangi bir sıhhat problemine rastlanılmaması sebebiyle sahîh olarak kabul edilmiştir.

1.9. HADÎSLERİN İSNÂDLARININ GENEL DEĞERLENDİRMESİ

Sened tenkidini yaptığımız hadîslerin genel bir isnâd değerlendirmesini yapacak olursak, “Câbir b. Abdillâh” ve “Enes b. Mâlik” isnâdıyla gelen birinci hadîsteki rivâyetlerin on dördünün sahih, üç rivâyetinin ise zayıf; “Büreyde b. Husayb” kanalıyla gelen ikinci hadisteki rivâyetlerin hepsinin sahîh; “Ebû Derdâ”, ”Ümmü Eymen” ve “Mu‘az b. Cebel” yoluyla gelen üçüncü hadisteki rivâyetlerin ikisinin sahih, üçünün ise zayıf ve “Abdullâh b. ‘Amr b. el-‘As” tarîkıyla gelen dördüncü hadîsin ulaşılan iki rivâyetininin de sahîh olduğunu söyleyebiliriz.

Netice itibariyle, söz konusu hadîslerin çalışmamızın kapsamı içine giren kaynaklarda toplam otuz üç rivâyeti tespit edilmiştir. Bu rivâyetlerin sadece altı tanesi sened açısından zayıf bulunurken, geriye kalan yirmi yedi rivâyetin senedinde herhangi bir soruna rastlanılmamıştır. Dolayısıyla bu rivâyetler sahîh olarak değerlendirilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM
HADİSLERİN MUHTEVA TAHLİLİ

2.1. METİN TENKİDİ YÖNÜNDEN RİVÂYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1.1. Hadîslerin Dil Özellikleri Bağlamında Anlaşılması

Herhangi bir dildeki metinleri anlamada ilk adım, dil kuralları gibi vasıtaların iyi kullanılması olmalıdır. Hadîslerin çoğunun manayla rivâyet edildiği bir gerçek olsa da, manayla rivâyet dilinin Arapça olduğu da başka bir gerçektir. Bu durumda, özellikle hadîsi anlama çabasında olanların Arapça bilgisinden müstağni kalamayacakları ortaya çıkmaktadır.[504]

Bu bağlamda her dilde olduğu gibi Arap dilinde de, anlamayı zorlaştıran, yanlış anlamalara imkân tanıyan bazı özellikler ve dil kaideleri bulunmaktadır. Mesela Arapçada, lafız ve manaları birbirine yakın kelimeler, nadir müştebih lafızlar, birkaç şekilde okunması mümkün kelimeler ve Arap dilinin kendîne has özelliklerinden biri olan zamirlerin merciini belirlemedeki zorluk, bu kabildendir.[505] Ayrıca hadîste geçen bazı kelimelerin çok anlamlı olması,[506] yine bazı kelimelerin hem sözlük hem de terim anlamıyla kullanılması[507] gibi durumlarda hadîslerin doğru anlaşılmasına etki eden önemli faktörlerdendir.

Rivâyetlerin kitaplara kaydedilinceye kadar sözlü bir şekilde ve daha çok manen rivâyet şekliyle aktarılması, râvînin rivâyeti eksik duyması, yanlış anlaması veya tam hatırlaymaması gibi bazı sıkıntıları doğurabilmektedir. Bu nedenle ilk

[504] Selçuk Coşkun, **Hadîse Bütüncül Bakış,** İFAV Yay., İstanbul, 2014, s. 287.
[505] Ayhan Tekineş, **Hadisleri Anlama Problemi,** Işık Yay., İstanbul, 2002, s. 158.
[506] Tekineş, **Hadisleri Anlama Problemi,** s. 168.
[507] Tekineş, **Hadisleri Anlama Problemi**, s. 170.

dönem muhaddisleri, bu tür sıkıntıları ortadan kaldırmak veya en asgari düzeye indirmek için hadîslerin farklı rivâyetlerinin toplanmasına büyük önem vermişlerdir. Söz gelimi Yahya b. Maîn (ö. 233/848): "Şâyet biz bir hadîsi otuz vecihten yazmazsak, onun ne ifade ettiğini anlayamazdık"[508] derken, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) de "Bir hadîsin bütün tariklerini bir araya getirmediğiniz sürece, onu anlayamazsınız. Hadîsin farklı tarikleri, birbirini tefsîr eder, açıklar" demiştir.[509] Biz de bu çalışmamızda araştırma konumuz olan hadîslerin tüm rivâyetlerini bir araya getirerek buradan ortak bir metne ulaşmaya gayret göstereceğiz.

İncelemekte olduğumuz hadîslerin teması; namazı terk etmenin kişiyi kâfir veya müşrik kılacağı şeklindedir. Burada söz konusu hadîslerin, tespit edebildiğimiz rivâyetlerinde, rivâyetlerin yer aldığı ilk kaynaktan itibaren herhangi bir anlam kaymasının veya zamanla bir değişiminin olup olmadığının tespitini yapacağız.

Bunun için daha önce tam metinlerini verdiğimiz rivâyetlerde herhangi bir anlam kaymasının veya bir değişikliğin olup olmadığını tespit amacıyla araştırma konumuz olan hadîsleri sırasıyla ele alarak aralarındaki lafız farklılıklarına temas etmek sûretiyle her hadîs için tek bir ortak metne ulaşmaya çalışacağız.

2.1.2. Hadîslerin Metin İnşası

2.1.2.1. Birinci Hadîsin Metin İnşası

Birinci Grup Rivâyetler

Birinci grup rivâyetler, namazı terk edeni küfürle niteleyen rivâyetler olup bu rivâyetler sadece Câbir b. Abdillâh kanalıyla Abdurrezzâk (ö. 211/827) ile İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *Musannef*'leri, İbn Ca'd'ın (ö. 230/844) *Müsned*'i, İbn Mâce'nin (ö. 273/887), Ebû Dâvud'un (ö. 275/888), et-Tirmizî'nin (ö. 279/892), ve en-Nesâî'nin (ö. 303/915) *Sünen*'lerinde yer almıştır. İbn Ebî Şeybe, Ebû Dâvud, İbn Mâce ile Tirmizî'nin c) rivâyetinde metinler aynı olup şu şekildedir: *"Kişi ile küfür arasında namazı terk etmek vardır."* Nesâî'nin *Sünen*'inde sadece (إِلَّا) *"ancak"* şeklinde bir lafız farklılığı mevcuttur. Tirmizî'nin a) rivâyetinde *"kişi"* yerine

[508] Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. el-Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmî li Ahlaki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi',** I-II, thk. Mahmûd Tahhân, Mektebetu'l-Maârif, Riyâd, 1403/1983, c. 2, s. 212; Krş. Coşkun, **Hadîse Bütüncül Bakış**, s. 120.
[509] el-Bağdâdî, **el-Câmî',** c. 2, s. 212; Krş. Coşkun, **Hadîse Bütüncül Bakış,** s. 120.

"iman" ifadesi yer almıştır: "*Küfür ile imân arasında namazı terk etmek vardır."* Abdurrezzâk'ın *el-Musannef*'inde terk edilen namazın *"farz namaz"* olduğu belirtilerek metin şöyle gelmiştir: *"Sizden birinin küfürle arasında ancak farz bir namazı terk etmesi vardır."* İbn Ca'd'ın *Müsned*'inde ise Câbir b. Abdillâh'a sorulan soruya Câbir'in verdiği şu cevap metni oluşturmaktadır: *"Sonra ona kişi ile küfür arasında ne vardır? diye sorulunca "namazı terk etmek" dedi.*

İkinci Grup Rivâyetler

İkinci grup rivâyetler namazı terk edeni şirkle niteleyen rivâyetlerdir. Bu rivâyetler Câbir b. Abdillâh ve Enes b. Mâlik tariki ile Abdurrezzâk'ın *el-Musannef*'inde ve İbn Mâce'nin *Sünen*'inde yer almıştır. Abdurrezzâk'ın *el-Musannef'inde* iki rivâyet yer almaktadır. İlk rivâyet *"Kişi ile Şirk arasında ancak namazı terk etmek vardır"* şeklinde iken ikinci rivâyet *"Namazı terk etmek şirktir"* şeklindedir. İbn Mâce'de yer alan rivâyet ise şöyledir: "*Kişi ile şirk arasında ancak namazı terk etmek vardır. Kul ne zaman namazı terk ederse muhakkak ki şirke düşmüş olur."*

Üçüncü Grup Rivâyetler

Üçüncü grup rivâyetler namazı terk edeni küfür ve/veya şirkle niteleyen rivâyetlerdir. Bu rivâyetlerde sadece Câbir b. Abdillâh İsnâdıyla Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned'i***,** Müslim'in *Sahîh*'i, Dârimî'nin (ö. 255/869), İbn Mâce'nin ve et-Tirmizî'nin *Sünen*lerinde yer almıştır. Ahmed b. Hanbel'in b) rivâyeti ile Tirmizî'nin b) rivâyetlerinin metni aynı olup şöyledir: *"Kişi ile şirk veya küfür arasında namazı terk etmek vardır."* Dârimî'nin *Sünen*'inde sadece (إِلَّا) *"ancak"* şeklinde bir lafız farklılığı bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in a) rivâyetinde *"şirk"* ve *"küfür"* lafızları yer değiştirmiştir: "*Kul ile küfür veya şirk arasında namazı terk etmek vardır."* Müslim'in *Sahîh*'inde yer alan iki rivâyetten ilkinin başında (إِنَّ) *"Şüphesiz ki"* şeklinde bir lafız farklılığı ile beraber önceki rivâyetlerde yer alan (الشِّرْكِ أَوِ الْكُفْرِ) *"şirk veya küfür"* ifadesi yerine (الشِّرْكِ وَالْكُفْرِ) *"şirk ve küfür"* ifadesi kullanılmıştır, *"Kul ile şirk ve küfür arasında namazı terk etmek vardır."*

Metin İnşası

Üç ayrı rivâyet grubu şeklinde ele aldığımız hadîsin, senedînde herhangi bir problem tespit edilmeyen on dört rivâyeti esas alındığında, muhtemel mana ile rivâyetten kaynaklanan bazı lâfzî farklılıklar dışında zaman içerisinde herhangi bir anlam kaymasına uğramadığı görülmüştür.

Hadîsin yer aldığı en eski kaynaklar olan Abdurrezzâk ve İbn Şeybe'nin *el-Musannef*'lerindeki rivâyetlere bakıldığında Abdurrezzâk'ın sahîh kabul edilen rivâyetinde *"Namazı terk etmek şirktir"* denilirken, İbn Şeybe'de yer alan rivâyette ise *"Kişi ile küfür arasında namazı terk etmek vardır"* denilmiştir. Anlaşılan namazı terk eden hem küfür hem de şirkle nitelenmiştir. Bu durumda oluşturacağımız ortak metinde küfür ve şirk ifadesinin beraberce bulunması gerekmektedir. Bizim üçüncü grup rivâyetler başlığı altında yer verdiğimiz rivâyetlerde şirk ve küfür ifadesi beraberce aynı metinde geçmektedir. Şu halde yeni bir metin oluşturulmasına gerek kalmadan bu grupta yer alan bir metin ortak metin olarak seçilebilir. Bu grupta yer alan rivâyetlerin geçtiği kaynaklardan hem güvenilir olma hem de otorite bakımından en sağlamı Müslim'in *es-Sahîh*'i olduğundan bu eserde geçen şu rivâyet ortak metin olarak kabul edilebilir: "*Kişi ile şirk ve küfür arasında namazı terk etmek vardır."*

2.1.2.2. İkinci Hadîsin Metin İnşası

İkinci hadîs sadece Büreyde b. Husayb kanalıyla İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'i, Ahmed b. Hanbel ile el-Bezzâr'ın (ö. 292/904) *Müsned*'leri, İbn Mâce, et-Tirmizî ve en-Nesâî'nin *Sünen*ler'inde yer almıştır. Hadîsin mezkûr kaynaklarda yedi ayrı rivâyetine ulaşılmış ve bu rivâyetlerin hiç birinde sened açısından bir problem tespit edilememiştir. Ayrıca rivâyetlerdeki çok az lâfzî farklılıklar dışında hadîsin zaman içerisinde herhangi bir anlam kaymasına uğramadığı da görülmüştür.

Hadîsin İbn Ebî Şeybe, İbn Mâce, Tirmizî ve Ahmed b. Hanbel'in a) rivâyetinde yer alan metinleri aynı olup şu şekildedir: *"Bizimle onlar arasındaki ahit, namazdır. Kim onu terk ederse küfre girmiştir."* Nesâî'nin *Sünen*'inde de aynı metin yer almış fakat metnin başında (إنَّ) *"Şüphesiz ki"* şeklinde bir farklılık bulunmuştur. el-Bezzâr ile Ahmed b. Hanbel'in b) rivâyetinde geçen metinlerde ise

önceki rivâyetlerde bulunan (الْعَهْدُ الَّذِي بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمُ الصَّلَاةُ) *"Bizimle onlar arasındaki ahit namazdır"* ifadesi yerine (بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمْ تَرْكُ الصَّلَاةِ) *"Bizimle onlar arasında namazı terk etmek vardır"* şeklinde bir lafız farklılığı mevcut olup hadîsin diğer kısmı aynıdır.

Şu halde hadîsin tespit edilen rivâyetleri ve bu rivâyetlerdeki lafız farklılıkları da dikkate alınarak şöyle bir ortak metne ulaşılabilir: *"Şüphesiz ki bizimle onlar arasındaki ahit, namazdır. Kim namazı terk ederse küfre girmiştir."*

2.1.2.3. Üçüncü Hadîsin Metin İnşası

Üçüncü hadîsimiz Mu'az b. Cebel, Ümmü Eymen ve Ebû Derdâ kanalıyla, Abdurrezzâk'ın *el-Musannef*'i, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i ve İbn Mâce'nin *Sünen*'inde yer almıştır. Hadîsin mezkûr kaynaklarda beş tane rivâyetine ulaşılmış, bu rivâyetlerin üçünün senedînde ittisal açısından problem tespit edilip bu rivâyetler sahîh kabul edilmemiştir. Öte yandan rivâyetlerdeki çok az lâfzî farklılıklar dışında hadîsin zaman içerisinde herhangi bir anlam kaymasına uğramadığı da görülmüştür.

Namazı terk eden kimseden zimmetin kalkacağını ifade eden hadîsimiz Abdurrezzâk'ın *el-Musannef*'inde, *"Kim kasıtlı olarak namazı terk ederse, ondan Allah'ın zimmeti kalkar"* şeklinde, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki a) rivâyetinde ise bazı lâfzî farklılıklar ile *"Kasıtlı olarak namazı terk etme, kim kasıtlı olarak namazı terk ederse, ondan Allah ve Rasûlü'nün zimmeti kalkar"* şeklinde yer almıştır. *el-Müsned*'de ki b) rivâyeti ile İbn Mâce'nin *Sünen*'inde yer alan rivâyette ise uzunca bir hadîsin bir kısmını oluşturmuştur. Her iki metinde de birçok farklılıklar[510] bulunmakla beraber bu metinlerde bizim konumuzla ilgili asgari müşterek şu şekildedir:" *Farz namazı kasten terk etme, kim farz namazı kasıtlı olarak terk ederse o kimseden zimmet kalkar."*

---

[510] **Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki metin:** *"Resûlullah bana on sözü vasiyet ederek dedi ki: öldürülüp yakılacak bile olsan Allah'a hiçbir şeyi ortak koşma, ailenden ve malından çıkmanı emretseler dahi anne babanın hakkını ihlal etme, farz namazı kasten terk etme, kim farz namazı kasıtlı olarak terk ederse o kimseden Allah'ın zimmeti kalkar. İçki içme o bütün kötülüklerin başıdır. Allah'a isyandan uzak dur. Zira isyan, Allah'ın gazabına (öfkesine) yol açar. Bütün insanlar helak olsa da sakın savaştan kaçma! İnsanlar ölseler de sen savaşa devam et. Sahip olduğun imkânlarından ailene harca. Onları terbiye etmek için sopanı onların üzerinden kaldırma ve Allah için onları korkut."*
İbn Mâce'nin *Sünen*'inde yer alan metin: *"Dostum (s.a.v) bana şunları tavsiye etti: Kesilip yakılacak bile olsan Allaha şirk koşma, farz namazı kasten terk etme, kim kasıtlı olarak namazı terk ederse ondan zimmet kalkar. İçki içme, o bütün kötülüklerin anahtarıdır."*

Hadîsin Abdurrezzâk'ın *el-Musannef*'i ile Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer alan rivâyetleri sahîh hadîs olarak kabul edilmemiştir. Bu nedenle ortak metin inşası için bu rivâyetler kullanılmayacaktır. Bu durumda sahîh kabul edilen tek metin İbn Mâce'de bulunan metin olduğundan, yeniden bir metin inşasına gerek kalmadan, söz konusu metin, ortak metin olarak kullanılacaktır. Ancak İbn Mâce'de yer alan metin, namaz dışında başka konuları da ihtiva ettiğinden, bu metinde daha önce asgari müşterek olarak da belirlediğimiz, sadece namazdan bahseden kısım, ortak metin olarak kabul edilecektir. Şu halde söz konusu hadîsin ortak metni şöyle olacaktır: "*Farz namazı kasten terk etme, kim farz namazı kasıtlı olarak terk ederse o kimseden zimmet kalkar."*

2.1.2.4. Dördüncü Hadîsin Metin İnşası

Dördüncü hadîsimiz Abdullâh b. 'Amr b. el-'As kanalıyla, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i ve Dârimî'nin *Sünen*'inde geçmiştir. Hadîsin bu kaynaklarda iki tane rivâyetine ulaşılmış, bu rivâyetlerin ikisi de sahîh kabul edilmiştir. Ayrıca iki rivâyetinde metni aynı olup bu rivâyetlerde hiçbir lâfzî farklılık bulunmamaktadır. Böylece hadîsin zaman içerisinde herhangi bir anlam kaymasına uğraması da mümkün olmamaktadır.

Hadîsin tespit edilen iki rivâyetinin de metinlerinin aynı olması yeni bir metin inşasını gereksiz kılmaktadır. Bu nedenle yeni bir metin inşası yapılmayıp Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i ile Dârimî'nin *Sünen*'inde yer alan metinler ortak metin olarak kabul edilecektir.

Her iki kaynakta yer alan ve ortak metin olarak kabul edilen metin şu şekildedir: "*Kim namazı korur/muhafaza ederse o namaz kıyâmet gününde o kimse için nûr, delil ve kurtuluş olur. Kim de namazı muhafaza etmezse o namaz onun için nûr, delil ve kurtuluş olmaz. Ve kıyâmet gününde o kimse Karun, Firavun, Haman ve Ubey b. Halef ile beraber olur."*

2.2. HADÎSLERİN KUR'ÂN'A ARZI

Araştırma konumuz olan söz konusu hadîsler namazı terk eden kimsenin açıkça veya dolaylı olarak küfre ya da şirke düşeceğine işaret etmektedir.

Kur'ân'da namazdan bahseden âyetlere baktığımızda namaz kılmayan kimse hakkında uhrevî anlamda tehdit içeren âyetlerin[511] olduğunu, ancak hadîslerde belirtildiği gibi namaz kılmayanın küfre veya şirke gireceğini ifade eden herhangi bir ayetin bulunmadığını görmekteyiz.[512]

Müslümân bir kimsenin namazı terk etmesi şüphesiz ki günahtır. Hatta bazı âlimlerce namazın terki büyük günahlardan sayılmıştır.[513] Bu noktada Kur'ân'ı Kerîm'in büyük günah işleyenlere yönelik yaklaşımını öğrenmemiz önem arz etmektedir. Zira Kur'ân'ı Kerîm, büyük günah işleyenlerin durumunu bize bildirmektedir. Örneğin, Hucurât sûresinde *"Eğer mü'minlerden iki grup birbirleriyle savaşırlarsa aralarını düzeltin"*[514] meâlindeki âyet, büyük günah sayılan savaşma fiilinden bahsetmektedir. Ancak bu fiili işleyenlere "mü'minler" demekte, işledikleri günahın imânlarını gidermediğini belirtmektedir. Yine Bakara sûresinde *"Öldüren kimse, kardeşi (öldürülenin vârisi, velisi) tarafından affedilirse, ma'rufa (aklın ve dînin gereklerine) uygun yol izlemek ve güzellikle diyet ödemek gerekir"*[515] meâlindeki âyet de adam öldürmek gibi büyük bir günahı zikretmektedir. Ancak bu günahı işleyen kimseyi (katili) imân dairesi dışına çıkartmamakta, kısas talep etme hakkına sahip olan velinin din kardeşi olarak nitelendirmektedir.

Görüldüğü üzere bu iki âyet büyük günahın kişiyi dinden çıkarmayacağına açıkça işaret etmektedir. Şu halde namaz kılmamak gibi büyük günah işleyenlerin de Kur'ân'a göre kâfir veya müşrik olarak görülemeyeceğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

---

[511] Meryem, 19/59; Müddessir, 74/40-47.

[512] Bununla birlikte bazı kaynaklarda (Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb İbn Kayyım el-Cevziyye, **Kitâbu's-Salât ve Hukmu Târikihâ**, thk. Teysîr Zu'aytir, Mektebetu'l-İslâmî, Beyrût, 1401/1981, s. 41; Ahmed b. Abdilhâlîm İbn Teymiyye, **Şerhu'l-'Umde**, I-V, thk. Muhammed Ecmel el-İslâhî-Zâhir b.Sâlim Belfâkîh, Dâru 'Alemi'l-Fevâid, Mekke, 1426, c. 2, s. 64.) *"Fakat tövbe edip namazı kılar ve zekâtı verirlerse artık onlar sizin din kardeşlerinizdir. Bilen bir kavme âyetleri işte böyle ayrı ayrı açıklarız"* meâlindeki Tevbe sûresinin 11. âyeti namazı terk edenin kâfir olacağı görüşüne delil olarak gösterilmiştir. Ancak âyet savaşan müşrikler hakkındadır. Ayrıca "Müşrikleri öldürün" hükmünün son bulması için tevbe etmek öncelikli olarak istenmektedir. Tevbeden sonra âyette geçen namaz ve zekâtın ise îmânın kayıtlayıcı şartı olarak değil de onun bir alameti olarak zikredildiği söylenebilir. Sonuç itibariyle âyeti, namaz kılmayanın İslâm'dan çıkacağına hamledemeyiz. Bkz. Abdurrahim Kızılşeker, **Kur'ân'ın Selefî Yorumu: İbn 'Useymîn Örneği,** (Basılmamış Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Diyarbakır, 2017, s. 255-257.

[513] ez-Zehebî, **Kitâbu'l-Kebâir**, Dâru'n-Nedvetu'l-Cedîde, y.y., t.y., s. 17; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî, **ez-Zevâcir 'an İktirâfi'l-Kebâir,** I-II, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1403/1983, c. 1, s. 131.

[514] Hucurât, 49/9.

[515] Bakara, 2/178.

Ayrıca Kur'ân'da haddi aşarak günah işleyenlerin Allah'ın rahmetinden ümitlerini kesmemeleri,[516] Allah'ın şirk dışında[517] kalan bütün günahları dilediği kullar için affedeceği[518] ve daha pek çok âyette onun çok bağışlayan ve merhamet eden[519] olduğunun bildirilmesi de Kur'an'ın günahkâr kimselere bakışını açık bir şekilde yansıtmaktadır.

Öte yandan Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Peygamber'e (s.a.v.) yönelik insanları yapmadıkları bir ibâdetten dolayı kâfir ya da müşrik sayması gerektiğine dair ilahi bir emir de bulunmamaktadır. Aksine kendisine indirileni tebliğ etmesi,[520] insanlara öğüt vermesi[521] emredilmekte ve kendisinin sadece bir uyarıcı ve müjdeci olduğu[522] söylenilmektedir.

Netice olarak ifade edebiliriz ki, Kur'ân-ı Kerîm'de namazı terk edenlerin "kâfir" veya "müşrik" olacağına dair herhangi bir ifadeye rastlanılmamaktadır.

2.3. HADÎSLERİN DİĞER HADÎSLERLE BİRLİKTE ANLAŞILMASI

İncelemekte olduğumuz hadîslerin ortak konusu, namazı terk etme/kılmama ve bunun sonucunda namazı kılmayan hakkında verilen kâfir-müşrik şeklindeki hükümlerdir. Söz konusu hadîslerle aynı muhtevaya sahip başka hadîslerin tespit edilerek bunların bir bütün olarak ele alınıp değerlendirilmesi, hadîslerin daha sağlıklı ve doğru bir şekilde anlaşılması açısından son derece önemlidir.

Bu amaçla hadîs kaynaklarında yaptığımız araştırmalar neticesinde tespit edebildiğimiz kadarıyla incelediğimiz hadîslerle aynı muhtevaya sahip Ubâde b. Sâmit (ö. 34/654) ve Ebû Hureyre (ö. 58/678) kanalıyla gelen iki rivâyet bulunmaktadır.

Ubâde b. Sâmit isnadıyla gelen rivâyete göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

---

[516] Zümer, 39/53.
[517] Nisâ, 4/48.
[518] Zümer, 39/53.
[519] Birçok ayet bulunmakla beraber örnek olması açısından şu ayetlere bkz. Âl-i İmrân, 3/89; Mâide, 5/34,74; Zümer, 39/53.
[520] Mâide, 5/67.
[521] Gâşiye, 88/21.
[522] A'râf, 7/188.

"Allah beş vakit namazı kullarına farz kıldı. Kim bu beş vakit namazı küçümsemeden hakkını vererek, eksiksiz olarak kılarsa, Allah Teâlâ'nın bu kimse için cennet sözü vardır. Kim de bu namazları kılmaz ise, onun için Allah katında herhangi bir söz yoktur. Dilerse azap eder, dilerse cennete koyar."[523]

Hadîsin zahirinden de anlaşılacağı üzere namazı kılmayanlar için Allah katında herhangi bir sözün olmadığı, böyle bir kimseyi Allah'ın dilerse azap edeceği dilerse de cennetine koyacağı belirtilmektedir. Bu bakımdan mezkûr hadîs, araştırma konumuz olan hadîslerle aynı muhtevaya sahip olmakla beraber muarız durmaktadır.

Hadîs hakkında konuşan Buhârî şârihi İbn Battâl (ö. 449/1057), hadîsin namazı terk edenin kâfir olmayacağına delâlet ettiğini, çünkü kâfirin cennete giremeyeceğini söylemektedir.[524] İbn Kayyım (ö. 751/1350) da namaz bahsini tüm yönleriyle ele aldığı eserinde "namazı terk edeni tekfîr etmeyenlerin delilleri" başlığı altında mezkûr hadîse yer vermektedir.[525] Yine tespit edebildiğimiz kadarıyla Şafiî fâkihi el-İmrânî (ö. 558/1163), Hanbelî fâkihi İbn Kudâme el-Makdisî (ö. 620/1223) ve hadîs şârihi el-Münâvî (ö. 1031/1622) de Ubâde b. Sâmit hadisini delil alarak namazı terk edenin kâfir olmayacağını belirtmektedirler.[526]

Ebû Hureyre kanalıyla gelen rivâyete göre ise Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

---

[523] Mâlik b. Enes, **el-Muvatta', Salâtu'l-Leyl,** 14, c. 1, s. 123; Ahmed b. Hanbel, **Müsned,** c. 37, s. 393; Ebû Dâvûd, **Vitr,** 2, c. 2, s. 62; Nesâî, **Salât,** 6, c. 1, s. 230; İbn Abdilberr hadîsin sahih ve sabit olduğunu belirtmiştir. Bkz. Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, **et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-Me'ânî ve'l-Esânîd,** I-XXVI, thk. Mustafa b. Ahmed el-'Ulvî, Muhammed Abdu'lkebîr el-Bekrî, b.y.y., y.y., t.y., c. 23, s. 288; Ubade b. Samit kanalıyla mana olarak aynı fakat lafız farklılıkları bulunan şöyle bir rivâyet daha gelmiştir. *"Allah, beş vakit namazı farz kılmıştır. Kim abdesti güzelce alır, beş vakit namazı vaktinde kılar, rükûunu ve huşûunu tam yaparsa bu kimseye Allah'ın onu bağışlayacağına dair sözü vardır. Böyle yapmayan kimseye ise Allah'ın bir sözü yoktur. Dilerse onu bağışlar, dilerse ona azap eder."* Bkz. Ebû Dâvûd, **Salât,** 9, c. 1, s. 115.

[524] Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl, **Şerhû Sahîhi'l-Buhârî,** I-X, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm, Mektebetu'r-Rüşd, Riyâd, t.y., c. 8, s. 578.

[525] İbn Kayyım'ın yer verdiği hadîsin sonu **"***dilerse cennete koyar"* şeklinde değil *"dilerse affeder"* şeklinde bitmektedir. Bkz. İbn Kayyım el-Cevziyye, **Kitâbu's-Salât ve Hukmu Târikihâ**, s. 35.

[526] Ebü'l-Hüseyn Yahyâ b. Ebi'l-Hayr b. Sâlim b. Es'ad el-İmrânî el-Yemânî, **el-Beyân fî Mezhebi'ş-Şafiî**, I-XIV, thk. Kâsım Muhammed en-Nûrî, Dâr'ul-Minhâc, Beyrût, 1421/2000, c. 2, s. 19; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Makdisî, **el-Muğnî,** I-XV, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Dâru 'Âlemi'l-Kutub, Riyâd, 1417/1997, c. 3, s. 357; Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî el-Münâvî, **Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Câmi'i's-Sagîr,** I-VI, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1391/1972, c. 3, s. 453.

"Kulların kıyamet günü ilk hesaba çekilecekleri amel namazdır. Rabbimiz meleklere şöyle buyuracaktır: 'Kulumun namazlarına bakın, onları tam mı yoksa eksik mi kılmış? Eğer namazları tam ise, tam olarak yazılır. Şayet eksik ise Allah Teâlâ şöyle buyuracak: 'Bakın kulumun nafile namazları var mı?' Eğer nafile namazı varsa Allah: 'Kulumun farz namazlarını, nafile namazlarıyla tamamlayın' diyecek, sonra diğer farz ibadetleri de aynı işleme tabi tutulacaktır.[527]

Görüldüğü üzere kulun kıyamette hesaba ilk çekileceği amelin namazı olacağı, eğer farz namazları eksik ise bu eksikliklerinin nafilelerle giderileceği bildirilmektedir. Şayet kul namazı terk ettiği için kâfir olmuş olsaydı, farzlarındaki eksiklerinin tamamlanması yoluna gidilmeden, doğrudan cehenneme atılması gerekecekti. Oysa hadis bunun aksini haber vermektedir.

Öte yandan namazı terk etmenin günah olduğu gerçeğinden hareketle söz konusu hadîslere bu açıdan bakmak, hadîs kaynaklarında günah işleyenler hakkında nasıl bir tavrın ön planda olduğunu görmek de şüphesiz hadîslere bütüncül bakmamız açısından önemli olacaktır.

Bu düşünceyle hadîs kaynaklarına baktığımızda, Allah'a ortak koşmamak şartıyla bir kimsenin zina ve hırsızlık gibi günahları işlese dahi cennete gireceği[528] ifade edilmekte, diğer taraftan kulun günahları dağlar kadar bile olsa tevbe etmesi halînde affedileceği,[529] yüce Allah'ın affetmeyi sevdiği,[530] tevbeleri çokça kabul ettiği,[531] her insanın hata işleyebileceği hata işleyenlerin de en hayırlılarının çokça tevbe edenler olduğu[532] belirtilmektedir.

---

[527] İbn Mâce, **İkâme,** 202, c. 1, s. 458; Ebû Dâvûd, **Salât,** 151, c.1, s. 229; Tirmizî, **Ebvabu's-Salât,** 305, c. 2, s. 269-270; Nesâî, **Salât**, 9, c. 1, s. 233; Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu hadis bir yüksek lisans tezinin konusu olmuş ve yapılan bu tez çalışması neticesinde hadîsin isnâdının sahîh olduğu sonucuna varılmıştır. Bkz. Hüsamettin Kaya, **"Kulun Kıyamet Günü Hesaba Çekileceği ilk Ameli Namazdır" Hadisinin İsnad ve Metin Açısından Tahlili,** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Diyarbakır, 2017, s. 91.

[528] Buhârî, **Cenâiz,** 1, c. 2, s. 71; Müslim, **İmân,** 153, c. 1, s. 94.

[529] Müslim, **Tevbe,** 51, c. 4, s. 2120; el-Heysemî'nin Mecmeu'z-Zevâid'inde yer alan bir hadiste de "günah işleyipte tevbe edenlerin günahsız gibi olacağı" haber verilmektedir. Bkz. Ebü'l-Hasen Nûreddîn Alî b. Ebî Bekr el-Heysemî, **Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid,** I-X, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrût, t.y., c. 10, s. 200.

[530] Ahmed b. Hanbel, **Müsned,** c. 42, s. 236; İbn Mâce, **Dua,** 5, c. 2, s. 1265; Tirmizî, **Daâvât,** 85, c. 5, s. 534.

[531] Buhârî, **Tefsîr,** 17, c. 6, s. 70; İbn Mâce, **Edeb,** 57, c. 2, s. 1253.

[532] İbn Mâce, **Zühd,** 30, c. 2, s. 1420.

Anlaşıldığı üzere hadîslerde günah işleyenler İslâm dairesinin dışına itilmemekte, bu kimseler tövbeye davet edilerek yüce Allah'ın affedici yönü ön plana çıkartılmaktadır.

Diğer taraftan Hz. Peygamber'in (s.a.v.) namazı terk edenleri tekfir ederek, bu kimselere küfür ahkâmını uyguladığına dair bir habere de kaynaklarda rastlanılmamaktadır.

Bütün bu bilgiler ışığında diyebiliriz ki, incelediğimiz hadislerle aynı muhtevaya sahip Ubâde b. Sâmit ve Ebû Hureyre isnadıyla gelen iki ayrı hadis namazı terk etmek hakkındaki hadislerin hepsinin aynı hükmü –kâfir, müşrik- ihtiva etmediklerini, bu da hadislerin hepsinin birbirini destekleyecek şekilde gelmediğini göstermektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'den namazı terk edenleri tekfir ettiğine, bu kimselere küfür ahkâmını uyguladığına dair herhangi bir haberin ulaşmaması, yine yukarıda da bir kısmına değindiğimiz başka hadîslerde, günah işleyenlere karşı sergilenen tutumun dînden dışlayıcı ve günahkâr kimseleri karamsarlığa itici bir şekilde olmayıp, aksine bu kimseler için gâyet umut verici bir muhtevada olması da dikkate alındığında, namazı terk edenler hakkında kâfir veya müşrik şeklinde bir hüküm vermenin mümkün olamayacağı ortaya çıkmaktadır.

2.4. HADÎSLERİN KÜFÜR VE ŞİRK BAĞLAMINDA ANLAŞILMASI

2.4.1. Küfür

Hiç kuşkusuz araştırma konumuzu teşkil eden hadîslerde geçen en önemli kavram küfürdür. Bundan dolayı küfür kavramı hakkında açıklama yapmanın, hadîsin anlaşılması açısından çok önemli olduğu kanaatindeyiz. Sözlükte "bir şeyi örtmek, gizlemek ve nimete nankörlük etmek"[533] anlamlarındaki "küfür" kavramı dîni bir terim olarak ise Hz. Peygamber'i (s.a.v.) ve onun Allah'tan getirdiği kesinlikle sabit olan şeyleri yalanlamak, tevatür yoluyla bize ulaşmış bulunan hükümlerden birini ya da bir kaçını inkâr etmek demektir. Bu anlamda "küfür", "imân" kavramının zıddıdır.[534]

[533] Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukrim el-İfrîkî el-Mısrî, **Lisânu'l-'Arab,** I-XV, Dâru Sâdr, Beyrût, t.y., c. 5, s. 144.
[534] İsmail Karagöz, "Küfür", **Dinî Kavramlar Sözlüğü,** DİB Yay., Ankara, 2006, s. 390.

Bununla birlikte "Allah'ın uluhiyyetinde, sıfatlarında ve fiillerinde eşi ve ortağı bulunduğunu kabul etmek" şeklinde tanımlanan şirk de bir tür küfürdür.[535] Yine kişinin Müslüman iken başka bir dîni veya inanç sistemini kabullenerek İslâm'ı terk etmesi de irtidad olarak nitelendirilen bir küfür şeklidir.[536]

İslâm âlimleri tarafından küfür farklı şekillerde tasnif edilmiştir. Bazı âlimler küfrü meydana geliş şekli, sebebi ve yeri açısından dört kısma ayırmışlardır.

1-Küfr-i İnkârî: Kişinin Allah'ı, Hz. Peygamber'i ve onun Allah'tan getirmiş olduğu esasları kalbiyle kabullenmemesi, diliyle de inkâr edip, imân izhar etmemesidir.

2-Küfr-i Cühûd: Kişinin kalben Allah'ı bilmesi fakat bile bile imâna yanaşmaması, dili ile imânı itiraf etmemesi, inkâr etmesidir.

3-Küfr-i İnâdî: Kişinin kalben hakikati bilmesi, dil ile de bazen itiraf etmesine rağmen; haset, sapıklık, şan, şöhret ve makam endişesi, kavmiyetçilik gibi sebeplerle İslâm'ı bir dîn olarak kabullenmemesidir.

4-Küfr-i Nifâk: Kişinin inanılması gereken hususları diliyle ikrar etmesi, fakat kalbiyle tasdik etmemesidir.[537]

Bazı âlimlerde küfrü neticesi açısından tasnif etmişlerdir. Yani kişiyi dînden çıkarıp çıkarmamasına göre değerlendirmişlerdir.

1-İ'tikâdî Küfür: Allah'ın birliğini, şeriati ve nübüvveti inkârdır. Kişiyi dînden çıkaran küfürdür. İ'tikâdî küfre, küfr-i ekber ve küfr-i hakîkî de denilmiştir.

2-Amelî Küfür: Bu küfür nimeti inkâr anlamında olup, kişiyi dînden çıkarmamaktadır. Amelî küfre, mecâzî küfür, küfr-i asğar ve küfran-ı nimet de denilmiştir.[538]

---

[535] Mustafa Sinanoğlu, "Küfür", **DİA,** Ankara, 2002, c. 26, s. 536.
[536] Sinanoğlu, "Küfür", **DİA,** c. 26, s. 536.
[537] Ahmet Saim Kılavuz, **İman Küfür Sınırı,** Marifet Yay., İstanbul, 2016, s. 74-75.
[538] Ebü'l-Hasen Sadrüddîn Alî b. Muhammed b. Ebî'l-'İzz, **Şerhu'l-'Akîdeti't-Tahâviyye,** I-II, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî-Şuayb el-Arnaût, Muessesetu'r-Risâle, y.y., t.y., c. 2, s. 444-446; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kub b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, **Besâiru**

Küfür kavramıyla ilgili tasniflerden birini de İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1350) yapmıştır. O küfrü iki kısma ayırmıştır.[539]

1-Küfr-i Ekber (Büyük küfür): Ebedi olarak cehennem azabını gerektiren küfürdür. İ'tikâdî küfür de denilebilir.[540] İbn Kayyım, bu küfrü kendi içinde beşe ayırmıştır. a) Küfr-i tekzib b) Küfr-i istikbâr ve ibâ c) Küfr-i i'râz d) Küfr-i şekk e) Küfr-i nifak.

2-Küfr-i Asğar (Küçük küfür): Ebedi olmaksızın ikabı/azabı gerektiren küfür olup, bütün günah türlerini kapsamaktadır. Şükrün zıddı olup nankörlük manasındadır. İbn Kayyım, küfrün bu çeşidîne örnek olarak şu hadîsleri zikretmiştir: "Müslümana sövmek fasıklıktır. Onunla savaşmak ise küfürdür.",[541] "Babalarınızdan yüz çevirmeyin, kim babasından yüz çevirirse bu küfürdür"[542], "Ümmetim arasında iki hususiyet vardır ki bunlar küfürdür: Neseb'lere dil uzatmak ve ölüye ağıt yakmak",[543] "Kim bir kâhine ya da falcıya gider ve onun söylediklerini tasdik ederse Muhammed'e indirilene küfretmiş olur.",[544] "Benden sonra biriniz diğerinizin boynunu vuran kâfirler olarak gerisin geri dönmeyiniz."[545]

Kur'ân-ı Kerim'de küfür kelimesi hem sözlük anlamıyla hem de terim anlamıyla kullanılmıştır. Mesela tohumu toprağa atıp gizleyen çiftçiler için küffar,[546]

Zevi't-Temyiz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-'Azîz, I-VI, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, el-Meclisu'l a'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Kahire, 1416/1996, c. 4, s. 361-363; Sâlim el-Behnesâvî, **el-Hukmu ve Kadiyyyetu Tekfîr'il-Müslim,** Dâru'l-Beşir, Umman, 1405/1980, s. 69-70: Krş. Yunus Ekin, **Kur'ân'a Göre 'Küfür' Kavramı,** (Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Sakarya, 2000, s. 248-249; el-Behnesâvî, söz konusu eserinde araştırma konumuz olan Cabir ve Büreyde hadislerine de yer vermiş, bu hadislerde geçen küfrün kişiyi dinden çıkaran küfür olmadığını, Ehl-i Sünnet'in bu hadislerde geçen küfür ifadeleri hakkında 'amelî küfür' ve 'mecâzî küfür' dediğini nakletmiştir. Bkz. el-Behnesâvî, **el-Hukmu ve Kadiyyyetu Tekfîr'il-Müslim,** s. 69.

539 İbn Kayyım el-Cevziyye, **Medâricü's-Sâlikîn,** I-III, thk. Muhammed Hâmid el-Fekî, Dâru'l-Kitâbu'l-'Arabî, Beyrût, 1393/1973, c. 1, s. 335-337; İbn Kayyım başka bir eserinde ise küfrü i'tikâdî ve amelî diye ikiye ayırmıştır. Bkz. İbn Kayyım el-Cevziyye, **Kitâbu's-Salât ve Hukmu Târikihâ**, s. 55.

540 Çünkü bir önceki küfür taksiminde i'tikâdî küfür için küfr-i ekber denildiğini de kaydetmiştik.

541 Buhârî, **İmân,** 36, c. 1, s. 19; Müslim, **İmân,** 116, c. 1, s. 81; Tirmizî, **Birr ve's-Sılâ,** 52, c. 4, s. 353; Nesâî, **Tahrîmu'd-Dem,** 27, c. 7, s. 121.

542 Buhârî, **Ferâiz,** 29, c. 8, s. 156; Müslim, **İmân,** 113, c. 1, s. 80.

543 Ahmed b. Hanbel, **Müsned,** c. 16, s. 270; Müslim, **İmân,** 121, c. 1, s. 82.

544 Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, c. 15, s. 331.

545 Buhârî, **İlim,** 43, I/35; Müslim, **İmân,** 120, c. 1, s. 82.

546 Hadid, 57/20.

Allah'ın nimetlerine karşı duyarsız olanlar için nankör[547] ve günahları örtmek için[548] küfür kelimesi sözlük anlamında kullanılırken, Allah'ı,[549] Allah'ın âyetlerini,[550] peygamberlerini,[551] Kur'ân'ı,[552] melekleri[553] ve ahireti[554] inkâr edenler için ise küfür terim manasındadır.

Hadîslere bakıldığında da yine küfür kavramının bağlamına göre hem sözlük hem de terim anlamıyla kullanıldığı görülmektedir. Küfür kavramının sözlük anlamıyla[555] kullanıldığı hadîslere örnek olması bakımından şu iki hadîsi zikredebiliriz:

1. *"Müslümana sövmek fasıklık, onunla savaşmak ise küfürdür (kitâluhu kufrun)"*[556]

Nevevî (ö. 676/1277), Müslümanla savaşmanın helalliğine inanmadığı sürece, haksız yere Müslümanla savaşmanın dînden çıkaran küfür olmadığını söylemiştir.[557]

İbn Hacer (ö. 852/1449) ise hadîsteki küfrün dînden çıkaran hakikî küfür olmadığını, küfür lafzının aşırı bir şekilde sakındırma amacıyla kullanıldığını belirtmiştir.[558]

---

[547] Bakara, 2/152; Nahl, 16/55, 112.
[548] Bakara, 2/271; Âl-i İmrân, 3/193, 195.
[549] Nisâ, 4/136, 150; Tevbe, 9/54; Nahl, 16/106.
[550] En'âm, 6/39; Enfâl, 8/31.
[551] Nisâ, 4/42; Yûnus 10/2; Ra'd, 13/42-43.
[552] Meryem, 19/73, 77.
[553] Nisâ, 4/136.
[554] A'raf, 7/45; Hûd, 11/7, 19.
[555] Küfür kavramının sözlük anlamıyla kullanıldığı diğer hadîsler için bkz. *"Herhangi bir köle efendisinden kaçarsa tekrar onlara dönünceye kadar küfre girmiş olur"* (Müslim, **İmân,** 122, c. 1, s. 83); *"Hiçbir kimse yoktur ki, bildiği halde kendisini babasından başkasına nisbet edip de kâfir olmasın…"* (Buhârî, **Menâkıb,** 5, c. 4, s. 180; Müslim, **İmân,** 112, c. 1, s. 79); *"Benden sonra biriniz diğerinizin boynunu vuran kâfirler olarak gerisin geri dönmeyiniz"* (Buhârî, **İlim,** 43, c. 1, s. 35; Müslim, **İmân,** 120, c. 1, s. 82); *"Kim bir kâhine gider de onu tasdik ederse yahut bir kadına arkadan yaklaşırsa Muhammed'e (s.a.v) indirilene küfretmiş olur."* (İbn Mâce, **Tahâret,** 122, c. 1, s. 209; Tirmizî, **Tahâret,** 102, c. 1, s. 242-243); *"Bir kul müslümân olur ve müslümânlığı da güzel olursa, Allah onun evvelce işlemiş olduğu her kötülüğünü örter."* (Buhârî, **İmân,** 31, c. 1, s. 17)
[556] Buhârî, **İmân,** 36, c. 1, s. 19; Müslim, **İmân,** 116, c. 1, s. 81; Tirmizî, **Birr ve's-Sılâ,** 52, c. 4, s. 353; Nesâî, **Tahrîmu'd-Dem,** 27, c. 7, s. 121.
[557] en-Nevevî, **el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc,** I-XVIII, b.y.y., y.y., 1347/1929, c. 2, s. 54.
[558] İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî,** I-XIII, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî v.dğr., Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1379, c. 1, s. 112.

Bu hadîse eserinde yer veren et-Tirmizî (ö. 279/892), hadîsteki küfrün irtidat gibi kişiyi dînden çıkaran bir küfür olmadığını ifade ettikten sonra İbn Abbas (ö. 68/687-88), Tâvûs (ö. 106/725), Atâ (ö. 114/732) ve başka âlimlerin buradaki küfür için "küfrün dûne küfür" dediklerini nakletmiştir.[559]

2. *"Bana Cehennem gösterildi, içindekilerin çoğunun kâfir kadınlar olduğunu gördüm" Sahâbe 'Allah'ı mı inkâr etmişler' diye sorunca, Hz. Peygamber, şöyle cevap verdi: '(Hayır) Kocalarına, onların ihsanlarını inkâr ederek nankörlük ederler (yekfurne'l-'aşîre ve yekfurne'l-ihsân)'*[560]

Buhârî'nin (ö. 256/870) hadîsin geçtiği bab başlığına "kocaya nankörlük etmek ve küfrün dışında bir küfür"[561] ismini vermesi, aynı şekilde Müslim'in *Sahih*'inde -bazı lafız farklılıklarıyla beraber manaca aynı olan- bu hadîsin zikredildiği bâb başlığının "İbadetlerin noksanlığı sebebiyle imânın azalması ve küfrün hukuk ve nimet küfrü gibi Allah'ı inkârdan başka manada gelebilmesi"[562] şeklinde olması, hadîsteki küfür kelimesinin hangi anlamda kullanıldığını göstermektedir.

Buhârî şârihi İbn Hacer, Kâdı Ebû Bekr İbnü'l-'Arabî'nin (ö. 543/1148) hadîste geçen küfrü, kişiyi dînden çıkaran küfür olarak görmediğini naklederken[563] Müslim şârihi en-Nevevî de hadîsteki küfrün kocaya, ihsana, nimete ve hukuka karşı nankörlük olduğunu belirtmiştir.[564]

Küfür kavramının terim/ıstılah anlamıyla kullanıldığı hadîslere gelince bu hadîslere örnek olarakta şu dört hadîsi zikredebiliriz:

"Üç şey vardır ki, kimde bulunursa o kimse bunlarla imânın tadını bulur. Bir kimseye Allah ve Rasûlünün, başkalarından daha sevimli gelmesi, bir kimseyi

[559] Tirmizî, **es-Sünen,** c. 5, s. 21.
[560] Buhârî, **İmân,** 21, c. 1, s. 15; Müslim, **İmân,** 132, c. 1, s. 86-87.
[561] Buhârî, **İmân,** 21, c. 1, s. 15.
[562] Müslim, **İmân,** 132, c. 1, s. 86-87.
[563] İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî,** c. 1, s. 83.
[564] en-Nevevî, **el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc,** c. 2, s. 67.

yalnızca Allah için sevmesi, Allah kendisini küfürden kurtardıktan (sonra) tekrar küfre dönmeyi tıpkı ateşe atılmayı istemediği gibi istememesi."[565]

"Müslüman, kâfire, kâfir de müslümana vâris olamaz."[566]

"Rasûlullâh (orduya hitâben) şöyle buyururdu: "Allah'ın adıyla, Allah yolunda savaşınız. Allah'ı inkâr eden kâfirlerle savaşınız."[567]

"Mü'minin durumu, taze yeşermiş ekin gibidir, rüzgâr birinde onu eğip yere vurur, diğerinde doğrultur. Sonunda kuruyup sararır. Kâfirin durumu ise kökleri üzerinde dimdik duran sedir ağacı gibidir, onu hiçbir şey eğemez, ama devrilmesi de bir anda olur."[568]

Küfür kavramıyla ilgili ulaştığımız bilgileri özetlemek gerekirse, "küfür" sözcüğü sözlük ve terim anlamıyla hem Kur'ân'da hem de hadîslerde sıklıkla geçmektedir. İslâm âlimleri tarafından küfür farklı şekillerde tasnif edilmiş, bu tasniflerde ön plana çıkan unsur ise küfrün kişiyi dînden çıkaran ile dînden çıkarmayan şeklinde iki farklı manayı içermesi olmuştur.

Genel anlamda "küfür" kavramının sözlük manasıyla kullanıldığı yerlerde kişinin mü'min vasfı ortadan kalkmazken, terim manasıyla kullanıldığı yerlerde ise kişi imân dairesinin dışına çıkmaktadır. Kişiyi dînden çıkaran küfür için; " i'tikâdî küfür, küfr-i ekber ve küfr-i hakîkî" denilirken, kişiyi dînden çıkarmayan küfre ise; "amelî küfür, mecâzî küfür, küfr-i asğar ve küfran-ı nimet" isimleri verilmiştir.

2.4.2. Şirk

Hadîslerde geçen diğer önemli bir kavram da şirktir. Şirk, sözlükte "ortaklık ve ortak olmak" gibi anlamlara gelmekte, ayrıca şirk'e küfür de denmektedir.[569]

---

[565] Ahmed b. Hanbel, **Müsned,** c. 19, s. 61; Buhârî, **İmân,** 16, c. 1, s. 12; Müslim, **İmân,** 67, c. 1, s. 66; Tirmizî, **İmân,** 10, c. 5, s. 15.
[566] Buhârî, **,** 26, c. 8, s. 156; Müslim, **Ferâiz,** 1, c. 3, s. 1233; İbn Mâce, **Ferâiz,** c. 2, s. 911; Tirmizî, **Ferâiz,** 15, c. 4, s. 423.
[567] Müslim, **Cihâd ve's-Siyer,** 3, c. 3, s. 1357; İbn Mâce, **Cihâd,** 38, c. 2, s. 953; Ebû Davud, **Cihâd**, 85, c. 3, s. 37; Tirmizî, **Sîre**, 48, c. 4, s. 162.
[568] Müslim, **Sıfatu'l-Münâfikîn**, 59, c. 4, s. 2163.
[569] İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab,** c. 10, s. 448.

Terim olarak ise "Allah'ın ilahlığında, sıfat ve fiillerinde, Rab oluşunda ortağı, benzeri ve eşinin olduğunu kabul etmek"[570] anlamına gelmektedir.

Şirk kavramının incelendiği kaynaklara bakıldığında İslâm âlimleri tarafından şirk'in çeşitli şekillerde tasnif edildiği, kısımlara ayrıldığı görülmektedir. Bu tasnifi yapanlardan biri olan Râgıb el-İsfehânî (ö. 425/1033 [?]) şirki iki kısma ayırmıştır:

1- Şirku'l-'Azîm (Büyük Şirk): Allah'ın ortağı olduğunu iddia etmektir. Bu küfrün en büyüğüdür.

2- Şirku's-Sağîr (Küçük Şirk): Bazı işlerde Allah'ın yanı sıra başkalarının hoşnutluğunu gözetmektir. İsfehânî, bu şirkin riyâ ve nifâk olduğunu söyleyerek buna işaret eden âyetleri zikretmiştir.[571]

Şirki iki kısma ayıranlardan biri de İbn Teymiyye (ö. 728/1328) olmuştur. O, şirk'i "Rububiyette Şirk" ve "Ulûhiyette Şirk" şeklinde ele almıştır.

1- Rububiyette Şirk: Allah'ın râblığında bir ortak tanımak, sıfat ve fiillerinde bir başka müdebbirin varlığını kabul etmektir.

2- Ulûhiyette Şirk: Allah'a ilahlığında ortak kabul etmek, ibâdet ve dualarda Allah'tan başkası için ibâdet ve dua etmek demektir.[572]

Şirk hakkında başka bir tasnif de İzmirli İsmail Hakkı tarafından yapılmıştır. İzmirli, şirki *"Yeni İlm-i Kelâm"* adlı eserinde beş çeşit olarak kaydetmiştir.

1. Şirk-i İstiklâl: Mecûsîler, Müşrikler ve Seneviyye'nin (dualistler) yaptığı gibi, iki ilâhın varlığını kabul edenlerin şirkidir.

2. Şirk-i Teb'îz: Allah'n birliğini kabul etmekle birlikte teslîs inancı gibi onun birçok ilâhtan oluştuğuna inananların şirkidir.

---

[570] Fikret Karaman, "Şirk", **Dinî Kavramlar Sözlüğü,** s. 621; Mustafa Sinanoğlu, "Şirk", **DİA,** Ankara, 2010, c. 39, s. 193.

[571] el-İsfehânî, **Müfredât,** s. 452; Şirki büyük ve küçük şeklinde taksim edenlerden biri de İbn Kayyım olmuştur. Bkz. İbn Kayyım el-Cevziyye, **Medâricü's-Sâlikîn,** s. 339.

[572] Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Abdisselâm b. Teymiyye el-Harrânî, **İktidâu's-Sırâti'l-Müstakîm li-Muhâlefeti Ashâbi'l-Cahîm,** I-II, thk. Nâsır b. Abdülkerîm el-Akl, Mektebetu'r-Rüşd, Riyâd, t.y., c. 2, s. 710.

3. Şirk-i Takrîb: Allah'ın bir olduğuna inanmakla beraber, Allah'a yakınlık sağlamak ve O'nun katında şefaatçi olmaları için, Allah'tan başkasına, putlara ve heykellere ibâdet edenlerin şirkidir.

4. Şirk-i Taklîd: Sonraki Câhiliyye Araplarında olduğu gibi mücerred başka birini taklit ederek, Allah'tan başkasına, putlara ibâdet edenlerin ve bu putlara ilâh ismini verenlerin şirkidir.

5. Şirk-i Esbâb: Tabîıyyûn ile onlara tabi olanlar gibi eşyanın tabiatının, hakikî müessir olduğuna inananların şirkidir.[573]

Ayrıca, Müslümanların amellerini gösteriş, riya olsun diye yapmalarından kaynaklanan ve gizli şirk olarak adlandırılan **"şirk-i hafi"** de bir başka şirk çeşidi olarak zikredilmiştir.[574]

Şirk kavramı Kur'ân-ı Kerim'de "Onu işime ortak et"[575], "hepiniz azapta ortaksınız.",[576] "Allah, birbiriyle çekişen ortak sahipleri bulunan,[577] "Yoksa göklerin yaratılışında onların bir ortaklığı mı var"[578] gibi âyetlerde sözlük anlamıyla kullanılırken, anne babanın evladını Allah'a ortak koşması için zorlaması,[579] müşriklerin putları[580] ve cinleri[581] Allah'a ortak koşmaları, Allah'ın kendisine ortak koşulması dışında dilediği günahı bağışlayacağı[582] gibi ve daha pek çok âyetlerde[583] ise terim anlamıyla kullanılmıştır.

Aynı şekilde hadîs kaynaklarında da genişçe yer alan şirk kavramı hem sözlük hem de terim anlamıyla birçok hadîste geçmektedir. "Şirk" ifadesi, taksim edilmemiş her ortaklıkta şufa hakkının var olduğunu belirten,[584] yine bir kimsenin

---

[573] İsmail Hakkı İzmirli, **Yeni İlm-i Kelâm,** Umran Yay., Ankara, 1981, s. 266.
[574] Şerafettin Gölcük-SüleymanToprak, **Kelam (Tarih Ekoller ve Problemler)** Tekin Kitabevi, Konya, 2010, s. 143.
[575] Tâhâ, 20/32
[576] Zuhruf, 43/39
[577] Zümer, 39/29
[578] Ahkâf, 46/4.
[579] Lokmân, 31/15.
[580] A'raf, 7/191.
[581] En'âm, 6/100.
[582] Nisâ, 4/116.
[583] Nisâ, 4/36; En'âm, 6/14; A'râf, 7/33; Yûsuf, 12/38; Ra'd, 13/36; Kehf, 18/110; Hâcc, 22/26.
[584] Müslim, **Müsakât,** 135, c. 3, s. 1229; Nesai, **Buyû',** 80, c. 7, s. 301.

köledeki ortaklığını/hissesini azad etmesinden bahseden[585] ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Hz. Ömer'e hitaben söylediği "kardeşim dualarına beni de ortak et"[586] şeklindeki rivâyetlerde sözlük anlamıyla zikredilmiştir.

Şirkin terim anlamıyla kullanıldığı çeşitli hadîslerde ise şirkin büyük günahlardan,[587] büyük günahların en büyüğünden,[588] insanı helak eden yedi büyük günahın ilki[589] olduğundan bahsedillmekte, Hz. Peygamber (s.a.v.) ümmeti hakkında doğrudan Allah'a ortak koşulması şeklindeki açık şirkten değil,[590] riya yapmaktan ibaret olan gizli şirkten korktuğunu ifade etmekte,[591] Allah'ın kullar üzerindeki hakkının ortak koşmadan sadece O'na ibâdette bulunmaktan ibaret olduğunu belirtmektedir.[592]

2.4.3. Küfür -Şirk İlişkisi

Şirk kavramını tarif ederken, şirkin sözlük anlamı içerisinde şirke küfür dendiğini de kaydetmiştik. Bu durum şirk ile küfrün birbirine yakın iki kavram olduğunu göstermektedir. Aralarındaki fark sadece küfrün daha genel olup, şirkin ise daha özel olmasıdır. Bu nedenle "her şirk küfür, fakat her küfür şirk değildir"[593] denilmiştir. Zira şirk sadece Allah'a ortak koşma neticesinde meydana gelirken, küfür ise küfür olduğu bilinen birtakım inançların kabulü, fillerin işlenmesi ve sözlerin de söylenmesi ile gerçekleşmektedir. [594]

Bununla beraber şirk ile küfrün aynı mânaya geldiğini söyleyenler[595] de bulunmakta, İmâm Şâfi'nin (ö. 204/820) "her kâfir müşrik, her müşrik te kâfirdir"

[585] Buhârî, **Itk**, 4, c. 3, s. 144; Müslim, **Itk,** 1, c. 2, s. 1139.
[586] İbn Mâce**, Menâsik**, 5, c. 2, s. 966.
[587] Buhârî, **Eymân,** 16, c. 8, s. 137.
[588] Buhârî, **Şehâdât,** 10, c. 3, s. 172; Müslim, **İmân,** 143, c. 1, s. 91.
[589] Buhârî, **Vesâyâ,** 23, c. 4, s. 10; Müslim, **İmân,** 145, c. 1, s. 92.
[590] Müslim, **Fedâil,** 30, c. 4, s. 1795.
[591] Ahmed b. Hanbel, **Müsned,** c. 17, s. 355; İbn Mâce, **Zühd,** 21, c. 2, s. 1406.
[592] Müslim, **İmân,** 49, 50, c. 1, s. 58-59.
[593] Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm, **el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihâl,** I-V, thk. Muhammed İbrâhim Nasîr-Abdurrahmân Umeyre, Dâru'l-Cîl, Beyrût, 1416/1996, c. 3, s. 264.
[594] Kılavuz, **İman Küfür Sınırı,** s. 75.
[595] en-Nevevî, bazen şirk ve küfür kavramlarının "Allah'ı inkâr" şeklinde aynı anlamda kullanıldığını söylemiştir. Bkz. en-Nevevî, **el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc,** c. 2, s. 71.

dediği nakledilmektedir.[596] Ayrıca bu durumu destekleyici mahiyette şirkin küfür sayıldığı âyetler de Kur'ân'da yer almaktadır.[597]

Şirk kavramı ile şirkin küfürle olan ilişkisi hakkında buraya kadar verdiğimiz bilgilerden anladığımız kadarıyla, herhangi bir ameli terk etmek ile şirk arasında bir irtibat bulunmamakta, hatta riya ve gösteriş için amel yapmak "eş-Şirku's-sağîr" ve "eş-şirku'l-hafi" olarak kabul edilmektedir. Oysa araştırma konumuz olan söz konusu birinci hadîsimizde namaz amelini terk etmenin şirk olduğu vurgulanmaktadır. Bu durum incelemekte olduğumuz rivâyetlerde geçen şirk ifadesinin terim/ıstılah anlamı dışında başka türlü anlaşılmasını gerektirmektedir. Aksi takdirde rivâyetlerin anlaşılması güçleşecek ve doğru bir sonuca ulaşılamayacaktır.

Kanaatimizce rivâyetlerde yer alan "şirk" ifadesinin "küfür" olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Çünkü şirkin sözlük manalarından birinin küfür olması ayrıca şirk ile küfrün aynı manaya geldiğini kabul ederek her şirkin küfür olduğunu belirten âlimlerin kanaatleri, söz konusu rivâyetlerde geçen "şirk" ifadelerinin "küfür" olarak anlaşılmasını mümkün kılmaktadır.

2.5. ŞÂRİHLERİN HADÎSLER HAKKINDAKİ YORUMLARI

Hadîslerin daha iyi ve doğru anlaşılmasında hadîs şerhleri çok önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü hadîs şerhleri bir hadîsin veya bir hadîs kitabında yer alan rivâyetlerin kelime ve kavramlarının açıklanması, anlaşılması zor yerlerin izah edilmesi, i'rabların belirtilmesi, hadîsten çıkan hükümlere yer verilmesi[598] gibi konularla ilgilenmekte, bu durum da hadîs şerhlerine başvurmayı kaçınılmaz kılmaktadır.

Araştırma konumuz olan mezkûr hadîsler hakkında şârihlerin yorumlarına başvurmadaki amacımız, bu hadîslerin şerh kitaplarında nasıl yorumlandığını, şârihlerin hadîsleri nasıl anladığını görmek ve tespit etmektir. Bu amaçla şerh kaynaklarına baktığımızda incelediğimiz hadislerin şarihlerce kasten namazın terk

[596] İbn Hazm, **el-Fasl,** c. 3, s. 264.
[597] Bkz. Ali İmrân, 3/151; Hâc, 22/17; Beyyine, 98/1, 6; Tevbe, 9/30.
[598] Mehmet Efendioğlu, "Şerh (Hadîs)", **DİA,** Ankara, 2010, c. 38, s. 559.

edilmesinin[599] kişiyi dinden çıkaracağı veya çıkarmayacağı şeklinde yorumlandığını görmekteyiz. Bu nedenle şârihlerin hadîsler hakkındaki yorumlarını iki başlık altında vermenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

2.5.1. Namazı Kasten Terk Etmenin Küfür Olduğunu Söyleyen Şârihler

"İbn Mâce" şârihlerinden Sindî (ö. 1138/1726), araştırmamızın Câbir b. Abdillah isnadıyla gelen birinci hadisini[600] yorumlamıştır. O, kişi ile küfür arasındaki engelin namaz olduğunu, çünkü namazın terk edilmediği takdirde kişiyi küfürden alıkoyacağını, bu hadîsin tehdit babından olduğunu ve namazın imân olarak sayıldığını belirtmiştir. O, son söylediğine delil olarak Bakara sûresinin 143. âyetini zikretmiş, âyette geçen *"Allah, imânınızı boşa çıkaracak değildir"* kısmında yer alan "*imânınızı"* ifadesinden kastın *"namazınızı"* demek olduğunu, şu halde kim namazı terk ederse kâfirle zâhirde eşit olacağını, çünkü namazın terkiyle mü'min ile kâfiri ayırt edecek zâhirî bir alametin kalmayacağını söylemiştir. Hadîsin Enes b. Mâlik yoluyla gelen isnâdı hakkında ise "bundan murad küfürdür" demiş, fakat senedde yer alan Yezid er-Rakkâşî'nin zayıf bir râvî olmasından ötürü hadîsin senedînin zayıf olduğuna dikkat çekmiştir.[601]

Şevkânî (ö. 1250/1834) de "namazı terk edeni kâfir sayanların delilleri" başlığı altında Câbir hadisine yer vermiş ve konu hakkında kendi kanaatini şöyle ifade etmiştir: "Gerçek şu ki, namazı terk eden kişi kâfir olur ve öldürülür. Çünkü bu konudaki hadîsler sahîhtir. Şâri' namazı terk edeni küfürle isimlendirmiş ve kişi ile kâfir arasında namazı engel kılmıştır. Şu halde namazın terk edilmesi, terk edene küfür isminin verilmesini gerekli kılmaktadır. Ayrıca o, şâri'in küfür diye nitelediği bazı günahlarla, ehl-i kıblenin küfrü gibi, bazı küfür çeşitlerinin mağfirete ve şefâatin gerçekleşmesine mâni olmadığını da kanaatine eklemiştir."[602]

---

[599] Namazın farz oluşunu inkâr ederek namazı terk edenin kâfir olacağı noktasında ulema nezdinden herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. İhtilaf, namazın tembellik veya umursamazlık sebebiyle kasten terk edilmesi durumunda ortaya çıkmıştır.

[600] **Birinci Hadîsin Ortak Metni:** "*Kişi ile şirk ve küfür arasında namazı terk etmek vardır."*

[601] Ebü'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî, **Hâşiyetü's-Sindî 'alâ Süneni İbn Mâce,** Dâru'l-Cîl, Beyrût, t.y., c. 1, s. 333-334.

[602] Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, **Neylü'l-Evtâr Şerhu Münteka'l Ahbâr**, I-IX, el-Memleketu'l-'Arabiyyetu's-Suûdiyye, y.y., 1431/2010., c. 1, s. 370.

Şevkânî, ayrıca Büreyde b. Husayb kanalıyla gelen ikinci hadîsi[603] ve Abdullah b. ‘Amr b. el-‘As tarikıyla gelen dördüncü hadisi[604] de yorumlamıştır. O, Büreyde b. Husayb hadîsinin namazı terk edenin kâfir olacağına işaret ettiğini, çünkü küfür olarak nitelenen “terk” ifadesinin hiçbir kayda bağlı olmaksızın genel olduğunu, bir defa bile namazın terk edilmesi halinde bu hükmün onaylanacağını söylemiştir.[605]

Şevkânî, Abdullah b. ‘Amr b. el-‘As hadisinde yer alan “*kıyâmet gününde o kimse Karun, Firavun, Haman ve Ubey b. Halef ile beraber olur”* ifadesi hakkında ise “Namazı terk etmek aşırı bir küfre delâlet eder. Çünkü zikredilen bu kimseler cehennemde azabı en şiddetli olan kimselerdir” demiştir. O, konunun devamında sözü edilen kişilerle beraber namazı terk edenin de ebedi olarak cehennemde kalacağını ifade etmiştir.[606]

Günümüz selefîliğinin en önemli temsilcilerinden sayılan İbn ‘Useymîn (ö. 1421/2001)[607] *“Riyâzu’s-Sâlihîn”* kitabını şerh ettiği eserinde Câbir ve Büreyde hadîslerini de ele almıştır. O, bu hadislerin namazı terk eden kimsenin kâfir olduğuna işaret ettiğini söylemiş, ayrıca namazı terk edenin dünyevi ve uhrevi olarak maruz kalacağı durumları da sert bir şekilde belirtmiştir.[608]

---

[603] **İkinci Hadîsin Ortak Metni:** *“Şüphesiz ki bizimle onlar arasındaki ahit, namazdır. Kim namazı terk ederse küfre girmiştir.”*

[604] **Dördüncü Hadîsin Ortak Metni:** “*Kim namazı korur/muhafaza ederse o namaz kıyâmet gününde o kimse için nûr, delil ve kurtuluş olur. Kim de namazı muhafaza etmezse o namaz onun için nûr, delil ve kurtuluş olmaz. Ve kıyâmet gününde o kimse Karun, Firavun, Haman ve Ubey b. Halef ile beraber olur.”*

[605] eş-Şevkânî, **Neylü’l-Evtâr,** c. 1, s. 372; Büreyde b. Husayb hadîsini şerh edenlerden biri de *“Tirmizî”* şârihi Mübârekfûrî (ö. 1353/1934) olmuştur. O, hadiste geçen *“onlar”* ifadesinden kastın münâfıklar olduğunu belirtmiştir. (Ebü’l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm el-Mübârekfûrî, **Tuhfetü’l-Ahvezî Şerhu Câmi‘i’t-Tirmizî**, I-XII, Dâru’l-Fikr, y.y., t.y., c. 7, s. 369-371.) Münafıklar zaten kâfir olduklarından Mübârekfûrîyi, mümin oldukları halde namazı kasten terk edenlerin kâfir olduklarını söyleyen şârihler arasında zikredemeyiz.

[606] eş-Şevkânî, **Neylü’l-Evtâr,** c. 1, s. 373.

[607] İbn ‘Useymîn hakkında detaylı bilgi edinmek ve diğer görüşlerine de vakıf olmak için bkz. Abdurrahim Kızılşeker, **Kur’ân’ın Selefî Yorumu: İbn ‘Useymîn Örneği,** (Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Diyarbakır, 2017.

[608] İbn ‘Useymîn’in namazı terk eden kimse hakkında söylediklerini özetle şöyle sıralayabiliriz:

a) Namazı terk edenin kestiği yenilmez.
b) Namazı terk eden, kadın olursa, kendisiyle Müslümân bir erkek evlenemez.
c) Namazı terk edenin nikâhı sahîh olmaz.
d) Namazı terk eden bu hal üzere ölürse, yıkanmaz, kefenlenmez, namazı kılınmaz, Müslüman mezarlığına defnedilmez, ona rahmet okunmaz, kıyâmette şefâat ona ulaşmaz.
e) Namazı terk eden, ne mirasçı olabilir ne de kendisine mirasçı olunabilir. (Bkz. Muhammed b. Sâlih b. ‘Useymîn, **Şerhu Riyâzu’s-Sâlihîn,** I-VI, Medâru’l-Vatan, Riyâd, 1426, c. 5, s. 100-102.)

2.5.2. Namazı Kasten Terk Etmenin Küfür Olmadığını Söyleyen Şârihler

Bu başlık altında görüşlerine yer vereceğimiz şârihler, incelediğimiz hadislerden Câbir b. Abdillah isnâdıyla gelen birinci hadîsi netice itibariyle namazın terkinin küfrü gerektirmediği şeklinde şöyle yorumlamışlardır:

"Müslim" şârihi Nevevî (ö. 676/1277), namazın vâcip olduğunu inkâr ederek terk eden kimsenin Müslümanların icmaıyla kâfir olacağını, yeni Müslüman olmuş ve namazın vücûbiyeti kendisine ulaşacak kadar bir müddet Müslümanların arasında kalmamış kimsenin ise namazı terk etmekle kâfir olmayacağını söylemiştir. Namazın farz olduğuna inanarak tembellikle terk eden kimse hakkında ise ulemânın ihtilaf ettiğini belirterek bu konudaki görüşlere yer vermiş,[609] konu hakkında kendi görüşünün ne olduğunu ise açık bir şekilde belirtmemiştir. Ancak, Şâfiî fıkhıyla ilgili yazdığı bir eserinde, namazın farziyetini inkâr ederek terk edenin kâfir olacağını ifade etmiştir.[610]

Alî el-Kârî (ö. 1014/1605) de *"Mirkâtü'l-Mefâtîh"* adlı eserinde konuya ilişkinin şöyle bir görüşten bahsetmiştir: "Mü'min ile kâfir arasındaki fark, şükrün edasını terk etmektir. Bu durumda hadîsteki küfür, küfrân (nimeti inkâr etme, nankörlük) manasındadır."[611] O, naklettiği bu görüşün devamında namazı terk eden kimse hakkında en güzel görüşün Ebû Hanîfe'nin görüşü olduğunu söylemiştir.[612]

"Feydu'l-Kadir" sahibi Münâvî (ö. 1031/1622), bir kimsenin namazın farziyetini inkâr etmediği müddetçe hakikî anlamda kâfir olmayacağını belirtmiştir.[613]

"Mişkâtu'l-Mesâbîh" şârihi Mübârekfûrî (ö. 1414/1994) ise namazı terk eden kimse hakkındaki kanaatini şöyle dile getirmiştir: "Her ne kadar farziyetini inkâr etmese de kasten namazı terk eden kâfirdir. Çünkü sahîh hadîslerde namazı terk

---

[609] en-Nevevî, **el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc,** I-XVIII, b.y.y., y.y., 1347/1929, c. 2, s. 70.

[610] en-Nevevî, **Minhâcu't-Tâlibîn ve Umdetu'l-Muftîn,** Dâru'l-Minhâc, Beyrut, 1426/2005, s. 147.

[611] Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî, **Mirkâtü'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâti'l-Mesâbîh,** I-XI, thk. Cemâl 'Îtânî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1422/2001, c. 2, s. 253.

[612] Alî el-Kârî, **Mirkâtü'l-Mefâtîh,** c. 2, s. 254; Ebû Hanîfe namazı terk edeni kâfir kabul etmemektedir. Bununla birlikte Alî el-Kârî'nin kendisi de bir Hanefî fâkihidir. Bütün bunlar dikkate alındığında onun namazın terkini küfür olarak görmediğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

[613] el-Münâvî, **Feyzu'l-Kadîr,** c. 5, s. 364.

edene kâfir denilmiştir. Fakat bu küfür, 'küfrün dûne küfr' dür.[614] Yani kişiyi Müslüman olmadan önceki küfrüne götüren küfür değildir. Nasıl ki imânda birbirinden üstün mertebeler varsa küfürde de ebedi cehennemde kalmayı ve affedilmemeyi gerektirmeyecek şekilde birbirinden daha hafif birçok mertebe vardır."[615]

Ayrıca Mübârekfûrî, namazı terk etmenin küfür olmadığını söyleyenlerin, bu hadîsleri namazı inkâr ederek terk etmeye, hadîste tehdit olduğuna, namazı kılmamanın kişiyi küfre vardıracağına veya namazı kılmama fiilinin kâfirlerin fiiline benzediğine yorduklarını da nakletmiştir.[616]

Her ne kadar bir hadis şarihi olmasa da hadis ilminde yaptığı önemli çalışmalar ile tanınan Nâsırüddin el-Elbânî (ö. 1419/1999) de *"Hukmu Târiki's-Salât"* adlı eserinde namazı terk edenin kâfir olmayacağını açıkça belirtmiştir.[617]

Buraya kadar iki başlık altında yer verdiğimiz yorumlardan isabetli olan görüşün, kasten namazın terk edilmesinin küfür olmadığını söyleyen şârihlerin görüşü olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bizce, bir kimse farziyetini inkâr etmediği müddetçe, sırf tembelliğinden veya umursamazlığından dolayı terk ettiği namazlar nedeniyle tekfir edilmemelidir. Eğer namaz kılmayan kâfir olarak kabul edilirse, tıpkı namaz gibi diğer ibadetleri terk edenin de küfrüne hükmedilmesi gerekecektir ki bu da mümkün değildir. Dolayısıyla bu noktada Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin (ö. 321/933) "Ehl-i Kıble'den hiçbir kimseyi, helal görmediği sürece, günahı sebebiyle tekfir etmeyiz"[618] şeklindeki sözünün, namaz başta olmak üzere tüm ibadetlerin terki konusunda esas alınması gerekmektedir.

---

[614] Namazı terk edenler hakkında 'küfrün dûne küfür' ifadesi başka bir eserde daha geçmektedir. Bkz. Abdullah Abdülkadîr et-Telidi, **Bidâyetu'l-Vusûl bi Lubbi Sahîhi'l-Ummehât ve'l Usûl,** I-VIII, Dâru İbn Hazm, Beyrût, 1425/2004, c. 1, s. 267.

[615] el-Mübârekfûrî, **Mişkatu'l-Mesâbîh,** c. 2, s. 274-275.

[616] el-Mübârekfûrî, **Mişkâtu'l-Mesâbîh,** c. 2, s. 275.

[617] Muhammed Nâsırüddin el-Elbânî, **Hukmu Târiki's-Salât,** Dâru'l-Celâleyn, Suûdiyye, 1412/1992, s. 62; Ayrıca muasır âlimlerden Vehbe Zuhaylî ve Yûsuf el-Karadâvîyi de namazın terkini küfür kabul etmeyenler arasında zikredebiliriz. Bkz. Vehbe Zuhaylî, **Mevsûatu'l-Fıkhi'l-İslâmî ve'l-Kadaya el-Muasıra,** I-XIV, Dâru'l Fikr, Dımeşk, 1433/2012, c. 1, s. 566; Yûsuf el-Karadâvî, **Öncelikler Fıkhı** (çev. Abdullah Kahraman), Nida Yay., İstanbul, 2016, s. 193.

[618] Ebû Ca'fer et-Tahâvî, **el-Akîdetu't-Tahâviyye,** Dâru İbn Hazm, Beyrût, 1416/1995, s. 21.

Bununla beraber namazın terkini küfür sayan şârihlerin hadîslerde yer alan küfür ifadelerine sözlük ya da terim olarak hangi anlamda kullanıldığına bakmaksızın sadece zâhiri/lâfzî olarak yaklaştıklarını düşünmekteyiz. Oysa küfür kavramının Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadîslerde sadece terim anlamıyla kullanılmadığı, sözlük anlamıyla da çokça zikredildiği bilinmektedir.[619] Bu nedenle incelediğimiz hadîslerde yer alan küfür ifadelerine sadece dinden çıkaran terim manasıyla bakılmasının yanlış bir yaklaşım olduğunu, bu rivâyetlerdeki küfrün sözlük manasıyla ele alınması durumunda hadislerin daha iyi ve doğru anlaşılacağı kanaatindeyiz.

2.6. HADÎSLERİN İSLÂMÎ İLİMLERDE KULLANIMI

Bu bölümde tezimizin konusunu teşkil eden söz konusu hadîslerin İslâmî ilimlerde nerede ve nasıl kullanıldığını ortaya koymaya çalışacağız. Bunun için tespit edebildiğimiz kadarıyla hadîslerin kullanıldığı Akâid-Kelâm, Fıkıh ve Tefsîr ilimleri bu bölümde inceleyeceğimiz İslâmî ilimler olacaktır.

Araştırma konumuz olan hadîslerin İslâmî ilimlerde nasıl kullanıldığına geçmeden önce, İslâm'ın en önemli esaslarından biri olan namazın farz oluşunu inkâr ederek terk edenin, İslâm dininden çıkacağı noktasında ulemâ nezdinde herhangi bir ihtilafın bulunmadığını belirtmek isteriz. Ancak, bir kimsenin namazı sadece tembelliği veya ihmalkârlığı sebebiyle kasıtlı olarak terk etmesi durumunda, bu kimsenin hükmünün ne olacağı konusunda ihtilaf edilmiştir. Bu bakımdan aşağıda görüşlerine yer vereceğimiz akâid-kelam, fıkıh ve tefsîr âlimlerinin namazı terk edenler hakkındaki söyledikleri "tembelliği veya ihmalkârlığı/umursamazlığı sebebiyle kasten terk edenlere" yönelik ifadeler olarak anlaşılmalıdır.

2.6.1. Hadîslerin Akâid ve Kelâm İlminde Kullanımı

Namaz kılma amelinin terk edildiği takdirde kişinin imân dairesinden çıkıp küfre girdiğini ifade eden mezkûr hadîslerin, akâid ve kelâm ilminin ilgi alanına girdiği açıktır. Bilhassa namaz gibi çok önemli bir amelin terkinin bu alanın en önemli tartışma konularından olan imân-amel münasebeti ve büyük günah işleyenin

[619] Tezimizde "Küfür" başlığı altında küfür kavramının Ku'rân-ı Kerîmde ve hadîslerde sözlük anlamında kullanımıyla ilgili örneklere yer vermiş idik. Bkz. s. 90-92.

(mürtekib-i kebîrenin) durumu gibi konularla ilişkisi de dikkate alındığında söz konusu hadislerin bu ilimde kullanımıyla karşılaşmak garipsenmeyecek bir durumdur.

2.6.1.1. İmân-Amel Münasebetinde Kullanımı

İmân-amel münasebeti ve mürtekib-i kebîrenin (büyük günah işleyenin) durumu akâid ve kelâm ilminde genişçe yer alan ve mezhepler arasında da ihtilafların olduğu bir konudur.

İmânı, "kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve rükünleri işlemek" şeklinde tarif edenler ameli, imânın bir cüzü olarak kabul etmişlerdir.[620] Hâricîler, büyük günah işleyen ve ilâhî emirlerden birini terk edenin kâfir olduğunu, Mu'tezile ile Şîa, büyük günah işleyenin imândan çıkmakla birlikte küfre girmeyip ikisi arasında bir yerde (el-menzile beyne'l-menzileteyn) bulunduğunu, işlediği günahtan dolayı tövbe etmeden öldüğü takdirde ebedî olarak cehennemde kalacağını savunmuşlardır.[621] Mürcie, büyük günah işleyenin günahlarından dolayı zarar görmeyeceğini ve âhirette cehenneme girmeyeceğini, yaptıkları iyilikler kâfirlere fayda vermediğine göre işledikleri günahların da mü'minlere zarar vermemesi gerektiğini söylerken,[622] Ehl-i Sünnet ise büyük günah işleyenin imândan çıkmayacağını ve küfre düşmeyeceğini belirtmiştir. Onlara göre böyle bir kimse mü'mindir, kâfir değildir. Çünkü onlar, imânı tasdikten ibaret saymakta ve ameli imândan cüz kabul etmemektedirler.[623]

İmân-amel münasebeti ile büyük günah işleyenler hakkında mezheplerin bu yaklaşımlarına yer verdikten sonra bizim çalışma konumuz olan hadîslerin bu alandaki kullanımına bakmak gerekmektedir. Akâid ve kelâm kaynaklarında tespit edebildiğimiz kadarıyla ele aldığımız hadîslerden üçüncü hadîsin Ebû Derdâ tarîkıyla gelen rivâyetine yer verildiği ve bu rivâyetin ameli, imândan cüz sayanlar için delil olduğu söylenilmiştir.[624] Yine namazın imânın bir parçası, semeresi (sonucu) ve şartı

---

[620] Kılavuz, **İman Küfür Sınırı,** s. 37.
[621] Kılavuz, **İman Küfür Sınırı,** s. 37; Sinanoğlu, "İmân", **DİA,** İstanbul, 2000, c. 22, s. 213.
[622] Adil Bebek, "Kebîre", **DİA**, Ankara, 2002, c. 25, s. 164.
[623] Şerafettin Gölcük-SüleymanToprak, **Kelam,** s. 136.
[624] Ebû'l-Hüseyn Yahyâ b. Ebi'l-Hayr b. Sâlim b. Es'ad el-'İmrânî, **el-İntisâr fî'r-Redd 'ale'l-Mu'tezileti'l-Kaderiyyeti'l-Eşrâr,** I-III, thk. Su'ûd b. Abdulazîz el-Halef, Edvâu's-Selef, y.y., t.y., c. 3, s. 753.

olduğu görüşüne delil olarak Câbir hadîsi de bu bağlamda zikredilmiştir.[625] Ayrıca mürtekib-i kebîrenin cezayı hak edeceğine dair açılan başlık altında bu konuda vârid olan hadîsler zikredilerek Câbir hadîsine de yer verilmiştir.[626]

Bunun yanında incelediğimiz hadisler, imân-amel münasebeti dışında, küfru'l-ekber ile küfru'l-asgar arasındaki farka değinilirken[627] ve namazı terk edenin küfrüne delil getirilirken de zikredilmiştir.[628]

2.6.2. Hadîslerin Fıkıh İlminde Kullanımı

Namazı terk etmenin kişiyi küfre düşüreceğini ifade eden hadîslerin İslâm fıkhında özellikle dört mezhepte nasıl ele alındığını araştırmak ve fıkha nasıl yansıdığını irdelemek konumuzun bütünlüğü açısından önemlidir.

Bu bölümde söz konusu hadîslerin fıkıhta delil olmasının değeri ve mezheplerden hangisinin konuyla alakalı tavrının olumlu olduğu üzerinde durulmayacaktır. Sadece, dört mezhebin fıkıh kaynaklarında mezkûr dört hadîs yer almış mıdır, bu hadîsler üzerine neler söylenmiştir ve bu hadîsler esas alınarak herhangi bir hükme varılmış mıdır? şeklindeki soruların cevapları aranacak ve ulaşılan bilgiler de objektif bir şekilde ortaya konacaktır.

2.6.2.1. Hadîslerin Dört Mezhepte Kullanımı

2.6.2.1.1. Hanefî Mezhebi

Hanefî mezhebinin fıkhî kaynaklarına baktığımızda araştırmamıza konu olan hadîslerden Câbir b. Abdillâh isnâdıyla gelen iki rivâyet, Büreyd b. Husayb ve ʻAmr b. el-ʻAs tariki ile gelen bir rivâyetin yer aldığını görmekteyiz.

---

[625] Sa‘ düddîn Mes‘ûd b. Ömer b. Abdillâh et-Teftâzânî, **Şerhu'l-Mekâsıd**, I-V, thk. Abdurrahman ʻUmeyra, ʻÂlemi'l-Kutub, Beyrût, 1419/1998, c. 5, s. 198.

[626] Ebû'l-Fedâil Ahmed b. Muhammed b. el-Muzaffer b. el-Muhtâr er-Râzî, **Kitâbu Huceci'l-Kur‘ân,** b.y.y, y.y.,t.y., s. 46-47.

[627] Sâlih b. Abdulazîz b. Muhammed b. İbrâhîm Âlu'ş-Şeyh, **et-Temhîd li Şerhi Kitâbu't-Tevhîd**, Dâru't-Tevhîd, Riyâd, 1423/2002, s. 394.

[628] Abdullah b. Muhammed el-Karnî, **Davâbıtu't-Tekfîr 'İnde Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa**, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1413/1992, s. 155; Hamd b. Nâsır b. ʻOsmân b. Mu‘ammer, **el-Fevâkihu'l-'Azâb fi'r-Reddi 'alâ Men Lem Yuhekkimu's-Sünne ve'l-Kitâb,** thk. Abdusselâm b. Bircis b. Nâsır Âlu Abdulkerîm, Dâru'l-ʻAsime, Riyâd, 1407, s. 62-63; Abdulazîz b. Abdillah er-Râcihî, **Şerhu Usuli's-Sünne li İmâm Ahmed b. Hanbel,** Dâru't-Tevhîd, Suûdiyye, 1434, s. 141.

Eserlerinde bu rivâyetlere yer veren Hanefî fâkîhleri bu rivâyetlerin namazın farziyetini inkâr ederek terk eden kimse için olduğunu,[629] Hz. Peygamber'in tehdit yolu ile bunu söylediğini,[630] ayrıca hadîste geçen küfür kelimesinin manasının nimet küfrü olup, dînden çıkaran küfür olmadığını[631] söylemişlerdir.

Görüldüğü üzere Hanefî mezhebinde söz konusu hadîsler esas alınarak namaz kılmayan tekfir edilmemiştir. Ancak bununla beraber namazı terk edenin, kılıncaya dek hapsedileceği ve dövüleceği[632] şeklinde bir ceza öngörülmüştür. Fakat bu cezanın delili, incelemekte olduğumuz hadisler olmamıştır.[633]

Hanefi mezhebinde her ne kadar "müftâbih"[634] olan görüş namazı terk edenin hapsedileceği ve dövüleceği görüşü ise de mezhep dışı bazı kaynaklarda "Ne hapsederim ne döverim. O, dini konusunda emindir" ve "Namaz kişinin boynunda bir emanettir. (Yani; cezalandırılmaz, sorumluluğuyla baş başa bırakılır)" şeklindeki ifadelerinde Hanefi mezhebinin konu hakkındaki görüşleri olduğu,[635] ancak bu görüşlerin zamanla unutulmaya terk edildiği ifade edilmiştir.[636]

---

[629] Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, **Muhtasaru İhtilâfi'l-Ulemâ',** I-V, thk. Abdullah Nezîr Ahmed, Dâru'l-Beşâiru'l-İslâmiyye, Beyrût, 1417/1996, c. 4, s. 393-394.

[630] Ebû Muhammed Ali b. Zekeriyya b. Mes'ûd el-Ensârî el-Menbicî, **el-Lubâb fi'l-Cem'i beyne's-Sünne ve'l-Kitâb,** I-II, thk. Dr. Muhammed Abdulazîz el-Murâd, el-Mektebetu'l-Hakkaniyye, Peşavur, 1414/1994, c. 1, s. 156.

[631] Burhânüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî el-Merginânî, **el-Muhîtü'l-Burhânî fi'l-Fıkhi'n-Nu'mânî,** I-IX, thk. Abdulkerîm Sâmî el-Cundî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1424/2004, c. 5, s. 313.

[632] el-Menbicî, **el-Lubâb,** c. 1, s. 157.

[633] Hanefiler, hapis cezası konusunda kıyasa başvurmaktadırlar. Buna göre namaz Allah hakkıdır. Kul hakkı için hapis söz konusu olabiliyorsa evla kıyas gereğince Allah hakkı içinde hapis söz konusu olmalıdır. Bkz. Saffet Köse, **İslâm Hukuku Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti,** İZ Yay., İstanbul, 2003, s. 105.

[634] Müftâbih, bir mezhebin imamları arasındaki farklı görüşlerden, daha sonraki âlimlerce delil bakımından tercih edilmiş olanı veya bu görüşlerden belirli bir zaman için geçerli ve fetva vermeye daha uygun olduğu kabul edilen görüş demektir. Bkz. Paçacı, İbrahim, "Müftâ Bih", **Dinî Kavramlar Sözlüğü,** s. 491.

[635] Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şafiî, **el-Ümm**, I-XI, thk. Rıf'at Fevzî Abdülmuttalib, Daru'l-Vefâ, y.y., 1422/2001, c. 2, s. 564; Hüseyn b. Ahmed es-Seyyâğî es-San'ânî, **er-Ravdu'n-Nadîr Şerhu Mecmu'u'l-Fıkhi'l-Kebir,** I-IV, Dâru'l-Ceyl, Beyrût, t.y., c. 1, s. 413; Krş. Halil Altuntaş, **İslâm'da Din Hürriyetinin Temelleri,** DİB Yay., Ankara, 2012, s. 117.

[636] Altuntaş, **İslâm'da Din Hürriyetinin Temelleri,** s. 117.

2.6.2.1.2. Mâlikî Mezhebi

Mâlikî mezhebinin fıkhî kaynaklarında araştırmamızın Câbir b. Abdillâh isnâdıyla gelen birinci, Büreyd b. Husayb kanalıyla gelen ikinci ve Abdullâh b. ‘Amr el-‘As yoluyla gelen dördüncü hadislerine yer verilmiştir.

Söz konusu hadîslere eserlerinde yer veren Mâlikî fâkîhleri bu hadîslerde geçen küfür kelimesinin hakikatte ancak dîni yalanlamak mânâsında kullanıldığını, oysa namaz kılmayan kimsenin namazın farziyetini inkâr etmedikçe dîni yalanlamayacağını,[637] namazı terk etmenin hakikatte küfür olmadığını,[638] bir kimsenin farziyetine inandığı halde namaz kılmaktan kaçınırsa kâfir olmayacağını söylemişlerdir.[639]

Mâlikî mezhebinde görebildiğimiz kadarıyla söz konusu hadîsler esas alınarak namaz kılmayan tekfir edilmemiş, fakat İmâm Mâlik’in böyle bir kimsenin küfründen dolayı değil, namaz kılmama günahından dolayı öldürüleceği görüşünde olduğu nakledilmiştir. Ancak Mâlikî mezhebinde söz konusu cezanın delili incelediğimiz hadisler olmamıştır.[640]

2.6.2.1.3. Şâfiî Mezhebi

Şâfiî mezhebinin fıkhî eserlerinde araştırma konumuz olan Câbir b. Abdillâh isnâdıyla gelen birinci hadîs, Büreyd b. Husayb kanalıyla gelen ikinci hadîs ve Ebû Derdâ isnâdıyla gelen üçüncü hadîs yer almıştır.

Şâfiî fakihi el-Mâverdî (ö. 450/1058), Câbir hadîsi hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: “Bir kimse haramlığına inandığı halde nehyedilen bir fiili işlemekle kâfir olmuyorsa, farziyetine inandığı halde emredilen bir şeyi terk etmekle de kâfir olmaz. Eğer namazı terk ederek kâfir olsaydı, onu kılarak da Müslüman olması

---

[637] Ebü’l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Hafîd, **Bidâyetü’l-Müctehid ve Nihâyetü’l-Muktesid,** I-IV, thk. Muhammed Subhî Hasan Hallâk, Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire, 1410, c. 1, s. 227-228.

[638] Ebü’l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî, **el-Beyân ve’t-Tahsîl,** I-XX, thk. Muhammed Hâcî, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrût, 1408/1988, c. 1, s. 476.

[639] el-Kurtubî, **el-Mukaddimâtü’l-Mümehhidât**, I-III, thk. Muhammed Hâcî, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrût, 1408/1988, c. 1, s. 142.

[640] el-Kurtubî, **el-Mukaddimâtü’l-Mümehhidât**, s. 142-143.

gerekirdi. Nasıl namazı kılmakla Müslüman olmuyorsa onu terk etmekle de kâfir olmaz.”[641]

Bir başka Şâfiî fakihi el-İmrânî (ö. 558/1163) ise incelediğimiz hadislerden üçüncü hadisin Ebû Derdâ tarîki ile gelen rivayetini delil göstererek namazı terk edenin öldürülmesinin mubah olduğunu söylemiştir.[642]

Meşhur Şâfiî fakihi en-Nevevî (ö. 676/1277) de “*Kitabu’l-Mecmû‘”* adlı eserinde Câbir ve Büreyde hadisleri ile bu konudaki başka rivâyetleri zikrettikten sonra şöyle demiştir: “Bütün bu rivâyetler, namazı terk eden kimsenin (kâfir olmamakla beraber) kâfirle bazı hükümlerde ortak olduğu hususudur ki bu da onun öldürülmesinin vâcib olmasıdır.”[643]

Şâfiî kaynaklarında görebildiğimiz kadarıyla söz konusu hadîsler, delil alınarak namazı terk edenin öldürüleceği söylenmiş, fakat bu kimseler tekfîr edilmemiştir. Şâfiî mezhebinin genel görüşü, namazı terk edeni tekfir etmemek şeklindedir. Zira İmâm Şâfiî (ö. 204/820) ile Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) arasında geçtiği nakledilen bir diyaloğ Şâfii mezhebinin bu konudaki tavrını açıkça ortaya koymaktadır:

- Ey Ahmed, namaz kılmayanın kâfir olduğunu mu söylüyorsun?
- Evet
- Eğer kâfir olursa ne ile tekrar Müslüman olur?
- La ilâhe illâllah Muhammedün Râsûlullah, diyerek.
- Adam bu sözü devamlı söylüyor zaten, onu bırakmamış ki.
- Namaz kılarak Müslüman olur.
- Kâfirin namazı geçerli olmaz. Dolayısıyla o kimsenin kıldığı namaz ile de Müslüman olduğuna hükmedilemez.

---

[641] Ebû’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî el-Mâverdî, **el-Hâvi’l-Kebîr fî Fıkhi Mezhebi’l-İmâmi’ş-Şâfiî ve Huve Şerhu Muhtasaru’l-Muzenî,** I-XVIII, thk. Alî Mu‘avvid-‘Adil Abdülmevcûd, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût, 1414/1994, c. 2, s. 527.

[642] Ebü’l-Hüseyn Yahyâ b. Ebi’l-Hayr b. Sâlim b. Es‘ad el-İmrânî, **el-Beyân fî Mezhebi’ş-Şâfiî**, I-XIV, thk. Kâsım Muhammed en-Nûrî, Dâr’ul-Minhâc, Beyrût, 1421/2000, c. 2, s. 17.

[643] en-Nevevî, **Kitabu’l-Mecmû‘ Şerhu’l-Muhezzeb li’ş-Şirâzî,** thk. Muhammed Necîb el-Mutî‘î, Mektebetu’l-İrşâd, Cidde, t.y., c. 3, s. 19-20.

İmâm Şâfiî'nin bu sözü üzerine Ahmed b. Hanbel söyleyecek söz bulamaz.[644]

İmâm Şâfiî her ne kadar namaz kılmayanın kâfir olmayacağını söylese de o, *"el-Ümm"* adlı eserinde namazı terk edenin tövbeye davet edileceğini, tövbe etmediği takdirde öldürüleceğini açıkça belirtmiş, ancak öldürme cezası için esas aldığı deliller bu çalışmamızın konusu olan hadîsler olmamıştır.[645]

İmâm Şâfiî'nin talebesi olan Müzenî'nin (ö. 264/878) ise namazı terk eden için öldürme cezasını değil Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve arkadaşları gibi namaz kılıncaya dek hapsetme cezasını benimsediği nakledilmiştir.[646]

2.6.2.1.4. Hanbelî Mezhebi

Hanbelî mezhebinin fıkhî kaynaklarında araştırmamızın Câbir b. Abdillâh'tan gelen birinci hadîsi ile Büreyde b. Husayb'tan gelen ikinci hadîsi yer almış, söz konusu rivâyetler namazı terk edenin kâfir olduğuna ve küfründen dolayı öldürülmesi[647] gerektiği hükmüne delil olarak zikredilmiştir.[648]

---

644 Diyaloğun geçtiği kaynak için bkz. Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-Sübkî, **Tabakâtu'ş-Şâfiîyyeti'l-Kübrâ**, I-X, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l 'Arabiyye, y.y., 1383/1964, c. 2, s. 61; Krş. Altuntaş, **İslâm'da Din Hürriyetinin Temelleri,** s. 90.

645 eş-Şafiî, **el-Ümm**, c. 2, s. 563; İmâm Şâfiî bu konuda Hz. Ebû Bekr'in: "Eğer Resûlullah'a verdikleri bir dişi oğlağı dahi bana vermeyecek olurlarsa onlarla savaşırım. Allah'ın bir araya getirdiği şeyleri birbirinden ayırmayın" sözünü delil almıştır.(eş-Şafiî, **el-Ümm**, c. 2, s. 563.) Ancak Hz. Ebû Bekr'in zekât vermeyenlerle savaşmasının sebepleri arasında bu kimselerin zekâtın farziyetini inkâr etmiş olabilecekleri ya da zekâtın farz oluşunu inkâr etmeseler bile devletin siyasî otoritesine başkaldırmaları gerekçe gösterilmiştir. Hâlbuki imam Şafii, namazı terk edenlerin namazı inkâr etmelerini ve devlete karşı isyan etmelerini şart koşmaksızın sadece namaz kılmadıklarından ötürü öldürüleceklerini söylemiştir. Bu durumda İmâm Şâfi'nin namaz kılmayanları öldürmek için, Hz. Ebû Bekir'in zekât vermeyenlerle savaşmasını delil göstermesi açık bir 'Kıyas ma'a'l-fârik' (bir şeyi kendisiyle aynı ortak vasfı taşımayan başka bir şeyle kıyaslamak) tır diyebiliriz. (Bkz. Altuntaş, **İslâm'da Din Hürriyetinin Temelleri,** s. 105; Hacer Şahinalp, **Kur'ân'da Din Hürriyeti**, (Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara, 2009, s. 69.) Çünkü namazı ihmalkârlığı sebebiyle terk eden siyasi otoriteye de isyan etmez, dinden de çıkmaz.

646 en-Nevevî, **Kitabu'l-Mecmû',** c. 3, s. 19.

647 Namazı terk edenin öldürülmeden önce üç gün hapsedileceği, her namaz vakti namaz kılmaya davet edilerek ölümle korkutulacağı, buna rağmen namaz kılmazsa öldürüleceği söylenmiştir. Bkz. İbn Kudâme, **el-Muğnî** I-XV, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Dâru 'Âlemi'l-Kutub, Riyâd, 1417/1997, c. 3, s. 351.

648 Ebû Abdirrahmân Abdullah b. Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, **Mesâilu'l-İmâm Ahmed Rivâyetu İbnihi Abdullah b. Ahmed**, thk. Züheyr eş-Şâvîş, Mektebetu'l-İslâmî, Beyrût, 1401/1981, s. 55; İbn Kudâme, **el-Muğnî**, c. 3, s. 354-355; İbn Kudâme, **el-Kâfî,** I-IV, thk. Muhammed Fâris-Mes'ud Abdulhamîd es-Sa'dinî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1414/1994, c. 1, s. 180; Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Abdisselâm b. Teymiyye el-Harrânî, **Şerhu'l-**

Ancak Hanbelî mezhebinin en önemli fâkih ve usûlcülerinden kabul edilen İbn Kudâme el-Makdisî (ö. 620/1223), Ahmed b. Hanbel'den namazı terk edenin hükmü hakkında, tıpkı mürted gibi "küfründen dolayı öldürülür" ve muhsan zani gibi "hadden öldürülür" şeklinde iki görüşün geldiğini haber vermiştir.[649] O, namazı terk edenin kâfir olacağı şeklindeki görüşü kabul etmeyerek şöyle demiştir: "Hiçbir asırda bir Müslümân'ın namazı terk ettiği için öldükten sonra yıkanmadığını, cenâze namazının kılınmadığını, Müslümânların mezarlığına gömülmediğini, mirâsçı olmaktan ve kendisine mirâsçı olunmaktan men edildiğini ve namaz kılmayanlar çok olmakla beraber, bu sebeple eşlerin birbirinden ayrılmasına hükmedildiğini bilmiyoruz. Eğer böyle bir kimse -namazı terk ettiği için- kâfir olsaydı bütün bu hükümler kendisi için gerçekleşmiş olurdu. Oysa Namazı terk edene kaza gerektiği konusunda farklı bir görüş bilmiyoruz."[650]

İbn Kudâme, namazı terk edenler için hadîslerde geçen küfür ifadelerinin gerçek anlamda küfür olmadığını belirterek, *"müslümana sövmek fasıklık, onunla savaşmak küfürdür"*[651] mealindeki hadîs ile içerisinde küfür ifadesi geçen başka hadisleri bu söylediğine delil olarak göstermiştir. Konunun bitiminde ise "iki görüşten en doğrusu budur" diyerek Ahmed b. Hanbel'in "hadden öldürülür" görüşünü benimsemiştir.[652]

Her ne kadar Hanbelî fâkihi İbn Kudâme, namazı terk edenin kâfir olmayacağını söylemiş ve Ahmed b. Hanbel'den gelen ikinci görüşü tercih ettiğini beyân etmişse de bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla Hanbelî mezhebinde, genel görüş namazı terk edenin kâfir olduğu ve küfründen dolayı öldürülmesi gerektiği şeklindedir.

İncelemekte olduğumuz hadislerin dört mezhebte kullanımı hakkında buraya kadar verdiğimiz bilgilerden anlaşılan, Hanefî, Mâlikî ve Şafiî mezheplerinde söz

---

'Umde, I-V, thk. Muhammed Ecmel el-İslâhî-Zâhir b.Sâlim Belfakîh, Dâru Alemi'l-Fevâid, Mekke, 1426, c. 2, s. 64; Muhammed b. Sâlih b. 'Useymîn, **Şerhu'l-Mumti' 'alâ Zâdi'l-Mustekni'**, I-XV, thk. 'Amr b. Süleymân el-Hefeyân, Dâru İbni'l-Cevzî, Cidde, 1422/2002, c. 2, s. 28-29.

649 İbn Kudâme, **el-Kâfî,** c. 1, s. 180.

650 İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 3, s. 357; İbn Kudâme, **el-Kâfî,** c. 1, s. 181.

651 Buhârî, **İmân,** 36, c. 1, s. 19; Müslim, **İmân,** 116, c. 1, s. 81; Tirmizî, **Birr ve's-Sılâ,** 52, c. 4, s. 353; Nesâî, **Tahrîmu'd-Dem,** 27, c. 7, s. 121.

652 İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 3, s. 358-359; İbn Kudâme, **el-Kâfî,** c. 1, s. 181-182.

konusu hadîsler esas alınarak namaz kılmayan kimse tekfir edilmemiş, Hanbelî mezhebinde ise genel görüş namazı terk edeni kâfir kabul etmek şeklinde olmuştur. Bu durum fukahanın çoğunluğunun, namaz kılmayanı tekfir etmediğini ve İslâm fıkhında namazı terk etmeyi küfür sayan görüşün azınlıkta kalan, zayıf ve kabul edilmeyen bir görüş olduğunu açıkça göstermektedir.

Öte yandan mezkûr mezhepler içerisinde görebildiğimiz kadarıyla Şafiî ve Hanbelî mezhepleri çalışma konumuz olan hadisleri delil alarak namazı terk edenin öldürüleceğini söylemişlerdir. Ancak bunun makbul bir görüş olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü Kur'an-ı Kerîm'de namazı terk edenin öldürüleceğine dair açık bir nass bulunmamakta, aynı şekilde incelediğimiz hadisler başta olmak üzere sahîh sünnette de delâleti katî olacak şekilde net bir ifadeye rastlanılmamaktadır.

Bununla beraber bazı kaynaklarda,[653] *"Haram aylar çıkınca müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün, onları yakalayıp hapsedin ve her gözetleme yerine oturup onları gözetleyin. Eğer tövbe ederler, namazı kılıp zekâtı da verirlerse, kendilerini serbest bırakın"* meâlindeki Tevbe sûresinin 5. âyeti, namazı terk edenin öldürüleceği görüşüne delil olarak gösterilmektedir. Ancak, âyetin zâhirinden hitabın müşriklere yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, "müşriklerin öldürülmemesi" için ayet, öncelikle tevbeyi (imanı) şart koşmaktadır. Tevbe edip namaz kılmayı ve zekât vermeyi kabul ettikleri halde o sırada da namaz vaktinde bulunmasalar, Müslüman oldukları ve kanlarının da haram olacağı konusunda ihtilaf yoktur. Buradan anlaşılıyor ki müşriklerin öldürülmekten kurtulmalarının şartı, Allah'ın emirlerini kabul edip, bu emirlerin bağlayıcılığını itiraf etmektir. Fiilen namaz kılmak değildir.[654] Dolayısıyla âyette tevbeden sonra gelen namaz ve zekâtın imânın kayıtlayıcı şartları olarak değil de onun bir alameti olarak zikredildiğini söyleyebiliriz. Netice itibariyle bu âyetin, namazı terk edenin öldürüleceği görüşüne delil olamayacağı kanaatindeyiz.[655]

Ayrıca namaz kılmayanların öldürüleceği hususunda Hz. Peygamber'in (s.a.v.), *"Allah'tan başka ilâh olmadığına, Muhammed'in, Allah'ın Râsûlü olduğuna*

[653] Bkz. İbn Kudâme, **el-Muğnî**, c. 3, s. 352; eş-Şevkânî, **Neylü'l-Evtâr,** c. 1, s. 369.
[654] el-Cessâs, **Ahkâmu'l-Kur'an,** I-V, thk. Muhamed Sâdık Kamhâvî, Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, 1412/1992, c. 4, s. 270; Krş. Altuntaş, **İslâm'da Din Hürriyetinin Temelleri,** s. 91-92.
[655] Bkz. Altuntaş, **İslâm'da Din Hürriyetinin Temelleri,** s. 111.

şehâdet edinceye, namazı kılıncaya ve zekâtı verinceye kadar insanlarla savaşmakla emrolundum"[656] şeklindeki hadîsi de delil gösterilmiştir.[657] Ancak İbn Hacer, hadîste geçen "insanlar" ifadesinden kastın "müşrikler" olduğunu belirtmiş,[658] ayrıca "mukâtele/savaşmak" ve "katl/öldürmek" sigaları arasındaki farktan dolayı bu hadîsin namaz kılmayanın öldürüleceği görüşüne delil olarak kullanılmasının tartışmaya açık olduğunu ifade etmiştir. O, konu hakkında İbn Dakîki'l-Îd'in de "savaşmanın mübâhlığı, öldürmenin de mübâhlığını gerektirmez, çünkü 'mukâtele' fiili iki tarafın karşılıklı olarak savaşmasını gerektirirken, 'katl' fiili böyle değildir" dediğini haber vermiştir.[659] Bu durum, söz konusu hadîsin konuya delâletinin katî olmadığını, dolayısıyla bu hadîsin namazı terk eden bir kimse için verilecek ölüm cezasına delil olamayacağını göstermektedir. Nitekim Hanefîlerin de öldürme cezası yerine hapis ve dövme cezalarını öngörmeleri delilin zannîliğini gösteren bir başka emâredir.

Bunun yanında mezheplerde yer alan ölüm cezasının Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemi de dahil olmak üzere İslâm tarihinde hiçbir zaman uygulandığı da bilinmemektedir.[660]

Şunu da belirtmek gerekir ki dört mezhebin, namazı terk edenler hakkında öngördükleri, ictihadi cezaların ana gayesi bu tür caydırıcı müeyyideler ile toplumda namaz kılmamanın önüne geçebilmektir. Nitekim Hanbelî fakihi İbn Kudâme, namaz kılmadığında öldürülüceğini bilen birinin namazı terk etmeyeceğini, bir kişinin namaz kılmadığı için öldürülmesiyle bin kişinin de namaz kılmasının sağlanmış olacağını söyleyerek[661] bu gerçeği ifade etmiştir. Ancak günümüz toplumunda bu tür cezaları uygulamak bir yana, bu cezalardan bahsetmenin bile İslâmofobi'nin (İslâm korkusunun) alabildiğine kışkırtıldığı bir asırda çok büyük problemleri doğuracağı

---

[656] Buhârî, **İmân,** 17, c. 1, s. 14; Müslim, **İmân,** 36, c. 1, s. 53.

[657] Hadîsin delil gösterildiği kaynaklar için bkz. İbn Kayyım el-Cevziyye, **Kitâbu's-Salât ve Hukmu Târikihâ**, s.19-20; eş-Şevkânî, **Neylü'l-Evtâr,** c. 1, s. 370.

[658] İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî,** c. 1, s. 77.

[659] İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî,** c. 1, s. 76.

[660] İbn Teymiyye, namazın farziyetine inanıp bunu da ikrar ettiği halde ısrarla namazı terk eden bir kimseye 'namazı kılmazsan seni öldüreceğiz' şeklinde bir sözün söylenildiğinin bilinmediğini, böyle bir durumun İslâm'da hiçbir zaman vuku bulmadığını söylemiştir. Bkz. Ahmed b. Abdilhâlîm İbn Teymiyye, **Mecmû'etu'l-Fetevâ,** I-XXXVII, thk. Enver el-Bâz-Âmir el-Cezzâr, Dâru'l-Vefâ, y.y., 1426/2005, c. 22, s. 32.

[661] İbn Kudâme, **el-Muğnî**, c. 3, s. 353-354.

açıktır. Bu bakımdan namaz kılmayanları ölüm ya da hapis cezasıyla korkutmak, küfürle itham etmek, zor kullanmak yerine, Hz. Peygamber'in (s.a.v.), *"Müjdeleyiniz; nefret ettirmeyiniz! Kolaylaştırınız; zorlaştırmayınız"*[662] prensibinin bu konuda ilke edinilmesinin daha sağlıklı sonuçlar vereceği kanaatindeyiz.

Yine bu bağlamda Elmalılı Hamdi Yazır'ın (ö. 1361/1942), Bakara sûresinin 2/256. âyetini tefsîr ederken zorlama ile inancın ve ibadetin makbul olmayacağına dair söyledikleri de konumuza ışık tutması açısından anlamlıdır: *"Metalib-i diniyenin (dînin talep ettikleri) hepsi, ikrahsız, (zorlamasız) hüsn-i niyet ve rıza ile yapılmalıdır. İkrah (zorlama) ile i'tikad değil, ikrah ile gösterilen iman, iman-ı hakikî değil, ikrah ile kılanan namaz, namaz değil, oruç keza, hac keza, cihad keza."*[663]

Şu halde günümüzde namaz kılmayanlar için görünen tek çözüm yolu, bu kimseleri namazın önemi hakkında irşad etmek, bilgilendirmek ve onlara namazı sevdirmek olmalıdır. Bunun en iyi örneğini son dönem Osmanlı âlimlerinden kendisi de bir Şâfiî müntesibi olan Said Nursî (ö. 1379/1960) de görmekteyiz. O, "Namaz iyidir. Fakat her gün her gün beşer defa kılmak çoktur. Bitmediğinden usanç veriyor" diyen bir adama, kalbi ve aklı tatmin eden, beş ikazla cevap vererek,[664] bu yolu seçmiş; kendi mezhebinin bu konudaki "öldürme" cezasını dile getirmeyerek, bir bakıma bu asırda namaz kılmayanlar için uygulanacak metodun nasıl olacağını da göstermiştir.

2.6.3. Hadîslerin Tefsîr İlminde Kullanımı

Kur'ân-ı Kerîm'in açıklanmasını ve daha iyi anlaşılmasını gaye edînen tefsîr ilminin hadîs ilminden faydalanmaması düşünülemez. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.) Kur'ân'ı beyân etmekle sorumlu kılınmış[665] olup bu manada Kur'ân'ın ilk müfessiri sayılmıştır. Bu durum tefsîr ilminin hadîs ilminden yararlanmasını da bir bakıma zorunlu kılmaktadır.

---

[662] Buhârî, **İlm,** 11, c. 1, s. 25; Müslim, **Cihâd,** 6, 7, c. 3, s. 1358-1359.
[663] Elmalılı M. Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili,** I-X, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul, 1979, c. 2, s. 861.
[664] Said Nursî, **Sözler,** Envâr Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 269-273.
[665] Nahl, 16/44.

Söz konusu hadîslerin tefsîr alanında kullanılışını ortaya koymadaki amacımız, hadîslerin hangi âyetlerin tefsîrinde kullanıldığını, tefsîr geleneğinde nasıl anlaşıldığını, daha önemlisi nerede ve hangi amaçlar doğrultusunda kullanıldığını görmek ve tespit etmektir. Bunun için ulaşabildiğimiz bazı tefsîrlerden tespit edebildiğimiz bilgileri burada ortaya koymaya çalışacağız.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla hadîsler şu âyetlerin tefsîrinde kullanılmıştır:

1. Bakara, 2/3. âyetin tefsîrinde kullanılmıştır. Âyetin meâli şu şekildedir: *"Onlar gaybe inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar."* en-Nîsâbûrî (ö. 730/1329 [?]), iyi amellerin esasının imân, bedeni ibâdetlerinin aslının da namaz olduğunu belirterek önce, "namaz dînin direğidir" rivâyetini sonra da birinci hadîsimiz olan Câbir b. Abdillâh rivâyetini zikretmiştir.[666]

2. Meryem, 19/59. âyetin[667] tefsîrinde söz konusu edilmiştir. Bu âyeti yorumlayan İbn Kesîr (ö. 774/1373), âyette geçen " أَضَاعُوا الصَّلَاةَ " ifadesinden kastın ne olduğu hususunda ihtilaf edildiğini, bazı kimselerin bu ifadeyi namazı bütünüyle terk etmek olarak anladıklarını, bu nedenle selef ve halef âlimleri ile imâmlardan bazılarının namazı terk edeni tekfîr ettiklerini nakletmiş ve onların bu konuda delillerinin ise Câbir b. Abdillâh ve Büreyde b. Husayb tariki ile gelen hadîsler olduğunu ifade etmiştir.[668]

İbn Kesîr, *"Eğer size yasaklanan (günah)ların büyüklerinden kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi güzel bir yere koyarız"* meâlindeki Nisa 4/31. âyetin tefsîrinde de Câbir b. Abdillâh ve Büreyde b. Husayb tariki ilen gelen hadîsleri zikretmiştir. O, bu âyeti izah ederken büyük günahlardan bahseden birçok rivâyete yer vermiş, söz konusu hadîsleri de bu bağlamda nakletmiştir.[669]

---

666 Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyn el-A'rec en-Nîsâbûrî, **Garâibu'l-Kur'an ve Regâibu'l-Furkân**, I-VI, thk. Zekeriyya 'Umeyrât, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1416/1996, c. 1, s. 140.

667 Âyetin meâli şu şekildedir: *"Onlardan sonra, namazı zayi eden, şehvet ve dünyevî tutkularının peşine düşen bir nesil geldi. Onlar bu tutumlarından ötürü büyük bir azaba çarptırılacaklardır."*

668 İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm,** I-VIII, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selame, Daru't-Tayyibe, Suûdiyye, 1420/1999, c. 5, s. 243.

669 İbn Kesîr**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm**, c. 2, s. 271-278.

3. Namazlara ve bilhassa orta namaza devam etmekten bahseden Bakara 2/238. âyetin[670] tefsîrinde yer almıştır. Celaleddîn es-Suyûtî (ö. 911/1505), bu âyet hakkında hiçbir şahsi yorumda bulunmamış, âyetin tefsîrini tamamen hadîslerle yapmıştır. O, namazla ilgili hemen hemen bütün rivâyetleri ard arda sıralamış, bu arada araştırma konumuz olan Câbir b. Abdillâh, Büreyde b. Husayb ve Ümmü Eymen'den gelen rivâyetlere de yer vermiştir.[671]

4. Tevbe, 9/5. âyetin tefsîrinde ele alınmıştır. Âyetin meâli şu şekildedir: *"Haram aylar çıkınca bu Allah'a ortak koşanları artık bulduğunuz yerde öldürün, onları yakalayıp hapsedîn ve her gözetleme yerine oturup onları gözetleyin. Eğer tövbe ederler, namazı kılıp zekâtı da verirlerse, kendilerini serbest bırakın. Şüphesiz Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir."* Âyeti tefsîr eden Muhammed Reşîd Rızâ (ö. 1354/1935), namazı terk edenin kâfir olacağı görüşünde olan âlimlerin delil aldıkları hadîsler bağlamında Câbir b. Abdillâh ve Büreyde b. Husayb hadîslerine yer vermiştir.[672] O, Bu hadîsler hakkında fâkîhlerin yorumlarını nakletmiş, kendi şahsi kanaatini ise konunun sonunda belirtmiştir. Ona göre, ancak bir kere veya farklı zamanlarda geçici sebeplerle namazı çok az kılmayan sonra da bu nedenle Allah'a tövbe eden kimseler küfür kapsamına girmemektedir. Fakat namazı bazen kılan ve genellikle terk eden kimseler ise küfür kapsamına dâhildirler. Bu nedenle vaiz ve hatipler halka namazı terk etmenin tehlikesini açıklamalı ve kendisine "tariki salât" denilebilen herkesin kâfir olacağını bildirmelidirler.[673]

6. *"Fakat tövbe edip, namazı kılar ve zekâtı verirlerse, artık onlar sizin dîn kardeşlerinizdir. Bilen bir kavme âyetleri işte böyle ayrı ayrı açıklarız"* meâlindeki Tevbe 9/11. âyetin tefsîrinde zikredilmiştir. Müfessir Şınkîtî (ö. 1393/1974), namaz kılmayan kimselerin mü'minlerin kardeşleri olmayıp kâfirlerden olacaklarının, âyetin mefhûmundan anlaşıldığını söylemiş ve buna delil olarak Câbir b. Abdillâh, Büreyde b. Husayb ve ʿAmr b. el-ʿAs'tan gelen hadîsleri zikretmiştir. Ona göre bu hadîsler

---

[670] Âyetin meâli şu şekildedir: *"Namazlara ve orta namaza devam edîn. Allah'a gönülden boyun eğerek namaza durun."*

[671] Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hûdayrî es-Süyûtî, **Ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsîri bi'l-Me'sûr,** I-XVII, thk. Abdullah b. Abdu'lmuhsin et-Türkî, Merkezu Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-ʿArabiyye ve'l-İslâmiyye, Kahire, 1424/2003, c. 3, s. 35-58.

[672] Muhammed Reşîd Rızâ, **Tefsîri'l-Menâr,** I-XII, Dâru'l-Menâr, Kahire, 1366/1947, c. 10, s. 208.

[673] Reşîd Rızâ, **Tefsîri'l-Menâr,** c. 10, s. 212.

namazı bilerek ve önemseyerek terk edenlerin küfrüne açık bir şekilde delâlet etmektedir.[674]

7. Maide, 5/55. âyetinin[675] tefsîrinde bahsedilmiştir. Müellif Şa'râvî (ö. 1419/1998), bu âyeti İslâm'ın beş erkânı üzerinden tefsîr etmeye çalışmıştır. O, zekât, oruç ve hac ibâdetlerinin senede bir defaya mahsus olduğunu, fakir olanın zekâttan muaf, hasta, yaşlı ve özür sahibi olanların oruçtan, gücü yetmeyenlerin de hacdan muaf olduklarını zikrederek bu ibâdetlerde Müslümanlar için birçok muafiyetlerin bulunduğunu belirtmiştir. Fakat namazın temel ve sürekli tekrarlanan bir ibâdet olduğunu, kişinin bilincini yitirmesi dışında namaz için bir muafiyetin olamayacağını ifade etmiş ve bu bağlamda Câbir b. Abdillâh ve Büreyde b. Husayb'tan gelen rivâyetlere yer vermiştir.[676]

Şa'râvî, Büreyde b. Husayb hadîsini *"Ey imân edenler, rükû edîn, secde edîn, Rabbinize kulluk edîn ve hayır işleyin ki kurtuluşa eresiniz"* meâlindeki Hac, 22/77. âyetinin tefsîrinde de kullanmıştır. Şa'râvî oruç, hac ve zekât ibâdetinin mevsimsel ibâdetler, namazın ise her gün tekrarlanan bir ibâdet olduğundan yola çıkarak namazın diğer ibâdetlerden farklı olduğunu söylemiştir. Ona göre Hz. Peygamber (s.a.v.) *"Bizimle onlar arasındaki ahit namazdır. Kim onu terk ederse küfre girmiştir* " sözüyle namazı diğer farzlardan ayrı tutmuştur.[677]

Tefsîr kaynaklarından tesbit edebildiğimiz kadarıyla söz konusu hadîsler sekiz farklı âyetin tefsîrinde, şu konuların daha iyi anlaşılmasında kullanılmıştır. Bunlar; namazı ikame etme, rukû ve secde etme şeklinde namazın emredilmesi, namazı zayi etme, büyük günahlardan kaçınma ve namazlara devam etme gibi konulardır. Tespit ettiğimiz bu bilgilerin, hadîsin tefsîrdeki tüm kullanılış amaçlarını ortaya koyacak miktarda olmadığı muhakkaktır. Ancak hadîslerin tefsîrde daha çok

---

[674] Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkādir el-Cekenî eş-Şınkîtî, **Edvâ'ü'l-Beyân fî Îzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân,** I-VII, Dâru Alemi'l-Fevâid, b.y.y., y.y., t.y., c. 4, s. 390-392.

[675] Âyetin meâli şu şekildedir: *"Sizin dostunuz ancak Allah'tır, Rasûlüdür ve Allah'ın emirlerine boyun eğerek namazı kılan, zekâtı veren mü'minlerdir."*

[676] Muhammed Mütevellî eş-Şa'râvî, **Tefsîru'ş-Şa'râvî (Havâtırî Havle'l-Kur'âni'l-Kerîm),** I-XXIV, Ahbâru'l-Yevm, y.y., t.y., c. 6, s. 3238-3239.

[677] eş-Şa'râvî, **Tefsîru'ş-Şa'râvî,** c. 16, s. 9943-9944.

nerelerde ve hangi amaçlarla kullanıldığına dair bir ön bilgi mahiyetinde olması açısından önemlidir.

Araştırma konumuz olan hadîslerin İslâmi ilimlerde kullanımına dair buraya kadar yer verdiğimiz bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla bazı akâid-kelâm âlimleri, bir kısım müfessirler ve mezhepler içerisinde de sadece Hanbelîler söz konusu hadîsleri namazın terkinin küfür oluşuna delil olarak zikretmişlerdir. Kanaatimizce mezkûr hadîsleri namazı terk etmenin küfrüne delil olarak gösteren ulemanın bu kanaatlerinin temelinde, hadîslerin sadece zâhirini esas almalarının veya ameli imândan cüz kabul eden anlayışta[678] olmalarının önemli bir etkisi bulunmaktadır.

Bir kimsenin tembelliği veya ihmalkârlığı sebebiyle kasten kılmadığı namazlardan ötürü tekfir edilmesi kabul edilebilir bir durum değildir. Çünkü böyle bir kimsenin kılmadığı namazları daha sonra kaza etmesinin önünde bir engel bulunmamaktadır. Her ne kadar hadiste sadece uyuyarak ve unutarak namazını kılmayanın kaza etmesi gerektiği bildirilmiş[679] ise de cumhur ulema, kasten namazını kılmamış olanlar için de kazanın vacib olduğunu belirtmiştir.[680] Zira şeriatın birçok konuda mazur saydığı unutana kaza vacib olunca, kasten terk edene evleviyetle vacib olması gerekmektedir.[681]

Ayrıca bugün namazını kılmayanın birinin yarın da namazını kılmayacağı kesin değildir. Bu nedenle namazını terk etti diye bir kimseyi hemen tekfir etmek akabinde onu küfründen dolayı ölüm cezasına çarptırmak, böyle kimselerin ileriki zamanlarda namaza başlamaları ihtimalini de ortadan kaldıracaktır. Dolayısıyla konuya bu yönüyle bakıldığında bile namazı terk edenler hakkında küfür hükmünü vermenin son derece yanlış bir hüküm olduğu ortaya çıkmaktadır.

---

[678] Nitekim Ahmed b. Hanbel'in imânı, 'kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve azalarla amel etmek' şeklinde tanımladığı nakledilmiştir. Bkz. Ethem Rûhi Fığlalı, **Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri,** İzmir İlahiyat Vakfı Yay., İzmir, 2004, s. 64.

[679] Tirmizî, **Ebvabu's-Salât**, 130, c. 1, s. 334; Nesaî, **Mevakît**, 53, c. 1, s. 294.

[680] İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-Müctehid,** c. 1, s. 433.

[681] İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-Müctehid,** c. 1, s. 434.

SONUÇ

Namazı terk etmenin hükmüne dair dört ayrı hadîsi senet ve metin açısından değerlendirdiğimiz bu çalışmamızda sonuç olarak şunlar söylenebilir:

Araştırmamızda "Birinci Hadîs" olarak ele aldığımız Câbir b. Abdillâh ve Enes b. Mâlik isnâdıyla gelen, ortak metni, "*Kul ile şirk ve küfür arasında namazı terk etmek vardır"* şeklindeki hadîsin, toplamda on yedi rivâyetine ulaşılmıştır. Bu rivâyetlerin on dördünün senedinde herhangi bir sıhhat problemine rastlanılmamış, geriye kalan üç rivâyet ise zayıf olarak kabul edilmiştir.

İncelediğimiz "İkinci Hadîs" Büreyde b. Husayb kanalıyla gelen, ortak metni, *"Şüphesiz ki bizimle onlar arasındaki ahit namazdır. Kim namazı terk ederse küfre girmiştir"* şeklindeki hadîstir. Bu hadîsin toplamda dokuz rivâyetine ulaşılmış, bu rivâyetlerin hiç birinde herhangi bir sıhhat problemi görülmediğinden rivâyetlerin hepsi sahîh addedilmiştir.

Tezimizin "Üçüncü Hadîsi" Ebû Derdâ, Ümmü Eymen ve Mu'az b. Cebel tarîkıyla gelen, ortak metni, "*Farz namazı kasten terk etme! Kim farz namazı kasıtlı olarak terk ederse o kimseden zimmet kalkar"* şeklindeki hadîstir. Kaynaklarda hadîsin beş rivâyetine ulaşılmıştır. Bu beş rivâyetin ikisinin senedinde herhangi bir sıhhat problemi bulunmamıştır. Geriye kalan üç rivâyette ise ittisal yönünden problem tespit edildiğinden bu rivâyetler zayıf sayılmıştır.

Çalışmamızın "Dördüncü Hadîsi" Abdullâh b. 'Amr b. el-'As kanalıyla gelen, ortak metni, "*Kim namazı korur/muhafaza ederse o namaz kıyâmet gününde o kimse için nûr, delil ve kurtuluş olur. Kim de namazı muhafaza etmezse o namaz onun için nûr, delil ve kurtuluş olmaz. Ve kıyâmet gününde o kimse Karun, Firavun, Haman ve*

Ubey b. Halef ile beraber olur" şeklindeki hadîstir. Bu hadîsin toplamda iki rivâyetine ulaşılmış, bu rivâyetlerin senedlerinde herhangi bir sıhhat problemi bulunmadığından sahîhliğine hükmedilmiştir.

Netice itibariyle, mezkûr dört hadîsin kaynaklarda toplam otuz üç rivâyeti tespit edilmiş, bu rivâyetlerin sadece altısı sened açısından zayıf bulunmuş, geriye kalan yirmi yedi rivâyetin senedînde herhangi bir soruna rastlanılmadığından bu rivâyetler sahîh olarak kabul edilmiştir.

Sened yönünden sahîh olan hadîsler metin açısından incelenmiş, bu hadîsler metin tenkîdi prensiplerinden Kur'ân'a arz edilmiştir. Ancak Kur'ân-ı Kerîm'de, hadîslerde ifade edildiği gibi namazı terk edenin "kâfir" veya "müşrik" olacağına dair açık bir ifadeye rastlanılmamıştır.

Araştırma konumuz olan hadîsler, aynı konuyu ihtiva eden başka hadîslerle beraber değerlendirildiğinde ise namazın terki hakkındaki hadîslerin tümünün birbirini destekleyecek şekilde gelmediği tespit edilmiştir. Ayrıca günah işleyen kimselerden bahseden başka hadîslerde bu durumdakilerin, İslâm dairesinin dışına itilmediği, bu kimselerin tövbeye davet edilerek yüce Allah'ın affedici yönünün ön plana çıkartıldığı görülmüştür. Yine Hz. Peygamber'in (s.a.v.) namazı terk edenleri tekfîr ederek akabinde bu kimselere küfür ahkâmını uyguladığına dair herhangi bir habere de kaynaklarda ulaşılamamıştır.

İncelediğimiz hadîslerde yer alan "küfür" kavramı, başka birçok hadîste hem terim hem de sözlük manasıyla kullanılmıştır. Sözlük anlamıyla geçtiği yerlerde kişinin mü'min vasfı ortadan kalkmazken, terim anlamıyla kullanıldığı yerlerde ise kişi İslâm dairesinin dışına çıkarılmıştır. Kaynaklarda kişiyi dînden çıkaran küfre "i'tikâdî küfür, küfr-i ekber ve küfr-i hakîkî" denilirken, kişiyi dînden çıkarmayan küfre ise; "amelî küfür, mecâzî küfür, küfr-i asğar, küfrân-ı nimet ve küfür dûne küfür" isimleri verilmiştir. Nitekim incelemekte olduğumuz hadîslerde yer alan küfür ifadelerinin kişiyi dînden çıkarmadığı kanaatinde olan âlimler, bu mezkûr isimlendirmeleri kullanmışlardır. Bizim de bu konudaki kanaatimiz incelediğimiz hadîslerde geçen küfür lafızlarının sözlük anlamıyla anlaşılması gerektiği şeklindedir.

Öte yandan hadîslerin şerh geleneği içerisinde namazın kasten terkinin kişiyi dinden çıkaracağı veya çıkarmayacağı şeklinde yorumlandığı görülmüş, namazı kasten terk etmenin kişiyi dinden çıkaracağını söyleyen şarihlerin kanaatleri isabetli bulunmamıştır. Çünkü bir kimse farz olduğunu inkâr etmeksizin sadece tembelliği veya umursamazlığı/ihmalkârlığı sebebiyle kılmadığı namazlardan ötürü tekfir edilmemelidir. Aksi takdirde namaz gibi diğer ibadetlerin terki de küfrü gerektirecektir ki bu da mümkün değildir.

Ayrıca inceleme konumuz olan hadîsler farklı amaçlarla akâid-kelâm, fıkıh ve tefsîr gibi İslâmî ilimlerde de kullanılmıştır. Akâid ve kelâma dair kaynaklarda hadîslerin imân-amel münasebeti bağlamında, küfru'l-ekber ile küfru'l-asgar arasındaki farka değinilirken ve namazı terk edenin küfrüne delil getirilirken zikredildiği görülmüştür.

Hadîsler fıkıh kaynaklarında da çokça zikredilmiş, özellikle dört mezhebin fıkıh literatüründe yer almıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hanefî, Malikî ve Şafiî mezhepleri söz konusu hadisleri esas alarak namaz kılmayan kimseyi tekfir etmemiş, Hanbelî mezhebi ise inceleme konumuz olan hadisleri delil alarak namazı terk edeni kâfir kabul etmiştir. Bu durum fukahanın çoğunluğunun namaz kılmayanı tekfir etmediğini ve İslâm fıkhında namazı terk etmeyi küfür kabul eden görüşün azınlıkta kalan ve zayıf bir görüş olduğunu göstermektedir.

Bununla beraber mezkûr mezhepler içerisinde tespit edebildiğimiz kadarıyla Şafii ve Hanbelî mezhepleri çalışma konumuz olan hadîsleri delil alarak namazı terk edenin öldürüleceğini söylemişlerdir. Ancak bu görüşünde makbul bir görüş olmadığı kanaatindeyiz. Zira gerek Kur'an-ı Kerîm gerekse sahîh sünnet namazı terk eden birine böyle bir ceza öngörmemektedir. Bunun yanında mezheplerde yer alan bu müeyyidenin şu ana kadar pratikte uygulandığına dair de herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır.

Çalışma konumuz olan hadisleri delil almamışlarsa da Hanefi ve Maliki mezheplerinde de namazı terk edenler için cezai müeyyideler belirlenmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hanefi mezhebinde bu ceza dövme ve hapis iken, Maliki mezhebinde ise öldürme şeklinde olmuştur. Dört mezhebinde namazı terk edenlere

yönelik bu tür cezaları öngörmelerinin temel sebebi, toplumda namaz kılmamanın önüne geçebilmektir. Ancak bizce, namaz kılmamanın önüne bu tür cezalara başvurarak değil, aklı ve kalbi ikna edici bir yöntemle irşad ederek, bilgilendirerek, teşvik ederek, sevdirerek ve müjdeleyerek geçilmelidir.

Hadislerin kullanıldığı bir diğer islami ilim de Tefsîr olmuştur. Tefsîr kaynaklarında hadîsler; namazı ikâme etme, namazın emredilmesi, namazı zayi etme, büyük günahlardan kaçınma ve namazlara devam etme gibi konulardan bahseden bazı âyetlerin tefsîrinde ele alınmış, bazı müfessirler mezkûr hadislere eserlerinde herhangi bir kanaat belirtmeden yer verirken, kimi müfessirler ise söz konusu rivâyetleri namazı terk eden kimsenin küfrüne delil olarak zikretmişlerdir.

Araştırma konumuz olan hadîslerin İslâmi ilimlerde kullanımına dair tespit ettiğimiz bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla bazı âlimler tarafından söz konusu hadîsler namazın terkinin küfür oluşuna delil olarak kullanılmıştır. Ancak bu hadîsleri namazı terk etmenin küfrüne delil olarak gösteren ulemanın kanaatlerinin isabetli olmadığını, onların bu kanaatlerinin temelinde hadîslerin sadece zâhirini esas almalarının veya ameli imândan cüz kabul eden anlayışta olmalarının etkili olduğunu düşünmekteyiz.

Sened açısından genel olarak sahîh kabul edilen hadîslerin yapılan metin tenkîdi sonucunda ise hadîslerin anlaşılma keyfiyeti hususunda bazı problemlerin olduğu görülmüştür.

Bu problemlerin en önemlisi hadîslerin zahiren içerdiği manalardır. Zira hadîsler zâhirî itibariyle kişinin namazı terk ettiği, kılmadığı takdirde kâfir veya müşrik olacağını yani İslâm dairesinin dışına çıkacağını ifade etmektedir. Nitekim hadîslere içerdiği zâhir anlamıyla bakanlar, namazı terk edenlerin kâfir olacaklarını söylemişlerdir. Oysa Kur'ân-ı Kerîm'de namazı terk edenler için uhrevî anlamda tehdit içeren âyetler bulunmakla beraber, böyle kimselerin kâfir veya müşrik olduklarına dair açık bir hüküm bulunmamaktadır. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) de namaz kılmayan birini kâfir sayarak, kendisine küfür ahkâmı uyguladığına dair bir örneğine rastlanılmamaktadır. Bu durum söz konusu hadîsleri sadece salt zahirî anlamıyla yorumlamanın son derece sağlıksız ve yanlış bir tutum olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak sened yönünden sahîh olan hadîslerin metnine, sadece zâhirî ve literal bir bakış açısıyla yaklaşılmaması, bu metinlerde geçen küfür ifadelerinin ulemâdan bazılarının da yorumladığı gibi ya namazın farziyetini inkar ederek terk edenler için geçerli olabileceği, ya da bu küfrün kişiyi dinden çıkarmayan amelî, mecazî ve nimet küfrü (nankörlük) olarak anlaşılması gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü Kur'ân ve sünnet şirk dışında kalan tüm günahlar için Allah'ın affedici yönünü ön plana çıkarmakta, günahkâr kimseleri dinin dışına itmek yerine onları Allah'ın rahmetinden ümitlerini kesmemeye ve tövbe etmeye davet etmektedir.

KAYNAKÇA

KUR'ÂN-I KERÎM.

ABDÜLBÂKÎ, Muhammed Fûâd, **el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1431/2010.

ABDÜRREZZÂK, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî, **el-Musannef,** I-XII, thk. Habîburrahmân el-ʿAzamî, Mektebetu'l-İslâmî, Beyrût, 1390/1970.

AHMED B. HANBEL, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, **Müsnedü'l İmâm Ahmed b. Hanbel,** I-L, thk. Şuayb el- Arnavûd v.dğr., Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1416/1995.

ALİYYU'L-KÂRÎ, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed, **Mirkâtü'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâti'l-Mesâbîh,** I-XI, thk. Cemâl 'Îtânî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1422/2001.

ALÎ, Cevâd, **el-Mufassal fî Târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm,** I-X, b.y.y., y.y., 1413/1993.

_____, **Cahiliye'den İslam'a İbadet Tarihi**, (çev. Muammer Bayraktutar), Ankara Okulu Yay., Ankara, 2015.

ALTUNTAŞ, Halil, **İslâm'da Din Hürriyetinin Temelleri,** DİB Yay., Ankara, 2012.

AŞIKKUTLU, Emin, "Teşeyyu", **DİA**, c. 40, ss. 564-565, Ankara, 2011.

AYDINLI, Abdullâh, **Hadîs Istılahları Sözlüğü**, İFAV Yay., İstanbul, 2013.

BAĞCI, H. Musa, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi,** Ankara Okulu Yay., Ankara, 2013.

el-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. el-Hatîb **el-Câmî‘ li Ahlâki’r-Râvî ve Âdâbi’s-Sâmi‘,** I-II, thk. Mahmûd Tahhân, Mektebetu’l-Maârif, Riyâd, 1403/1983.

BEBEK, Adil, “Kebîre”, **DİA**, c. 25, ss. 163-164, Ankara, 2002.

el-BEHNESÂVÎ, Sâlim, **el-Hukmu ve Kadiyyyetu Tekfîr’il-Müslim,** Dâru’l-Beşir, ‘Ummân, 1405/1980.

el-BEZZÂR, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhâlik, **el-Bahru’z-Zehhâr el-Ma‘rûf bi Müsnedi’l-Bezzâr,** I-XIII, thk. Mahfûz er-Rahmân Zeynullâh v.dğr., Mektebetu'l-‘Ulûm, Medînetü‟l-Münevvere, 1409/1988.

el-BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhîm el-Cu‘fî, **el-Câmiu’s-Sahîh,** I-IX, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Dâru Tavku'n-Necât, y.y., t.y.

el-CESSÂS, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, **Muhtasaru İhtilâfi’l-Ulemâ’,** I-V, thk. Abdullâh Nezîr Ahmed, Dâru’l-Beşâiru’l-İslâmiyye, Beyrût, 1417/1996.

_____, **Ahkâmu’l-Kur’an,** I-V, thk. Muhamed Sâdık Kamhâvî, Dâr-u İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrût, 1412/1992.

COŞKUN, Selçuk, **Hadîse Bütüncül Bakış,** İFAV Yay., İstanbul, 2014.

ÇAKAN, İsmail Lütfi, “Cevherî, İbrâhîm b. Saîd”, **DİA**, c. 7, ss. 458-459, Ankara, 1993.

ed-DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdurrahmân b. el-Fadl b. Behrâm, **Müsnedü’d-Dârimî el-Ma‘rûf bi Süneni’d-Dârimî**, I-IV, thk. Hüseyn Selim Esed ed-Dârânî, Dâru’l-Muğnî, Suûdiyye, 1421/2000.

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI, **Türkiye'de Dîni Hayat Araştırması,** Ankara, 2014.

EBÛ DÂVUD, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî, **Sünenu Ebî Dâvûd**, I-IV, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamît, el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrût, t.y.

EFE, Mehmet, "İlahi Dinlerde İbadet ve Namaz", Avrupa İslam Üniversitesi, **İslâm Araştırmaları**, yıl: 2, sy. 3, Mayıs 2009.

EFENDİOĞLU, Mehmet, "Şerh (Hadîs)" **DİA,** c. 38, ss. 559-560, Ankara, 2010.

EKİN, Yunus, **Kur'ân'a Göre 'Küfür' Kavramı,** (Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Sakarya, 2000.

el-ELBÂNÎ, Muhammed Nâsırüddîn, **Hukmu Târıki's-Salât,** Dâru'l-Celâleyn, Suûdiyye, 1412/1992.

FIĞLALI, Ethem Rûhi, **Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri,** İzmir İlahiyat Vakfı Yay., İzmir, 2004.

el-FÎRÛZÂBÂDÎ, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed, **Besâiru Zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-'Azîz,** I-VI, thk. Muhammed Alî en-Neccâr, el-Meclisu'l A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Kahire, 1416/1996.

GÖLCÜK, Şerafettin-TOPRAK, Süleymân, **Kelam (Tarih Ekoller ve Problemler)** Tekin Kitabevi, Konya, 2010.

GÖLCÜK, Şerafettin, "Cehmiyye", **DİA,** c. 7, ss. 234-236, Ankara, 1993.

GÜMÜŞ, Sadreddin, **"Kur'an'da Namazın Asr-ı Saadet'teki Yorumu İle Zaman İçinde Meydana Gelen Değişiklikler ve Sapmalar",** Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami –Tartışmalı İlmi Toplantı- İstanbul, 2009.

HÂKİM en-NÎSÂBÛRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed, **Ma'rifetu 'Ulûmi'l-Hadîs,** Dâru İbn Hazm, Beyrût, 1424.

HATİBOĞLU, M. Said, Batıdaki Hadis Çalışmaları Üzerine, **İslâmi Araştırmalar,** c. 6, sy. 2, 1992.

el-HEYSEMÎ, Ebü'l-Hasen Nûreddîn Alî b. Ebî Bekr, **Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid,** I-X, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrût, t.y.

el-HEYTEMÎ, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed **ez-Zevâcir 'an İktirâfi'l-Kebâir,** Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1407/1987.

İBN ABDİLBERR, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî, **et-Temhîd Limâ fi'l-Muvatta' Mine'l-Me'ânî ve'l-Esânîd,** I-XXVI, thk. Mustafa b. Ahmed el-'Ulvî, Muhammed Abdu'lkebîr el-Bekrî, b.y.y., y.y., t.y.

İBRÂHÎM ÂLU'Ş-ŞEYH, Sâlih b. Abdulazîz b. Muhammed, **et-Temhîd li Şerhi Kitâbu't-Tevhîd**, Dâru't-Tevhîd, Riyâd, 1423/2002.

İBN ADÜLKADİR, Adnan, **Namaz Kılmayanı Tekfîr Eden Görüşün İcma İddiası ve Abdullâh b. Şakîk Rivâyeti,** (çev. Ahmet İyibildiren), Ümmülkura Yay., İstanbul, 2013.

İBN BATTÂL, Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik, **Şerhû Sahîhi'l-Buhârî,** I-X, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm, Mektebetu'r-Rüşd, Riyâd, t.y.

İBNU'L-CA'D, Ebû'l-Hasan Alî, **Müsned,** thk. Âmir Ahmed Haydar, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1417/1996.

İBN EBÛ HÂTİM, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebû Hâtim, **Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl,** I-IX, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrût, 1371/1952.

İBN EBÎ ŞEYBE, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed, **el-Musannef** I-XXVI, thk. Muhammed 'Avvâme, Dâru'l-Kıble, Suûdiyye, 1427/ 2006.

İBN EBÎ'L-'İZZ, Ebü'l-Hasen Sadrüddîn Alî b. Muhammed, **Şerhu'l-'Akîdeti't-Tahâviyye,** I-II, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî-Şuayb el-Arnaût, Muessesetu'r-Risâle, y.y., t.y.

İBN HACER el-ASKALÂNÎ, Ahmed b. Alî b. Muhammed, **Tehzîbu't-Tehzîb,** I-VII, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd, Alî Muhammed Mu'avviz, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1425/2004.

_____, **Takrîbu't-Tehzîb,** thk. Muhammed 'Avvâme, Dâru'r-Reşîd, Sûriye, 1411/1991.

_____, **Lisânu'l-Mîzân,** I-VII, thk. Dâiretu'l-Mu'arrifi'n-Nizâmiyye, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrût, 1406/1986.

_____, **Ta'rîfu Ehli't-Takdîs bi-Merâtibi'l-Mevsûfîne bi't-Tedlîs,** thk. Âsım b. Abdillâh el-Karyûnî, Mektebetü'l-Menâr, Ürdün, t.y.

_____, **Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî,** I-XIII, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî v.dğr., Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1379.

_____, **Kitabu Nuzhetu'n-Nazar fi Şerhi Nuhbetu'l-Fiker fi Mustalahi Ehli'l-Eser,** thk. Abdulkerîm el-Fudaylî, Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrût, 1432/2011.

_____, **Hedyu's-Sârî Mukaddimetu Fethu'l-Bârî,** thk. Abdülkadir Şeybe el-Hamdi, b.y.y, Riyâd, 2001/1421.

İBN HAZM, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd, **el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal,** I-V, thk. Muhammed İbrâhîm Nasîr ve Abdurrahmân 'Umeyre, Daru'l-Cîl, Beyrût, 1416/1996.

İBN HİBBÂN, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî, **Kitâbu's-Sikât,** I-IX, thk. Muhammed Abdulmuid Hân, Dâiretu'l-Maârifi'l-'Osmâniyye, Dekkân, 1393/1973.

_____, **Kitâbu'l-Mecrûhîn Mine'l-Muhaddisîn, ve'd-Du'afâ' ve'l-Metrûkîn,** I-III, thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyud, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1412/1992.

İBNU'L-IRÂKÎ, Ebû Zür'a Ahmed b. Abdirrahîm, **Kitâbu'l-Müdellisîn,** thk. Rıfat Fevzî AbdulmuttAlîb, Nâfiz Hüseyn Hammâd, Dâru'l-Vefa', y.y., 1415/1995.

İBN KAYYIM el-CEVZİYYE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb, **Kitâbu's-Salât ve Hukmu Târikihâ**, thk. Teysîr Zu'aytir, Mektebetu'l-İslâmî, Beyrût, 1401/1981.

_____, **Medâricü's-Sâlikîn,** I-III, thk. Muhammed Hâmid el-Fekî, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrût, 1393/1973.

İBN KESÎR, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer el-Kureşî, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm,** I-VIII, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme, Dâru't-Tayyibe, Suûdiyye, 1420/1999.

_____, **es-Siretu'n-Nebeviyye,** I-IV, thk. Mustafa Abdulvâhid, Daru'l-Ma'rife, Beyrût, 1396/1976.

İBN KUDÂME, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî, **el-Kâfî fî Fıkhî'l-İmâm Ahmed b. Hanbel,** I-IV, thk. Muhammed Fâris-Mes'ud Abdulhamîd es-Sa'dînî, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1414/1994.

_____, **el-Muğnî,** I-XV, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Turkî ve Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Dâru 'Âlemi'l-Kutub, Riyâd, 1417/1997.

İBN MÂCE, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, **Sünenu İbni Mâce,** I-II, thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, y.y., t.y.

İBN MANZÛR, Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukrim el-İfrîkî el-Mısrî, **Lisânu'l-'Arab,** I-XV, Dâru Sâdr, Beyrût, t.y.

İBN MU'AMMER, Hamd b. Nâsır b. 'Osmân, **el-Fevâkihu'l-'Azâb fi'r-Reddi 'alâ Men Lem Yuhekkimu's-Sünne ve'l-Kitâb,** thk. Abdusselâm b. Bircis b. Nâsır Âlu Abdulkerîm, Dâru'l-'Asime, Riyâd, 1407.

İBN RÜŞD el-HAFÎD, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed, **Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid,** I-IV, thk. Muhammed Subhî Hasan Hallâk, Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire, 1410.

İBN RÜŞD el-KURTUBÎ, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed, **el-Muķaddimâtü'l-Mümehhidât**, I-III, thk. Muhammed Hacî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût, 1408/1988.

_____, **el-Beyân ve't-Tahsîl,** I-XX, thk. Muhammed Hacî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût, 1408/1988.

İBN SA'D, Ebû Abdillâh Muhammed b. Menî', **Tabakâtu'l-Kubrâ,** I-IX, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1410/1990.

İBN TEYMİYYE, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhâlîm el-Harrânî, **Mecmûetu'l-Fetevâ,** I-XXXVII, thk. Enver el-Bâz ve Âmir el-Cezzâr, Dâru'l-Vefâ, y.y., 1426/2005.

_____, **İktidâu's-Sırâti'l-Müstaķîm li-Muhâlefeti Ashâbi'l-Cahîm,** I-II, thk. Nâsır b. Abdülkerîm el-Akl, Mektebetu'r-Rüşd, Riyâd, t.y.

_____, **Şerhu'l-'Umde**, I-V, thk. Muhammed Ecmel el-İslâhî-Zâhir b.Sâlim Belfâkîh, Dâru 'Alemi'l-Fevâid, Mekke, 1426.

İBN 'USEYMÎN**,** Muhammed b. Sâlih, **Şerhu Riyâzu's-Sâlihîn,** I-VI, Medâru'l-Vatan, Riyâd, 1426.

_____, **Şerhu'l-Mumti' 'alâ Zâdi'l-Mustekni'**, I-XV, thk. 'Amr b. Süleymân el-Hefeyân, Dâru İbni'l-Cevzî, Cidde, 1422/2002.

el-İCLÎ, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdullâh b. Sâlih, **Ma'rifetü's-Sikât,** I-II, thk. Abdu'lalîm Abdu'lazîm el-Bestevî, b.y.y, y.y., t.y.

el-İMRÂNÎ, Ebû'l-Hüseyn Yahyâ b. Ebi'l-Hayr b. Sâlim b. Es'ad, **el-Beyân fî Mezhebi'ş-Şâfiî**, I-XIV, thk. Kâsım Muhammed en-Nûrî, Dâr'ul-Minhâc, Beyrût, 1421/2000.

_____, **el-İntisâr fî'r-Redd 'ale'l-Mu'tezileti'l-Kaderiyyeti'l-Eşrâr,** I-III, thk. Su'ûd b. Abdulazîz el-Halef, Edvâu's-Selef, y.y., t.y.

el-İSFEHÂNÎ, Ebü'l-Kasım Hüseyn b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb, **Müfredâtu Elfâzi'l-Ḳur'ân,** thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'l-Kâlem, Dımeşk, 1430/2009.

İZMİRLİ, İsmail Hakkı, **Yeni İlm-i Kelâm,** Umran Yay., Ankara, 1981.

KÂMİLİ, Fahri, **"İslâm Fıkhında Namaz İbadeti"** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Bursa, 2006.

el-KARADÂVÎ, Yusuf, **Öncelikler Fıkhı** (çev. Abdullah Kahraman), Nida Yay., İstanbul, 2016.

el-KARNÎ, Abdullâh b. Muhammed, **Davâbıtu't-Tekfîr 'İnde Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa**, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1413/1992.

KAYA, Hüsamettin, **"Kulun Kıyamet Günü Hesaba Çekileceği ilk Ameli Namazdır" Hadisinin İsnad ve Metin Açısından Tahlili,** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Diyarbakır, 2017.

KILAVUZ, Ahmet Saim, **İman Küfür Sınırı,** Marifet Yay., İstanbul, 2016.

KIRBAŞOĞLU, M. Hayri, **Alternatif Hadîs Metodolojisi,** OTTO Yay., Ankara, 2013.

KIZILŞEKER, Abdurrahim, **Kur'ân'ın Selefî Yorumu: İbn 'Useymîn Örneği,** (Basılmamış Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Diyarbakır, 2017.

KOÇYİĞİT, Talat, **Hadîs Usulü**, TDV Yay., Ankara, 2013.

KOMİSYON, **Dinî Kavramlar Sözlüğü,** DİB Yay., Ankara, 2006.

KOMİSYON, **Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir,** I-V, DİB Yay., Ankara, 2007.

KÖSE, Saffet, **İslâm Hukuku Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti,** İZ Yay., İstanbul, 2003.

KUTLU, Sönmez, "Mürcie", **DİA**, c. 32, ss. 41-45, Ankara, 2006.

MÂLİK B. ENES, Ebû Abdillâh b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Esbehî, **el-Muvatta',** I-II, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, 1406/1985.

el-MAVERDÎ, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habib el-Basrî, **el-Hâvi'l-Kebîr fî Fıkhî Mezhebi'l-İmâmi'ş-Şâfiî ve Huve Şerhu Muhtasari'l-Muzenî,** I-XVIII, thk. Alî Mu'avvid ve Adil Abdülmevcûd, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1414/1994.

el-MENBİCÎ, Ebû Muhammed Alî b. Zekeriyyâ b. Mes'ûd el-Ensârî, **el-Lubâb fi'l-Cem'i Beyne's-Sünne ve'l-Kitâb,** I-II, thk. Dr. Muhammed Abdulazîz el-Murâd, el-Mektebetu'l-Hakkaniyye, Peşavur, 1414/1994.

el-MERGİNÂNÎ, Burhânüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî, **el-Muhîtü'l-Burhânî fi'l-Fıkhî'n-Nu'mânî,** I-IX, thk. Abdulkerîm Sâmî el-Cundî, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1424/2004.

el-MİZZÎ, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf, **Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl,** I-XXXV, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1403/1983.

el-MUHTAR el-RÂZİ, Ebû'l-Fedâil Ahmed b. Muhammed b. el-Muzaffer, **Kitâbu Huceci'l-Kur'ân,** b.y.y, y.y., t.y.

el-MÜBÂREKFÛRÎ, Ebû'l-Hasan Ubeydullâh b. Muhammed Abdüsselâm, **Mişkâtu'l-Mesâbîh me'e Şerhihi Mir'âti'l-Mefâtîh,** I-IX, el-Câmi'etu's-Selefiyye, y.y., t.y.

el-MÜBÂREKFÛRÎ, Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm, **Tuhfetü'l-Ahvezî Şerhu Câmi'i't-Tirmizî**, I-XII, Dâru'l-Fikr, y.y., t.y.

el-MÜNÂVÎ, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil‘ârifîn, **Feyzu’l-Kadîr Şerhu’l-Câmi’i’s-Sagîr,** I-VI, Dâru’l-Ma‘rife, Beyrût, 1391/1972.

MÜSLİM, Ebû’l Hüseyn Müslim b.Haccâc el-Kuşeyrî, **Sahîhu Muslim,** I-V, thk. Muhammed Fuâd Abdulbaki, Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-‘Arabiyye, y.y., 1412/1991.

en-NESÂÎ, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu’ayb b. Alî, **Sünenu’n-Nesâî, (Hâfız Celâluddîn Suyûtî’nin Şerhi ve İmâm Sindî’nin Haşiyesiyle birlikte)** I-IX, thk. Abdulfettah Ebû Ğudde, Mektebetü’l-Matbuati’l-İslâmiyye, Haleb, 1414/1994.

en-NEVEVÎ, Ebû Zekeriyyâ Muhyiddîn b. Şeref, **el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc,** I-XVIII, b.y.y., y.y., 1347/1929.

_____, **Tehzîbu’l-Esmâ ve’l-Lugât,** I-IV, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, t.y.

_____, **Kitâbu’l-Mecmû’ Şerhu’l-Muhezzeb li’ş-Şirâzî,** I-XXIII, thk. Muhammed Necîb el-Mutî’î, Mektebetu’l-İrşâd, Cidde, t.y.

_____, **Minhâcu’t-Tâlibîn ve Umdetu’l-Muftîn,** Dâru’l-Minhâc, Beyrût, 1426/2005.

en-NÎSÂBÛRÎ, Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyn el-A‘rec, **Garâibu’l-Kur’ân ve Regâibu’l-Furkân**, I-VI, thk. Zekeriyyâ ‘Umeyrât, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 1416/1996.

NURSÎ, Said, **Sözler,** Envâr Neşriyat, İstanbul, 2014.

ÖZ, Mustafa, **Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepler Tarihi**, Ensar Yay., İstanbul, 2016.

_____, “Rafızîler” **DİA**, c. 34, ss. 396-397, Ankara, 2007.

er-RÂCİHÎ, Abdulazîz b. Abdillâh, **Şerhu Usûli’s-Sünne li İmâm Ahmed b. Hanbel,** Dâru’t-Tevhîd, Suûdiyye, 1434.

REŞÎD RIZÂ, Muhammed, **Tefsîri'l-Menâr,** I-XII, Dâru'l-Menâr, Kahire, 1366/1947.

es-SEYYÂĞÎ, Hüseyn b. Ahmed es-San'ânî, **er-Ravdu'n-Nadîr Şerhu Mecmu'u'l-Fıkhi'l-Kebir,** I-IV, Dâru'l-Cîl, Beyrût, t.y.

SİNANOĞLU, Mustafa, "İman", **DİA,** c. 22, ss. 212-214, İstanbul, 2000.

_____, "Küfür", **DİA,** c. 26, ss. 533-536, Ankara, 2002.

_____, "Şirk", **DİA,** c. 39, ss. 193-198, Ankara, 2010.

es-SİNDÎ, Ebü'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî, **Hâşiyetü's-Sindî 'alâ Süneni İbn Mâce,** Dâru'l-Cîl, Beyrût, t.y.

es-SUYÛTÎ, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, **ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsîri bi'l-Me'sûr,** I-XVII, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî, Merkezu Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kahire, 1424/2003.

es-SÜBKÎ, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî, **Tabakâtu'ş-Şâfiîyyeti'l-Kübrâ**, I-X, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l 'Arabiyye, y.y., 1383/1964.

eş-ŞA'RÂVİ, Muhammed Mütevellî, **Tefsîru'ş-Şa'râvî (Havâtırî Havle'l-Ḳur'âni'l-Kerîm) ,** I-XXIV, Ahbâru'l-Yevm, y.y., t.y.

ŞAHİN, Ramazan, **İman Küfür ve Nifâka Taalluk Eden Amellerle İlgili Hadîslerin İncelenmesi (Sahîh-i Buhârî Özelinde),** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya, 2011.

ŞAHİNALP, Hacer, **Kur'ân'da Din Hürriyeti**, (Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara, 2009.

ŞÂKİR, Ahmed Muhammed, **el-Bâ'isu'l-Hasîs Şerhu İhtisâri 'Ulûmi'l-Hadîs**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, t.y**.**

eş-ŞEVKÂNÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed, **Neylü'l-Evtâr Şerhu Münteka'l-Ahbâr**, I-IX, el-Memleketu'l-'Arabiyyetu's-Suûdiyye, y.y., 1431/2010.

eş-ŞEYBÂNÎ, Ebû Abdirrahmân Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel, **Mesâilu'l-İmâm Ahmed Rivâyetu İbnihi Abdullâh b. Ahmed**, thk. Züheyr eş-Şâvîş, Mektebetu'l-İslâmî, Beyrût, 1401/1981.

eş-ŞİNKÎTÎ, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkâdir el-Cekenî, **Edvâ'ü'l-Beyân fî Îzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân,** I-VII, Dâru 'Alemi'l-Fevâid, b.y.y., y.y., t.y.

et-TAHÂVÎ, Ebû Ca'fer, **el-Akîdetu't-Tahâviyye,** Dâru İbn Hazm, Beyrût, 1416/1995.

et-TEFTÂZÂNÎ, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh, **Şerhu'l-Mekâsıd**, I-V, thk. Abdurrahmân 'Umeyra, 'Âlemi'l-Kutub, Beyrût, 1419/1998.

TEKİNEŞ, Ayhan, **Hadîsleri Anlama Problemi,** Işık Yay., İstanbul, 2002.

et-TELİDİ, Abdullâh Abdülkadir, **Bidâyetu'l-Vusûl bi Lubbi Sahîhi'l-Ummehât ve'l Usûl,** I-VIII, Dâru İbn Hazm, Beyrût, 1425/2004.

et-TİRMİZÎ, Muhammed b. Îsâ b. Serve, **el-Câmi'u's-Sahîh Sünenu't-Tirmizî,** I-V, thk. Ahmed Muhammed Şâkir v.dğr., b.y.y., y.y., t.y.

ÜZÜM, İlyas, "Kaderiyye", **DİA,** c. 24, ss. 64-65, Ankara, 2001.

ZUHAYLİ, Vehbe, **Mevsûatu'l-Fıkhi'l-İslâmî ve'l-Kadaya el-Muasıra,** I-XIV, Dâru'l-Fikr, Dımeşk, 1433/2012.

YAHYÂ B. MAÎN, Ebû Zekeriyyâ b. Avn el-Bağdâdî, **Yahyâ b. Mâin ve Kitâbuhu't-Târih** (Rivâyetü'd-Dûrî), I-IV, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Merkezu'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyau't-Turasi'l-İslâmî, Mekke, 1399/1979.

YÂKÛT el-HAMEVÎ, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn, **Mu'cemü'l-Üdebâ**, I-VII, thk. İhsân Abbâs, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût, 1993.

YAŞAROĞLU, M. Kamil, "Namaz", **DİA,** c. 32, ss. 350-357, Ankara, 2006.

YATKIN, Nihat, **Hadîsi Anlamada Yöntem,** İFAV Yay., İstanbul, 2013.

YAVUZ, Yusuf Şevki, "Ehl-i Bid'at", **DİA**, c. 10, ss. 501-505, Ankara, 1994.

YAZIR, Elmalılı M. Hamdi, **Hak Dini Kuran Dili,** I-X, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul, 1979.

YÜCEL, Ahmet, **Hadis Usulü**, İFAV, İstanbul, 2014.

ez-ZEHEBÎ, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** I-XXV, thk. Şuayb el-Arnâût, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1405/1985.

_____, **el-Kâşif fî Ma'rifeti men lehû Rivâyetun fi'l-Kutubi's-Sitte,** I-II, thk. Muhammed Avvâme, Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb, Müessesetü 'Ulûmi'l-Kur'ân, Cidde, 1413/1992.

_____, **Mîzânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl,** I-IV, thk. Alî Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, t.y.

_____, **Tezkîretu'l-Huffâz**, I-V, thk. Zekeriyyâ 'Umeyrât, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1419/1998.

_____, **el-Muğnî fî'd-Du'afâ,** I-II, thk. Nûreddîn 'Itr, b.y.y., t.y.

_____, **Kitâbu'l-Kebâir**, Dâru'n-Nedveti'l-Cedîde, y.y., t.y.